

Міністерство освіти і науки України

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЇХ ЗАХИСТ

Навчальний посібник

За редакцією доц. С. В. Джолоса і доц. Т. Б. Шаповал

Черкаси
2023

УДК 342.7 : 341.231.14

П 68

*Рекомендовано Вченою радою
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 9 від 30 березня 2023 р.).*

Автори-укладачі:

Джолос С. В., Коваль Т. В., Лубко І. М., Шаповал Т. Б.

Рецензенти:

Обрусна С.Ю. – доктор юридичних наук, професор;

Юрко С.С. – кандидат юридичних наук, адвокат.

П 68 Права людини та їх захист : навчальний посібник / за ред. доц. С. В. Джолоса і доц. Т. Б. Шаповал. – Черкаси : Видавець О. М. Третяков, 2023. 300 с.
ISBN 978-617-7827-50-3

Навчальний посібник присвячено проблематиці прав людини та їх захисту. Окреслено основи теорії прав людини. Наведено класифікацію прав людини. Розкрито сутність та зміст особистих (громадянських), політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини. З'ясовано основні риси національного механізму захисту прав людини і громадянина, роль і місце судових і правоохоронних органів у контексті правозахисної діяльності. Висвітлено фундаментальні положення міжнародно-правових документів з прав людини, а також особливості організації та функціонування міжнародно-правових механізмів захисту прав людини тощо.

Навчальний посібник призначено для студентів, викладачів та усіх тих, хто цікавиться проблематикою прав людини та їх захисту.

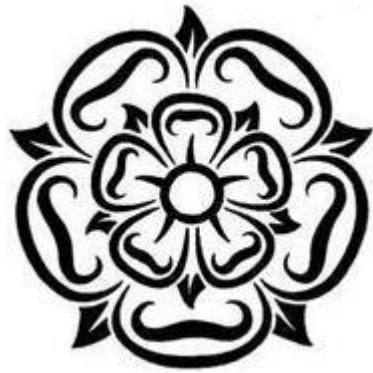
УДК 342.7 : 341.231.14

ISBN 978-617-7827-50-3

© *Автори матеріалів, 2023*

Зміст

Силабус	5
Тема 1. Теорія прав людини	15
Тема 2. Класифікація прав людини. Покоління прав людини	49
Тема 3. Особисті (громадянські) та політичні права людини ..	67
Тема 4. Економічні, соціальні та культурні права людини	101
Тема 5. Національний механізм захисту прав та свобод людини і громадянина	129
Тема 6. Судові та правоохоронні органи у національному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина	154
Тема 7. Міжнародно-правові документи з прав людини	179
Тема 8. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини	226
Перелік тем наукових робіт	286
Перелік питань до заліку	288
Список джерел та літератури	290

Силабус

 ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Богдана Хмельницького	Силабус навчальної дисципліни «ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЇХ ЗАХИСТ»			
	Статус дисципліни: категорійна			
Галузь знань	Точні, природничі, суспільні та гуманітарні науки			
Спеціальність	Широкий комплекс спеціальностей			
Освітня програма	Різноманітні освітні програми			
Ступінь вищої освіти	Бакалавр			
Форма навчання	Денна, заочна			
Курс	2 курс			
Семестр	1 або 2			
Обсяг дисципліни	Кредити	3	Години	90
Семестровий контроль	Залік			
Викладачі	<p>Джолос Сергій Вадимович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін;</p> <p>Коваль Тетяна Владиславівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін;</p> <p>Лубко Інна Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін;</p> <p>Шаповал Таїсія Борисівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін</p>			
Контактна інформація	debofor@vu.cdu.edu.ua tetiana.v.koval@vu.cdu.edu.ua mamulizka@vu.cdu.edu.ua taisa-3@vu.cdu.edu.ua			
Кафедра	Кафедра державно-правових дисциплін			
Навчально-науковий інститут / Факультет	ННІ економіки і права			
Мова викладання	Українська та, може бути, англійська			
Предмет навчання (Що буде вивчатися)	Права людини, за влучним висловом Ю.С. Шемпученка, – це визначальні засади			

правового статусу особи, що належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними, тобто такими, без яких людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. Права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави. Саме поняття цих прав з'явилося в епоху буржуазних революцій у Європі. Потім воно знайшло відображення у численних міжнародних актах – Загальній декларації прав людини 1948, Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 тощо, а також у національному законодавстві – конституціях держав. Права людини засновані на принципах свободи, рівності та справедливості й мають універсальний характер. Загальновизнаними в міжнародному праві фундаментальними правами людини, зокрема, є: право на життя; право на незастосування до особи тортур, насилля або іншого жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання; право на недоторканність приватного життя, особистої і сімейної таємниці, захист своєї честі й гідності, свободи совісті й віросповідання; право на судовий захист, правосуддя і пов'язані з ним інші процесуальні права тощо. Ці права дістають закріплення у конституціях. Вони, зокрема, стали основою при укладенні Розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України. При цьому, за існуючою практикою ООН під порушенням прав людини як міжнародною проблемою розуміють не окремі факти відповідних порушень, а загальну правову ситуацію у державі, яка свідчить про ігнорування даною державою зобов'язань поважати права людини, масові та грубі порушення цих прав тощо. Боротьба з порушеннями прав людини є

	<p>важливим напрямом міжнародного співробітництва. Вона має два аспекти: а) виховання поваги до прав людини і сприяння їх здійсненню; б) усунення грубих і масових порушень прав людини. На забезпечення прав людини спрямовані також міжнародні процедури в рамках ООН та інших міжнародних організацій, міжнародних судових органів тощо. Ці процедури доповнюються діяльністю відповідних національних інституцій. В Україні до них, зокрема, належать Конституційний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та розгалужена система судових і правозахисних органів. Таким чином, вивчення предмету «Права людини та їх захист» є важливою засадою правового всеобучу, формування загальної правової культури суспільства.</p>
<p>Мета <i>(Чому це цікаво / потрібно вивчати)</i></p>	<p>Мета курсу «Права людини та їх захист» полягає у формуванні у студентів систематизованих уявлень щодо сутності та природи прав людини; історії їх становлення і розвитку; змісту особистих (громадянських), політичних, соціально-економічних і культурних прав; основних національних і міжнародних механізмів захисту прав людини і т.д. і т.п., що є важливою засадою підвищення загальної обізнаності громадян щодо їх фундаментальних прав та їх основних гарантій.</p>
<p>Програмні результати <i>(Чому можна навчитися)</i></p>	<p>РН 1. Визначати переконливість аргументів у процесі оцінки заздалегідь невідомих умов та обставин. РН 2. Знати та розуміти міжнародні стандарти прав людини, положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також практику Європейського суду з прав людини. РН 3. Проводити збір і інтегрований аналіз матеріалів з різних джерел. РН 4. Знати та розуміти основи права Європейського Союзу. РН 5. Давати короткий правовий висновок щодо окремих фактичних обставин з достатньою</p>

	<p>обґрунтованістю.</p> <p>РН 6. Оцінювати недоліки і переваги певних правових аргументів, аналізуючи відому проблему.</p> <p>РН 7. Складати та узгоджувати план власного прикладного дослідження і самостійно збирати матеріали за визначеними джерелами.</p> <p>РН 8. Застосовувати інститути міжнародного публічного права, а також міжнародного приватного права.</p> <p>РН 9. Самостійно визначати ті обставини, у з'ясуванні яких потрібна допомога, і діяти відповідно до отриманих рекомендацій.</p> <p>РН 10. Вільно спілкуватись державною та іноземною мовами як усно, так і письмово, із застосуванням правничої термінології.</p> <p>РН 11. Мати базові навички риторики.</p> <p>РН 12. Доносити до респондента матеріал з певної правової проблематики доступно і зрозуміло.</p> <p>РН 13. Знати та розуміти особливості реалізації та застосування норм матеріального і процесуального права.</p> <p>РН 14. Використовувати статистичну інформацію, отриману з першоджерел та вторинних джерел для правничої діяльності.</p> <p>РН 17. Працювати в команді, забезпечуючи виконання завдань команди.</p> <p>РН 18. Застосовувати в професійній діяльності основні сучасні правові доктрини, цінності та принципи функціонування національної правової системи.</p> <p>РН 19. Пояснювати природу та зміст основних правових явищ і процесів.</p> <p>РН 20. Виокремлювати і аналізувати юридично значущі факти і робити обґрунтовані правові висновки.</p>
<p>Компетентності (Як можна користуватися набутими знаннями і вміннями)</p>	<p><i>Інтегральна компетентність:</i> Здатність розв'язувати задачі у галузі права.</p> <p><i>Загальні компетентності:</i> ЗК1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу</p>

та синтезу.

ЗК2. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК3. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК4. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.

ЗК6. Здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології.

ЗК7. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК8. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК9. Здатність працювати в команді.

ЗК10. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).

ЗК11. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства; усвідомлення цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідності його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

ЗК12. Здатність усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми.

ЗК13. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

ЗК14. Цінування та повага різноманітності та мультикультурності.

Спеціальні компетентності:

СК1. Здатність застосовувати знання з основ теорії та філософії права, знання і розуміння структури правничої професії та її ролі у суспільстві.

СК2. Здатність аналізувати ретроспективи

	<p>розвитку правових явищ та процесів у контексті їх впливу на сучасну правову систему.</p> <p>СК3. Цінування та повага до гідності людини як найвищої соціальної цінності, розуміння її правової природи.</p> <p>СК4. Здатність застосовувати Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, а також прецедентну практику Європейського суду з прав людини.</p> <p>СК5. Здатність застосовувати норми та інститути міжнародного публічного права, а також міжнародного приватного права.</p> <p>СК6. Здатність здійснювати порівняльний аналіз окремих правових інститутів права Європейського Союзу та Ради Європи і правової системи України.</p> <p>СК7. Здатність застосовувати норми та інститути права, щонайменше з таких галузей, як: конституційне право, адміністративне право і адміністративне процесуальне право, цивільне і цивільне процесуальне право, трудове право, кримінальне і кримінальне процесуальне право.</p> <p>СК8. Здатність застосовувати правові принципи та доктрини.</p> <p>СК10. Здатність використовувати різноманітні інформаційні джерела для повного та всебічного встановлення певних обставин.</p> <p>СК11. Здатність визначати належні та прийнятні для юридичного аналізу факти.</p> <p>СК12. Здатність аналізувати правові проблеми та обґрунтовувати правові позиції.</p> <p>СК13. Здатність до критичного та системного аналізу правових явищ.</p> <p>СК16. Здатність до логічного, критичного і системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення.</p>
Зміст дисципліни	<p>Тема 1. Теорія прав людини</p> <p>1.1. Поняття та сутність прав і свобод людини</p> <p>1.2. Історія становлення і розвитку прав людини</p> <p>1.3. Права людини і права громадянина</p>

- 1.4. Основні обов'язки людини і громадянина
- 1.5. Критика прав людини

Тема 2. Класифікація прав людини. Покоління прав людини

- 2.1. Класифікація прав людини
- 2.2. Перше покоління прав людини
- 2.3. Друге покоління прав людини
- 2.4. Третє покоління прав людини
- 2.5. Четверте покоління прав людини

Тема 3. Особисті (громадянські) та політичні права людини

- 3.1. Поняття особистих прав та їх зміст
- 3.2. Види особистих (громадянських) прав
- 3.3. Система політичних прав
- 3.4. Виборчі права громадян

Тема 4. Економічні, соціальні та культурні права людини

- 4.1. Концепція соціальних, економічних та культурних прав
- 4.2. Загальна характеристика економічних прав
- 4.3. Соціальні права та свободи людини і громадянина
- 4.4. Генезис культурних прав людини

Тема 5. Національний механізм захисту прав та свобод людини і громадянина

- 5.1. Поняття національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина, його структура
- 5.2. Конституція України – фундамент національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина
- 5.3. Органи державної влади у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні
- 5.4. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен). Спеціалізовані омбудсмени в Україні

5.5. Недержавні громадські організації (NGOs) та їх роль у захисті прав та свобод людини і громадянина в Україні

Тема 6. Судові та правоохоронні органи у національному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина

6.1. Право на судовий захист – фундаментальне право особи

6.2. Захист прав і свобод людини і громадянина судами загальної юрисдикції

6.3. Конституційний Суд України у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. Інститут конституційної скарги

6.4. Правоохоронні органи в механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні

6.5. Роль адвокатури у механізмі захисту прав та свобод. Право на правову допомогу

Тема 7. Міжнародно-правові документи з прав людини

7.1. Права людини: міжнародно-правовий вимір

7.2. Теоретичні основи міжнародно-правових стандартів прав людини

7.3. Універсальні міжнародно-правові стандарти прав людини

7.4. Європейські стандарти захисту прав людини як різновид регіональних міжнародно-правових стандартів

7.5. Права і свободи людини в умовах надзвичайного стану в міжнародному праві

7.6. Права людини під час збройних конфліктів

Тема 8. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини

8.1. Становлення міжнародних механізмів захисту прав людини

8.2. Універсальний механізм захисту прав людини під егідою ООН

8.3. Регіональні механізми захисту прав людини:

	<p>8.3.1. Європейська система захисту прав людини (Рада Європи, Європейський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі)</p> <p>8.3.2. Інші регіональні системи захисту прав людини (Міжамериканський досвід захисту прав людини, захист прав людини у країнах Африки, у мусульманських країнах, у Лізі арабських держав, в Організації ісламського співробітництва, в Асоціації держав Південно-Східної Азії)</p> <p>8.4. Міжнародні судові органи (Суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини, Суд ЄС, Міжнародні трибунали)</p> <p>8.5. Міжнародні правозахисні організації</p>			
Розподіл годин	Лекційні	14		
	Практичні/семінарські	16		
	Лабораторні			
	Самостійна робота	60		
Критерії оцінювання роботи студентів	Критерії оцінювання навчальних досягнень студента під час вивчення дисципліни:			
	<i>Університетська шкала оцінювання</i>	<i>Національна шкала оцінювання</i>	<i>Шкала оцінювання ECTS</i>	<i>Критерії визначення оцінки</i>
90 – 100	Відмінно	А	Відповідь повна, розуміння матеріалу глибоке, основні вміння сформовані та засвоєні; виклад матеріалу логічний (обґрунтований нормами права), висновки і узагальнення точні й пов'язані з явищами навколишнього життя, зі сферою майбутньої спеціальності; студент орієнтується в системі чинного законодавства і практиці його застосування, правильно використовує юридичну термінологію, вміє застосувати свої знання для вирішення практичних ситуацій.	

	82 – 89	добре	B	Відповідь повна, розуміння матеріалу глибоке, основні вміння сформовані, але виклад матеріалу недостатньо систематизований, окремі вміння недостатньою мірою сформовані; у визначеннях понять, термінології і узагальненнях є окремі неточності, які легко виправляються за допомогою додаткових запитань викладача	
	75 – 81		C		
	68 – 74	задовільно	D	Відповідь свідчить про розуміння основних положень питання, але спостерігається значна неповнота знань; визначення понять нечіткі, неточні; вміння сформовані недостатньою мірою; висновки і узагальнення аргументовані слабо, з помилками	
	60 – 67		E		
	35 – 59	незадовільно	FX	Відповідь неправильна, знання фрагментарні, мають неповний характер; студент не знає основного матеріалу, допускає грубі помилки у визначеннях понять, а також не вміє працювати з документами, джерелами права	
	1 – 34		F		
Інформаційне та матеріально-технічне забезпечення	Аудиторія теоретичного навчання, лабораторне обладнання, навчальні стенди, проектор, ноутбук, смартфон, першоджерела, наукова література, презентаційні матеріали тощо.				

Тема 1.

Теорія прав людини

«Нашому Революційному товариству здаються незаконними й узурпаторськими конституція та уряд їх країни, церква і держава; ...і марно нагадувати їм про те, що було закладено нашими предками, про основні закони країни, про... конституцію, переваги якої підтвердив багаторічний досвід, зростання суспільного добробуту і процвітання народу. Вони зневажають досвід, вважаючи його мудрістю невігласів. Вони закладають міну, котра разом взірве всі давні зразки, всі звичаї, хартії, парламентські акти. Ця міна – права людини... Права, про які кажуть теоретики, – це крайність; тією мірою, якою вони метафізично правильні, вони фальшиві з точки зору політики і моралі».
(Едмунд Берк.
«Роздуми про революцію у Франції»,
1790 р.)

- 1. Поняття та сутність прав і свобод людини*
- 2. Історія становлення і розвитку прав людини*
- 3. Права людини і права громадянина*
- 4. Основні обов'язки людини і громадянина*
- 5. Критика прав людини*

Ключові поняття: права людини, свобода людини, обов'язки людини, громадянство, суспільний договір, держава, право, позитивне право, природне право, революція.

1. Поняття та сутність прав і свобод людини

Для з'ясування сутності та ества будь якого поняття, феномену чи явища необхідно звертатися, насамперед, до енциклопедичних видань. В галузі правничих наук одним з найкращих видань такого характеру в Україні є «Юридична енциклопедія» в 6 томах за редакцією Ю.С. Шемшученка.

В цьому виданні вказано, що **права людини** – це «визначальні засади правового статусу особи. Належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. Права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави.

Саме поняття цих прав з'явилося в епоху буржуазних революцій у Європі. Потім воно знайшло відображення у численних міжнародних актах – Загальній декларації прав людини 1948, Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 тощо, а також у національному законодавстві – конституціях держав.

Права людини засновані на принципах свободи, рівності та справедливості й мають універсальний характер. Загальновизнаними в міжнародному праві фундаментальними правами людини, зокрема, є: право на життя; право на незастосування до особи тортур, насилля або іншого жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання; право на недоторканність приватного життя, особистої і сімейної таємниці, захист своєї честі й гідності, свободи совісті й віросповідання; право на судовий захист, правосуддя і пов'язані з ним інші процесуальні права тощо. Ці права дістають закріплення у конституціях. Вони, зокрема, стали основою при укладенні Розділу

II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України.

За існуючою практикою ООН під порушенням прав людини як міжнародною проблемою розуміють не окремі факти відповідних порушень, а загальну правову ситуацію у державі, яка свідчить про ігнорування даною державою зобов'язань поважати права людини, масові та грубі порушення цих прав тощо. Боротьба з порушеннями прав людини є важливим напрямом міжнародного співробітництва. Вона має два аспекти: а) виховання поваги до прав людини і сприяння їх здійсненню; б) усунення грубих і масових порушень прав людини. На забезпечення прав людини спрямовані також міжнародні процедури в рамках ООН та інших міжнародних організацій, міжнародних судових органів тощо. Ці процедури доповнюються діяльністю відповідних національних інституцій. В Україні до них, зокрема, належать Конституційний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, загальні та господарські суди».

У вузькому розумінні, право особи (суб'єктивне право) – це визначена об'єктивним правом (законами, звичаями тощо) міра дозволеної поведінки суб'єкта права.

Тож, загалом, можна сказати, що **права людини** – це гарантована законом міра можливої поведінки особи для задоволення нею своїх інтересів.

Права людини є близькими, але не тотожними, свободам людини. **Свобода людини** – це сфера її автономії від держави, влади, інших людей, що виражається у можливості самостійно обирати певний варіант поведінки для задоволення своїх інтересів.

Разом із тим, геніальний англійський мислитель Е. Берк (1729–1797) у своїй безсмертній праці «Роздуми про революцію у Франції» (1790 р.) зауважував: «Що таке свобода без мудрості і доброчесності? Це найбільше зло з усіх можливих; це нерозсудливість, порок і безумство, що не піддаються приборканню»; «Чи повинен я серйозно привітати безумця, який втік з-під захисту божевільні та цілющої темряви своєї палати лише тому, що він знову отримав можливість користуватися світлом і свободою? Чи повинен я привітати вбивцю чи розбійника з великої дороги, який розбив кайдани тюрми, зі здобуттям ним своїх природних прав? Це було

би схоже на епізод звільнення злочинців, засуджених до галер, героїчним філософом – Лицарем Сумного Образу».

Таким чином, свобода людини повинна мати певні межі, що визначаються, насамперед, критеріями розумності і законності. В цьому контексті необхідно згадати, що видатний французький просвітник XVIII ст. барон Ш.Л. де Монтеск'є (1689–1755) у своїй геніальній праці «Про дух законів» (1748 р.) тлумачив свободу, як право робити все, що дозволено законами, і не бути примушеним робити те, що законами не наказано.

При цьому, з метою забезпечення автономії особи від держави, у сучасному світі діє принцип, згідно з яким людина може робити все, що не заборонено нормами права, а органи влади та їх посадові особи – тільки те, що ними дозволено.

Так, у Конституції України від 28 квітня 1996 р. зазначено, що «Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» (ст. 22), а «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» (ч. 1 ст. 19). При цьому, «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (ч. 2 ст. 19).

У ч. 2 ст. 3 Конституції України 1996 р. вказано, що «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина закріплено у Розділі II Конституції України 1996 р.

При цьому, важливим завданням сучасної держави є не тільки нормативне закріплення основних прав і свобод людини і громадянина, але й забезпечення функціонування ефективної системи органів для їх захисту.

2. Історія становлення і розвитку прав людини

Права людини, так само як і держава та право, існували далеко не завжди. Відомо, що у своїй життєдіяльності і відносинах тварини керуються інстинктами. Тож, говорити про появу певних соціальних норм, які, часто всупереч велінням інстинктів, регулюють суспільні відносини (звичай, релігія, мораль, право) можна не раніше виокремлення людини з тваринного світу.

За часів *первісного суспільства* об'єднання людей еволюціонувало від первісного стада до родової громади, а потім і до племені.

У свою чергу, на певному етапі розвитку (в построманській Європі – переважно в середині – наприкінці I тисячоліття н.е.), племена утворюють держави: франки – Францію (Франкське королівство), англосакси – Англію, поляни – Польщу (і, за участі варягів – Русь), свеї – Швецію, скотти – Шотландію тощо.

У додержавний період суспільні відносини регулювалися *мононормами*, тобто правилами поведінки, що об'єднують зародки звичаю, моралі, релігії та права. І лише із появою держави можна говорити про існування *права* як «системи встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових формально визначених правил (норм) поведінки, що регулюють суспільні відносини та забезпечуються державою».

Натомість, ідея прав людини, які «засновані на принципах свободи, рівності та справедливості й мають універсальний характер» виникає значно пізніше.

Як відомо, у державах *Стародавнього Світу* (Єгипет, Шумер, Ассирія, Вавилон, Греція, Рим та ін.) панував *рабовласницький лад*.

В Стародавній Індії існував жорсткий поділ населення на 4 варни (касти) – брахмани (священники), кшатрії (царі та воїни), вайшії (торговці, лихварі, частина ремісників і селян), шудри (слуги, частина ремісників і селян); також існували «недоторкані» (парії) – найнижча верства населення, якої представникам 4 вищезгаданих варн не можна торкатися, аби не осквернити себе. (Зауважимо, що станом на 2018 р. «недоторкані» склали 16-17% населення Індії, або більше 200 млн. осіб.).

При цьому, у Стародавньому Світі, повноправні громадяни певної держави часто складали меншість її населення: так, в Античних Афінах, при загальній чисельності населення бл. 300 тис. осіб, громадяни складали лише бл. 30 тис. осіб (тобто 10%), а участь у народних зборах брали лише 5-6 тисяч осіб.

У Давньому Римі, згідно із Законами XII таблиць (451–450 рр. до н.е.), батько родини (*pater familias*) мав безмежну владу щодо своїх дітей, жінки, рабів та інших членів сім'ї інших поколінь, зокрема, мав право продати їх у рабство або убити.

Тож, не випадково відомий французький мислитель Б. Констан (1767–1830) стверджував, що давні народи (греки, галли, римляни) знали лише політичну свободу (яка належала громадянам), але залишалися рабами у приватному житті.

Таким чином, у Стародавньому Світі, лише невелика частка населення була повноправними громадянами, тоді як основну його масу складали раби або інші неповноправні категорії людей. Тож, говорити про реальність і широту прав людини у Стародавньому Світі не можна.

Водночас, мислителі Стародавньої Греції зробили великий внесок у розвиток ідеї прав людини. Так, зокрема, софісти (Протагор, Горгій, Тисій, Антифонт, Продик, Гіппій, Ксеніад; Фрасимах, Каллік, Критій, Лікофрон, Алкідам) звертали увагу на рівність всіх людей, а Сократ, Платон, Аристотель, Перікл та ін. вказували на тісний зв'язок прав людини із пануванням закону в суспільстві.

Християнство зробило великий внесок у розвиток гуманістичних уявлень, адже стверджувало, що «людина створена за образом і подобою Божою», але, водночас, розглядало людину як «раба Божого», що має «гріховну» природу. Тим не менше, визнання рівності всіх людей перед Богом (але не між собою), свободи морального вибору та інші ідеї сприяли подальшому розвитку прав людини.

В епоху **Середньовіччя**, правове становище особи істотно залежало від її походження та приналежності до однієї з трьох основних верств населення: тих, хто моляться (духовенство), тих, хто воюють (рицарі), чи тих, хто працюють (купці, ремісники, селяни); також існували й ізгої – особи, що вибули зі свого

соціального прошарку і не вступили до іншого (збанкрутілі купці, діти православних священників, що не навчилися грамоти, звільнені раби тощо).

Разом із тим, *феодалний лад*, порівняно із рабовласницьким, являв собою вельми помітний крок вперед, зокрема і в плані розвитку прав людини. Всупереч усталеним упередженням, середньовічні селяни не були цілком безправними. В багатьох країнах Європи панщина в епоху Середньовіччя складала лише 40 днів на рік (тобто, в середньому, менше 1 дня на тиждень). Деякі дослідники (Дж. Б. Шор та ін.) стверджують, що залежні середньовічні селяни працювали менше сучасної середньостатистичної людини (хоча, зрозуміло, що з урахуванням технологій та характеру робіт, умови праці в Середньовіччі були важчими, ніж у вік науково-технічного прогресу).

Вельми широкі права у Середньовіччі мало титуловане (князі, герцоги, маркізи, графи, віконті, барони) і нетитуловане (баронети, рицарі, феодалні барони/лорди, есквайри, джентльмени) дворянство, чисельність якого зазвичай становила 1% населення країни. Разом із тим, зауважимо, що в Речі Посполитій (1569-1795) шляхта складала до 10-15% відсотків населення та мала надзвичайно широкі права: кожен шляхтич вважався формально рівним королю, використовував у своєму гербі корону (рицарську), мав право на збройне повстання («рокош») проти короля для захисту шляхетських прав і вольностей, міг заблокувати роботу сейму (право «liberum veto»), та й самого короля на сеймі теж обирала шляхта... Водночас, у XVIII ст. такі порядки зробили політичну систему Польщі край неефективною, що дало змогу абсолютним монархіям – Австрії, Пруссії та Росії – розчленувати і знищити її (Поділи Польщі 1772, 1793 і 1795 рр.).

В епоху Середньовіччя, знаті (аристократам) часто доводилося боронити свої права і привілеї від зазіхань з боку короля, що прагнув абсолютної влади. Так, для заспокоєння повсталих баронів, король Англії Іоанн Безземельний (1167-1216) був змушений підписати *Велику хартію вольностей 1215 р.*, яка стала першим юридичним документом, у якому закладено основи концепції прав людини. Разом із тим, правління «видатного правозахисника» Іоанна Безземельного було настільки катастрофічним, що

упродовж наступних понад 800 років (аж до сьогодні) жоден англійський монарх більше не носив ім'я «Іоанн» («John»)...

Велика хартія вольностей 1215 р., що є формально чинною у Великій Британії і сьогодні, є наріжним каменем:

- прав і свобод людини;

- недоторканності особистості та її власності (положення ст. 39 про те, що «Жодна вільна людина не буде заарештована або кинута до в'язниці, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або будь-яким способом знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї інакше, як за законним вирокom рівних їй (її перів) і за законом країни»), фактично, започаткувало законність судочинства і покарання та запровадило суд присяжних як гарантію справедливості та неупередженості правосуддя);

- справедливої судової процедури (ст. 40: «Нікому не будемо продавати право і справедливість, нікому не будемо відмовляти в них чи зволікати з ними»);

- обмеження королівської сваволі (обмежено права короля стягувати податки; королівську владу поставлено під нагляд Загальної ради королівства з архієпископів, єпископів, абатів, графів, старших баронів та ін. землевласників, Ради 25 баронів);

- належного добору чиновників (ст. 45: «Ми (король) будемо призначати суддів, констеблів, шерифів і бейліфів лише з тих, котрі знають закон королівства та мають бажання його добросовісно виконувати»);

- реального розмежування повноважень владних структур;

- верховенства права, демократизації, парламентаризму і конституціоналізму тощо.

Найбільшого розквіту ідея прав людини зазнала у **Новий час**, в XVII–XVIII ст., у зв'язку з розвитком **теорії природного права** і **суспільного договору**. В цю славетну епоху жили і творили такі видатні політичні мислителі, як голландці Г. Гроцій та Б. Спіноза, англійці Т. Гоббс, Р. Фільмер, Дж. Мільтон, Дж. Лілберн, Дж. Уінстенлі, Дж. Локк, О. Сідней, Дж. Гаррінгтон, Р. Стил, Г. Сент-Джон Болінброк, Дж. Савіль Галіфакс, Е. Ешлі-Купер Шефтсбері, Е. Берк, німці С. фон Пуфендорф, Х. Томазій, Х. фон Вольф, Г.В. Лейбніц, П.А. Гольбах, І. Кант, італійці Дж. Віко і Ч. Беккарія, французи К. Салмазій, Ж.Б. Боссюе,

Вольтер, Ш.Л. де Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Д. Дідро, К.А. Гельвецій, американці Б. Франклін, Т. Пейн, Т. Джефферсон, О. Гамільтон, Дж. Медісон, Дж. Адамс, Дж. Маршал, Дж. Джей, росіяни І.Т. Посошков, В.М. Татищев, М.М. Щербатов, О.М. Радищев, українці С. Яворський, Ф. Прокопович, С.Ю. Десницький, Г.С. Сковорода, Я.П. Козельський та ін.

Теорія природного права стверджує, що існує т.зв. «природне право», яке походить від природи, розуму чи Бога і не залежить від держави та являє собою вищий взірєць гуманізму і справедливості та є критерієм оцінки створеного (санкціонованого) державою позитивного («писаного») права. Відповідно, не кожен закон держави є «правовим» (таким, що відповідає природному праву), а людині від народження належать певні «природні права», зокрема, право на життя, рівність, свободу (у т.ч. свободу віросповідання, думки, слова), особисту недоторканість тощо.

У свою чергу, *теорія суспільного договору* каже про те, що в історії людства існував т.зв. «природний» (додержавний) стан, за якого люди володіли всією повнотою «природної свободи», але не могли надійно користуватися своїми правами (Дж. Локк) через невпорядкованість життя суспільства. У свою чергу, Т. Гоббс вважав, що за часів «природного стану», через постійне зіткнення егоїстичних інтересів людей, мала місце «війна всіх проти всіх». Для подолання недоліків «природного стану», люди укладають «суспільний договір», згідно з яким утворюють державу та передають їй певну частку своєї «природної свободи» для того, щоб держава могла забезпечити нормальне життя суспільства, мир, порядок, безпеку і добробут. Тож, повнота влади держави залежить від обсягу тої «природної свободи», яку народ погодився їй передати при укладенні суспільного договору. Таким чином, англієць Т. Гоббс та німці С. фон Пуфендорф, Х. Томазій, Х. Вольф обґрунтовують державний абсолютизм та обмеження прав людини (люди передали державі більшу частину своєї свободи), а англієць Дж. Локк та француз (швейцарець) Ж.Ж. Руссо, навпаки, стверджують, що народ є джерелом влади і в будь-який момент може розірвати суспільний договір із правителем, якщо дії останнього його не влаштовують (люди передали державі меншу частину своєї свободи і мають т.зв. «природне право на повстання»).

Зауважимо, що в західній політико-правовій думці більш популярними є ідеї Дж. Локка і Ж.Ж. Руссо, які відображали прагнення буржуазії до набуття всієї повноти прав та обмеження або скасування феодално-монархічних порядків.

На основі ідей природного права і суспільного договору наприкінці XVII – на початку XVIII ст. сформувалася політична **ідеологія лібералізму** (Дж. Локк, А. Сміт та ін.), яка об'єднує прихильників ідей: юридичної рівності всіх людей; невідчужуваності природних прав; абсолютної цінності людської особистості; договірного характеру відносин між державою та індивідом; широкої свободи і захищеності приватного життя людини; запровадження конституційного ладу; парламентаризму; поділу влад; скасування привілеїв дворянства і духовництва; допущення до управління державою буржуазії; політичних та економічних свобод; ринкового господарства та вільної конкуренції тощо.

Таким чином, не випадково у **XVII–XVIII ст.** відбувається низка повстань і **революцій**. З них найбільший вплив на подальший розвиток ідей прав людини під гаслами природного права і суспільного договору мали:

- **Англійська буржуазна революція** (Англійська громадянська війна) 1640–1649 рр. (іноді її датують 1642–1651 рр.);

- **Американська революція** (Війна за незалежність США) 1775–1783 рр.;

- **Велика французька революція** 1789–1799 рр. (іноді її датують 1789–1794 рр.).

Після поразки монархії в **Англійській громадянській війні** середини XVII ст., у 1649 р. було страчено короля Англії, Шотландії та Ірландії Карла I Стюарта та проголошено республіку. Водночас, диктатура О. Кромвеля та неспроможність його наступників управляти державою призвели до реставрації монархії Стюартів у 1660 р. Після т.зв. **«Славної революції» 1688-1689 рр.** в Англії, замість абсолютної, остаточно утверджується конституційна монархія.

Основними документами тієї епохи про права людини були:

- **Петиція про права 1628 р.;**

- **Habeas Corpus Act (Хабіас Корпус Акт) 1679 р.;**

- **Біль про права 1689 р.**

Американська революція (Війна за незалежність США) 1775–1783 рр. була спричинена невдоволенням певної частини населення 13 англійських колоній на східному узбережжі Північної Америки колоніальною та, зокрема, податковою політикою метрополії. Після перемоги повстанців у війні утворилася нова незалежна держава – Сполучені Штати Америки.

Основними документами тієї епохи, що стосувалися прав людини, були:

- **Декларація незалежності США 1776 р.;**

- **Конституція США 1787 р.** (є найстарішою з нині чинних конституцій, що свідчить про досконалість створеного нею політичного ладу; проте, вона не містила детальних положень про права людини);

- **Біль про права 1791 р.** – перші 10 поправок до Конституції США 1787 р., що закріплювали основні права людини.

3-поміж революцій XVII–XVIII ст., найбільший вплив на подальший розвиток людства мала **Велика французька революція 1789–1799 рр.**, яка здійснювалася під гаслом «Свобода, рівність, братерство», яке, у подальшому, стало національним девізом Франції. Наслідками Великої французької революції стали: повалення Старого режиму (монархії), скасування кріпацтва, **перехід від феодалізму до капіталізму, набуття народом громадянських і політичних прав, утвердження суспільства сучасного типу** тощо. Ідеї Французької революції набули поширення в Європі в ході Революційних і Наполеонівських війн.

Основним документом в сфері прав людини часів Великої французької революції стала **Декларація прав людини і громадянина 1789 р.**, яка, фактично, вперше в світі закріпила сучасний каталог прав людини. Нині Декларація прав людини і громадянина 1789 р. є складовою преамбули чинної Конституції Франції 1958 р. та покладена в основу системи прав людини, що закріплені в конституціях багатьох держав світу та у численних міжнародних документах.

Детальніше про вищезгадані історичні правозахисні документи ми скажемо нижче – у наступному розділі, де йтиметься про покоління прав людини.

Водночас, не слід забувати, що **зворотним боком та закономірними наслідками** «боротьби за права людини» в епоху

Великої французької революції стали безлад і хаос, злидні і розруха, голод та епідемії, політичне шахрайство і радикалізм, найжорстокіші порушення прав людини в умовах масових безпорядків та революційного і контрреволюційного терору, 23 роки війн проти всієї Європи (Революційні війни 1792–1799 рр. і Наполеонівські війни 1800–1815 рр.).

Людські втрати були жахливими. 17 тис. осіб було страчено на гільйотині тільки за часів Якобінського терору 1793–1794 рр., набагато більше людей було вбито розлюченим натовпом навіть без подоби слідства і суду. Десятки і сотні тисяч людей не витримали важких умов і померли у в'язницях. 150 тисяч дворян мусили емігрувати з Франції. 200 тис. чоловік загинули під час Громадянської війни у Вандеї 1793–1796 рр. Кількасот тисяч чоловік загинули у Революційних війнах. Загальну чисельність втрат у Революції та Революційних війнах за період 1789–1801 рр. П. Сорокін оцінював у 1 млн. 400 тис. осіб. Втрати Франції в Наполеонівських війнах оцінюються від 500 тис. до 3 млн. осіб (в середньому – 1,5 млн.). Європейські держави у війнах проти Франції втратили 3 млн. осіб. Також, загинув 1 млн. цивільних.

Тож, **«свобода, рівність, братерство»**, даровані Французькою революцією, **коштували Європі 4–8 млн. життів** (половина з них – французи), що є явно надмірною і жахливою ціною, тим більше, що багато дослідників (Р. Палмер, А. де Токвіль та ін.) зазначають, що буржуазні перетворення і реформи відбулися би у Франції і без всякої революції, але тільки поступово.

При цьому, після поразки Наполеона, в 1814–1815 рр. у Франції відбулася реставрація монархії Бурбонів. Далі, впродовж всього XIX ст. Франція не знала спокою: достатньо згадати Липневу революцію 1830 р., Революцію 1848 р., Переворот 1851 р. та встановлення Другої імперії Наполеона III, Франко-Прусську війну 1870-1871 рр., Паризьку Комуни 1871 р. тощо.

Таким чином, очевидно, сьогодні Франція є успішною країною із широкими правами людини і громадянина не «завдяки», а «незважаючи на» Велику французьку революцію і спричинені нею негативні наслідки. Вважаємо, що сумний досвід революційної Франції є вельми повчальним і для будь-якої сучасної держави...

В якості реакції на події Великої французької революції, наприкінці XVIII – на початку XIX ст., формується політична

ідеологія консерватизму (Е. Берк, Ж. де Местр, Л. де Бональд та ін.), що пропагує: збереження історичних традицій, форм і принципів суспільно-політичного устрою; традиційні інститути (держава, церква, сім'я, мораль, звичаї); перевагу досвіду перед теоретичною схемою; пріоритет інтересів держави перед інтересами індивіда; сильну ієрархічну державу; допустимість виключно поступових та еволюційних (а не революційних) змін тощо.

До початку ХІХ ст. більшість урядів європейських держав визнали необхідним **скасування рабства**. У 1807–1808 рр. було заборонено ввозити африканських рабів у США та британські колонії. До 1833 р. рабовласництво було повністю заборонено у Британській імперії. У 1865 р. рабство було скасоване й у США (в ході Громадянської війни 1861–1865 рр.). Так само, в ХІХ ст. відбувається **скасування кріпацтва** (у Пруссії – в 1807 р., в Австрії – в 1848 р., у Росії – в 1861 р.).

В ХІХ ст., після утвердження **буржуазного суспільства**, становище більшості населення залишається вельми тяжким. Звільнені з-під влади поміщиків маси селян залишаються без засобів до існування і мусять працювати як наймані працівники на заводах і фабриках. Враховуючи, що за підсумками буржуазних революцій панівне становище у суспільстві перейшло від дворян до капіталістів, уряди тієї епохи не поспішали гарантувати соціально-економічні права трудящих, тож робочий день складав 12–14 годин (у т.ч. для дітей і жінок), умови праці і побутові умови часто були незадовільними, а медична допомога, освіта і соціальне забезпечення – недоступними. У зв'язку з цим, у середині ХІХ – на початку ХХ ст. формується **ідеологія соціалізму** (К. Маркс, Ф. Енгельс, Е. Бернштейн, В.І. Ленін та ін.), як політичний світогляд і система соціальної організації суспільства, в основу яких покладено ідеал суспільного устрою, що заснований на колективній або державній формі власності на засоби виробництва, поширення й обміну, на відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на ґрунті соціально забезпеченої свободи особистості. В результаті боротьби пролетаріату за свої права, трудящі поступово набувають **соціально-економічних і культурних прав**.

Водночас, у *Новітній час*, наприкінці Першої Світової війни 1914–1918 рр., у низці країн відбуваються революції (в Австро-Угорщині та Німеччині – в 1918 р. тощо), у т.ч. і під гаслами боротьби пролетаріату за свої права та *переходу від капіталізму до соціалізму* (в Росії – у 1917 р.), встановлюються *тоталітарні режими*, які проводять масові репресії та розв’язують Другу Світову війну.

У ХІХ–ХХ ст. захист прав людини поступово починає набувати міжнародного характеру. При цьому, одними з *перших міжнародних правозахисних актів* були документи, які: забороняли рабство (Міжнародна Угода про боротьбу з торгівлею білими рабами 1904 р., Конвенція про рабство 1926 р. та ін.), регламентували закони і звичаї війни (Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр.), захищали жертв війни (Женевські конвенції 1949 р.).

Певні спроби, спрямовані на міжнародний захист прав людини та створення міжнародного судового органу (Постійна палата міжнародного правосуддя) здійснювалися і в рамках діяльності *Ліги Націй* (1920–1946 рр.), однак масове поширення авторитарних і тоталітарних режимів у 1930-х рр. та розв’язання ними Другої Світової війни 1939–1945 рр. звели нанівець ці спроби. Загальні людські втрати під час *Другої Світової війни* складають від 55 до 71 млн. осіб, при цьому, значна частина цих людей загинули внаслідок *терору на окупованих територіях* щодо мирного населення, як найбільш масштабного і бруталного в історії людства порушення прав людини.

Становлення *сучасної системи міжнародного правопорядку і міжнародного захисту прав людини* розпочалося *після Перемоги* держав Антигітлерівської коаліції у Другій Світовій війні 1939–1945 рр. і завершилося наприкінці ХХ ст., після закінчення «*холодної війни*» між капіталістичними і соціалістичними країнами.

Сьогодні основними *міжнародними правозахисними документами на універсальному рівні* (тобто в усьому світі) є:

- *Статут Організації Об’єднаних Націй* від 26 червня 1945 р.;
- *Загальна декларація прав людини*, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.;

- *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* від 16 грудня 1966 р.;

- *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права* від 16 грудня 1966 р.

Також, у сучасному світі існують численні *регіональні механізми захисту прав людини*, найбільш ефективним з яких є європейський.

Європейський механізм захисту прав людини функціонує під егідою Ради *Європи* (утворена 5 травня 1949 р.), і передбачає право особи після вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту скажитися до *Європейського суду з прав людини* (м. Страсбург), якщо вона зазнала з боку держави-члена Ради Європи порушення своїх прав, які закріплені в *Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* (Європейській конвенції з прав людини) від 4 листопада 1950 р. та у додаткових протоколах до неї.

Із 1995 р. Україна є державою-членом Ради Європи, а з 1997 р. – її учасницею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. При цьому, наша держава систематично посідає одне з лідируючих місць за кількістю звернень громадян до Європейського суду з прав людини.

У свою чергу, в нашій державі на національному рівні захист прав людини почав набувати сучасного характеру після проголошення незалежності України в 1991 р. і прийняття *Конституції України 1996 р.*, а також подальших реформ у правничій сфері.

3. Права людини і права громадянина

З *правами людини* тісно пов'язані, але не є тотожними їм, *права громадянина*. Останні стосуються лише тих осіб, на яких поширюється громадянство, тобто постійний правовий зв'язок між фізичною особою і державою, що полягає в їх взаємних правах та обов'язках: держава зобов'язана піклуватися про своїх громадян, незалежно від місця їх перебування, забезпечувати захист їхніх прав і свобод, а громадяни повинні дотримуватися приписів, встановлених державою в інтересах усього суспільства.

При цьому, права людини, окрім *громадян* держави, поширюються, також, і на *іноземців, осіб без громадянства* (апатридів) та *осіб із подвійним (множинним) громадянством* (біпатридів, поліпатридів).

Права людини закріплюються у міжнародно-правових актах, тоді як права громадян певної держави можуть бути закріплені тільки в її національному праві, зокрема у конституції та законах.

Здійсненність прав людини визначається переважно їх юридичними гарантіями з боку міжнародної спільноти і держав. При цьому, саме наявність статусу громадянина дає змогу людині скористатися всією повнотою прав у відповідній державі. В ідеалі, права людини мали би збігатися з правами громадянина. Однак, в дійсності, така ситуація видається практично неможливою. Втім, історія знає випадки, коли певні можливості людини були закріплені у державному законодавстві як права її громадян, а згодом відображалися у міжнародно-правових документах як права людини.

Також, взаємопов'язаність прав людини і прав громадянина виявляється, зокрема, у тому, що часто вони закріплювалися в одному документі (наприклад, у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яка й понині входить до складу конституційного законодавства Франції, або ж у Конституції України 1996 р., другий розділ якої зветься «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»).

Водночас, цілком очевидно, що в переважній більшості сучасних держав, *іноземці та особи без громадянства*, на відміну від громадян (підданих) відповідної держави, **не володіють** усією повнотою **політичних прав** – не мають права на державну службу, не можуть претендувати на зайняття посад у державних органах, не можуть створювати політичні партії та голосувати на виборах і референдумах тощо.

Також, **відмінність** між правами людини і правами громадянина полягає в тому що:

- права людини позатериторіальні (існують незалежно від їх визнання певною державою, закріплені в міжнародно-правових актах і поза зв'язком їх носія з конкретною державою); загальносоціальні (належать людині від народження як природні,

невідчужувані права); втілюються в будь-якому суспільстві, незалежно від місцезнаходження особи;

- права громадянина територіальні (передбачають наявність громадянства, тобто постійного правового зв'язку особи з державою); спеціальні (закріплюються в національному праві і перебувають під захистом держави, громадянином якої є дана особа); реалізуються через систему правових відносин громадянина з державою.

4. Основні обов'язки людини і громадянина

Геракліт Ефеський (бл. 544–483 рр. до н.е.) резонно стверджував, що світ складається із протилежностей, що борються між собою; при цьому, **наявність однієї протилежності обумовлює існування другої** (світло – темрява, добро – зло, життя – смерть, правда – брехня, любов – ненависть тощо).

Тож, права й обов'язки є взаємопов'язаними і взаємозалежними категоріями: **суб'єктивному праву конкретної людини кореспондується обов'язок всіх інших людей не посягати на це право**. При цьому, саме держава, за допомогою створеного чи санкціонованого нею права (законів), забезпечує практичне втілення прав людини. В цьому плані Ш.Л. де Монтеск'є зазначав: «Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було би свободи, оскільки те ж саме могли би робити й інші громадяни».

Таким чином, **юридичні обов'язки є важливою гарантією дієвості і реальності прав людини**.

Юридичний обов'язок – це визначена законом міра суспільно необхідної (корисної) поведінки особи, яка об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Юридичний обов'язок – це перепона на шляху свавілля, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку людства.

Обов'язок – це парна категорія з правом, оскільки саме він є засобом забезпечення прав. Права людини і громадянина, якими б вони не були, все ж не є безмежними, абсолютними, адже їх використання не повинно завдавати шкоди іншим людям та суспільству в цілому. Це застереження міститься навіть у Загальній

декларації прав людини 1948 р.: «Кожна людина, здійснюючи свої права і свободи, повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення відповідного визнання і поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві». Тож, здійснення людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок поважати права інших людей.

Таким чином, права існують тільки тоді, коли їх визнають інші громадяни держави. Свої вимоги до громадян держава формулює у системі обов'язків та встановлює юридичну відповідальність (покарання, стягнення) за їх невиконання. Саме для того, щоб закріпити свої права, громадяни в демократичному суспільстві беруть на себе обов'язки та виконують їх. У Загальній декларації прав людини 1948 р. сказано: «Кожна людина має обов'язки перед таким суспільством, в якому тільки можливий вільний і повний розвиток її особистості». Тож, так само, як і права людини, основні обов'язки людини фіксуються в конституції та інших законах держави.

В юридичній літературі наведено різні **класифікації обов'язків** людини. Загалом, обов'язки можна поділити на такі групи:

1. **Особисті обов'язки**, які, у свою чергу поділяються на фізичні (наприклад, утримувати неповнолітніх дітей, або непрацездатних батьків у старості) та духовні (наприклад, поважати честь, гідність, національні почуття людини).

2. **Економічні обов'язки** – наприклад, обов'язок сплачувати податки, збори, обов'язкові платежі, що необхідні для задоволення державою потреб суспільства.

3. **Політичні обов'язки** – дотримуватися конституції, захищати батьківщину та ін.

4. **Соціальні обов'язки** – обов'язок працювати та ін.

5. **Культурні обов'язки** – дбайливо ставитися до пам'яток історії та культури та ін.

6. **Екологічні обов'язки** – берегти природу, компенсувати шкоду, завдану забрудненням чи іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище та ін.

У конституціях деяких держав до числа найважливіших обов'язків громадян належать участь у голосуванні на виборах до органів державної влади та відбуття військової повинності. У конституціях окремих держав згадується обов'язок працювати (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор та ін.), виховувати дітей (Італія, Росія), турбуватися про своє здоров'я та своєчасно звертатися за медичною допомогою (Уругвай).

У Конституції України 1996 р. обов'язки громадян зафіксовані у статтях 51, 53, 65, 66, 67, 68 та ін. Зокрема в ст. 51 сказано: «Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків».

Також, ***Конституція України 1996 р. закріплює такі основні обов'язки.***

- здобути повну загальну середню освіту;
- захищати Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність;
- відбувати військову службу;
- шанувати державні символи;
- не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині та відшкодовувати завдані їм збитки;
- сплачувати податків і зборів у розмірах і в порядку, що встановлені законом;
- додержуватися Конституції і законів України та ін.

5. Критика прав людини

У зв'язку з впливом процесів глобалізації, чимало держав сучасного світу зазнають відчутного впливу Західної цивілізації. Одним з проявів поширення західних цінностей є й тенденція до абсолютизації прав людини. В конституціях певних держав вказано, що «права людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави», а в багатьох країнах світу лунають гасла про «священні, природні і невідчужувані права людини», «пріоритет прав людини», та необхідність «захисту прав людини і демократії» від тиранії держави...

Разом із тим, зауважимо, що тенденція до абсолютизації прав людини властива не всім епохам, цивілізаціям, культурам, ідеологіям та мислителям. Тож, для об'єктивного висвітлення і розуміння

сутності та ества прав людини, слід взяти до уваги принцип, відомий ще з часів Давнього Риму: «Audiatur et altera pars» («Хай буде вислухана інша сторона»). Отже, тезово висловимо такі критичні зауваження щодо концепції прав людини:

1. **Індивідуалістичне розуміння прав людини** властиве тільки для країн Західної цивілізації. Натомість, інші культури, навпаки, наголошують на **пріоритеті колективних інтересів перед приватними**.

2. Права людини прийнято виводити з **теорії суспільного договору та природного права**. Водночас, не слід забувати, що укладення суспільного договору передбачає **передання людьми частини своїх «природних прав» державі**, яка створюється для того, щоб забезпечити мир, порядок, безпеку, добробут і нормальне існування суспільства. Таким чином, в умовах державного стану людина не може і не повинна мати всієї повноти безмежних «природних» прав.

3. **Права людини**, насправді, **не є «природними і невідчужуваними»**: якщо вони сформувалися у країнах Західної цивілізації, а впродовж тисячоліть людської історії існували рабовласництво і феодалізм, значить, права людини аж ніяк не можуть походити від природного права, яке, як зазначає М.Т. Цицерон, має бути «однаковим для всіх часів і народів». Дійсно, якщо **права людини сформувалися в Європі тільки у XVII–XVIII ст.**, значить, вони **не є одвічними і притаманними всім народам**, але **залежать від конкретно-історичних умов буття певного суспільства та волі держави**.

4. Той факт, що права людини сформувалися в Європі саме в епоху **буржуазних революцій XVII–XVIII ст.** (Голландська, Англійська, Американська, Французька революції) переконливо свідчить, що **спроба утвердження прав людини тісно пов'язана з масовими заворушеннями**, насильницьким поваленням влади; **безпорядками і хаосом**, революційним терором і беззаконням; радикалізацією і розколом суспільства; громадянськими і революційними війнами та війнами із зовнішніми супротивниками; розпадом держави і втратою територій; величезними людськими жертвами; розрухою і зубожінням тощо. Тож, як свідчить досвід історії, спроби утвердження прав людини насильницьким

революційним шляхом неодмінно призводять до жахливих масових **порушень прав людини** в умовах революційної вакханалії і хаосу.

5. **Абсолютних прав людини не існує** і не може існувати в принципі. Так, навіть найважливіше право людини – **право на життя** – **не є абсолютним** і може обмежуватися, у т.ч. й у випадках: необхідної оборони; винесення смертного вироку; законного застосування зброї військовослужбовцями і працівниками правоохоронних органів, зокрема «для захисту будь-якої особи від незаконного насильства», «для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою» та «при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання» (як про це сказано у пунктах а, б, с ч. 2 ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.). Тож, **якщо абсолютних прав людини не буває, то й абсолютизувати права людини не можна.**

6. **Права людини** є надзвичайно **суперечливими**. Про це свідчить навіть саме гасло часів Французької революції – «Свобода, рівність, братерство». Так, часто **рівність суперечить свободі**, оскільки потребує втручання держави в економічні відносини та «зрівняння» багатих і бідних. При цьому, цілком очевидно, що **бідні і багаті** не відчують взаємних «братерських» почуттів, оскільки перші прагнуть пограбувати других, а другі хочуть захистити свою власність від перших та уярмити їх. Так само, діаметрально-протилежними є інтереси рабів і рабовласників, кріпаків і поміщиків, пролетарів і капіталістів, найманих працівників і роботодавців, тож, **розширення прав одних неодмінно звужує права других**. Тому казати про певні «універсальні» для всіх «права людини» не можна.

7. Якщо **«природні права»** притаманні людині від народження, значить вони **не потребують** існування та **втручання держави**. Водночас, для утвердження та реалізації **соціально-економічних прав** людини, існування та активна діяльність **держави** просто **необхідні**. Тож, бачимо, що **між природними і соціально-економічними правами людини наявна суперечність** і «те, що для соціально-економічних прав – добре, те для природних прав – смерть».

При цьому, враховуючи, що «природні права» належать людині від народження (і можуть існувати без держави), а **соціально-**

економічні і культурні права даються їй державою, слід визнати, що саме останні й **є реальним показником** належної організації, **ефективності діяльності** та турботи **держави** про благо суспільства і народу.

8. Абстрактні **права людини – це одне, а її реальні можливості – це зовсім інше**. Тож, історії відомі випадки, коли певні держави (зокрема, авторитарні) досягали певних успіхів в забезпеченні соціально-економічних прав людини і громадянина, але, при цьому, обмежували громадянські і політичні права. Натомість, в умовах злиденної демократії в країнах третього світу спостерігається інша крайність – конституції рясніють широкими переліками прав людини, які, водночас, залишаються фікцією через тотальне зубожіння та неефективність суспільно-політичного ладу.

9. **Права та свободи** людини і громадянина є надзвичайно абстрактною категорією, яка не піддається чіткому виміру і тому **є зручним об'єктом політичних спекуляцій** на шкоду реальним інтересам суспільства. Так, зокрема, тема «прав людини» часто використовуються **для підбурення** бунтів і **революцій** та виправдання насильницького **захоплення влади**.

10. Так само, часто демагогією на тему **прав людини** прикриваються і **«виправдовуються» масові знищення людей та розв'язання агресивних воєн**. Для прикладу, згадаймо, що у 1930-х рр. нацисти цинічно «виправдовували» створення мережі концтаборів у Третньому Рейху необхідністю помістити туди «ворогів народу» для того, щоб «вберегти їх від праведного гніву представників арійської раси». У свою чергу, офіційна російська пропаганда «виправдовує» анексію Криму та вторгнення в Україну необхідністю «захистити права російськомовного населення». Та й НАТО з США розбомбили Югославію, Ірак, Лівію та інші країни виключно «для захисту прав людини і демократії»...

11. Поняття **прав людини** є надзвичайно **політизованим і не відображає реальне становище людини**, якість її життя та рівень її щастя. Так, під поняттям **«порушення прав людини»** прийнято розуміти **не** звичайні **кримінальні злочини** (убивства, бандитизм, розбої, грабежі, тілесні ушкодження тощо, від яких держава покликана захищати людей), **а саме діяння держави**, які порушують права людини. Тож, цілком можливою є ситуація, за

якої *держава з найвищим у світі рівнем злочинності та небезпеки для життя* людей одночасно *буде вважатися державою з найвищим рівнем розвитку і забезпечення прав людини* виключно через те, що органи державної *влади перестали реально функціонувати* і, таким чином, більше не спроможні «порушувати права людини».

12. *Міжнародно-правовий механізм захисту прав людини є надзвичайно недієвим і неефективним.* Так, зокрема, юридична чинність *Загальної декларації прав людини 1948 р.* є вельми спірною, оскільки вона була ухвалена резолюцією Генасамблеї ООН, яка *не є джерелом міжнародного права.* До того ж, *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.* містить, скоріше, *декларативні положення*, обов'язок виконання яких державами-учасницями ставиться у залежність від наявних у них ресурсів. У свою чергу, *Європейський суд з прав людини відхиляє понад 95% заяв* як неприйнятні, а *розгляд* решти розтягується на *довгі роки.*

При цьому, *ратифікація міжнародних правозахисних документів залежить від доброї волі конкретної держави*, так само, *як і визнання або невизнання юрисдикції міжнародних судових і квазісудових органів.* Таким чином, якщо певна держава (влада) планує *масово і зухвало порушувати права людини*, вона просто *не бере участі у відповідних міжнародних правозахисних договорах і організаціях*, що робить їх цілковитою фікцією. У свою чергу, найбільш суворим заходом впливу на державу-порушницю є її *виключення* зі складу міжнародної організації, що, таким чином, остаточно *розв'язує її руки* в плані подальшого порушення прав людини. Прикладів тому достатньо: вихід нацистської Німеччини і мілітаристської Японії в 1933 р. зі складу Ліги Націй, виключення сталінського СРСР у 1939 р. зі складу Ліги Націй, вихід Греції у 1969 р. зі складу Ради Європи (за часів режиму «Чорних полковників»), виключення Росії зі складу Ради Європи у 2022 р. тощо.

Таким чином, міжнародно-правовий механізм захисту прав людини не спроможний захистити права людини від брутальних порушень у тоталітарній державі, але здатен захистити їх лише від

поодиноких порушень, «покаятися» в яких згодна і сама держава-порушниця.

13. **Відповідальність держави перед особою суперечить логіці та принижує авторитет держави.** Річ у тім, що будь-яке порушення прав людини, насправді, вчиняється не державою як такою, а конкретними посадовими особами, які, свавільно порушуючи права людини, тим самим порушують і закони держави. Таким чином, держава є не порушницею прав людини, а такою само потерпілою стороною, як і скривджена людина, що зазнала порушень з боку чиновника-свавільника. Тож, **відповідати повинна не держава, а конкретний чиновник: перед людиною – за порушення її прав, і перед державою – за порушення її законів.** У такому разі, держава дійсно буде спроможна належним чином виконувати свою роль гаранта і захисника прав людини, а чиновники – втратять можливість зняти з себе відповідальність і, таким чином, уникнути покарання.

14. **Права людини не можуть реально існувати без держави,** оскільки саме **вона дарує людині** більшість із них (соціально-економічні, культурні, політичні) та **захищає** усю їх повноту (включаючи й особисті права) від порушень з боку інших людей.

15. Таким чином, **права людини не є** і не повинні бути **самоціллю,** заради якої можна обмежувати і послаблювати державну владу до критично низького рівня і жертвувати державним суверенітетом у догоду фантасмагоричним ідеям і вказівкам «іноземних партнерів». Насправді, **права людини є** прямим **наслідком ефективної діяльності сильної держави,** результатом забезпечення нею стану миру, порядку, безпеки, добробуту, а також певного «окультурення» людини в умовах цивілізованого буття суспільства.

Глосарій

Права людини – це гарантована законом міра можливої поведінки особи для задоволення нею своїх інтересів.

Свобода людини – це сфера автономії особи від держави, влади, інших людей, що виражається у можливості самостійно обирати певний варіант поведінки для задоволення своїх інтересів.

Обов'язки людини – це визначена законом міра суспільно необхідної поведінки особи, що об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, держав, людства.

Громадянство – це постійний правовий зв'язок між особою і державою, що виражається в їхніх взаємних правах та обов'язках.

Суспільний договір – центральне поняття договірної теорії походження держави, що пояснює виникнення останньої угодою між людьми, згідно з якою люди об'єднуються у суспільство, створюють державу, передають їй частину своєї природної свободи і своїх природних прав, а держава зобов'язується забезпечити мир, порядок, безпеку і добробут суспільства та гарантувати людям можливість надійно користуватися їхніми правами.

Держава – це універсальна політична організація суспільства, що володіє суверенною владою і здійснює управління народом на певній території за допомогою права і спеціального механізму. Основними **ознаками** (атрибутами) **держави** є: суверенна влада, народ, територія, здатність вступати у міжнародні відносини.

Право – це система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових формально визначених правил (норм) поведінки, що регулюють суспільні відносини та забезпечуються державою.

Позитивне право – система загальнообов'язкових норм, що створені (формалізовані) державою в офіційних джерелах, відображають волю суверена, регулюють суспільні відносини і підтримуються силою державного примусу.

Природне право – це сукупність ідеальних уявлень про право, що походить від природи, розуму чи Бога, є незалежним від держави, поширюється на всі часи і народи та являє собою вищий еталон добра, гуманізму і справедливості.

Революція (політична революція) – це кардинальні докорінні зміни всього суспільства, панівного політичного режиму та еліт, соціально-економічної моделі, форм власності та способу виробництва, політичних, економічних, етичних, соціальних, правових відносин і цінностей, що відбуваються у дуже швидкому темпі, як правило шляхом насильства.

Питання до семінару:

1. Поняття та сутність прав і свобод людини
2. Історія становлення і розвитку прав людини
3. Права людини і права громадянина
4. Основні обов'язки людини і громадянина
5. Критика прав людини

Питання для самоконтролю:

1. Що таке права людини?
2. Що таке свободи людини?
3. Що є спільного і що є відмінного у прав і свобод людини?
4. Чи є однаковими права людини на різних етапах розвитку суспільства?
5. Хто володів усією повнотою прав у часи Стародавнього Світу і в епоху Середньовіччя?
6. Які філософи та політичні мислителі зробили найбільший внесок у розвиток концепції прав людини?
7. Яка теорія походження держави є ідейним підґрунтям концепції прав людини?
8. Чим відрізняється поняття «природне право» від поняття «природні права»?
9. В яку епоху відбувається формування та закріплення основних особистих (громадянських) і політичних прав людини?
10. Які історичні правозахисні документи Ви пам'ятаєте?
11. Чи завжди утвердження прав людини відбувалося мирним, законним і ненасильницьким шляхом?
12. В яку епоху сформувалися основні соціально-економічні і культурні права людини і громадянина?
13. Чи є якась відмінність між поняттями «права людини» і «права громадянина»?
14. Що таке обов'язки людини?
15. Чи можуть права та обов'язки людини існувати окремо одне від одного?
16. Чи є права людини абсолютними?

17. Чи можливі випадки правомірного обмеження прав і свобод людини і громадянина?

18. Чи може концепція прав людини бути використана на шкоду правам людини та інтересам суспільства і держави?

Тестові завдання для самостійної роботи:

1. Постійний правовий зв'язок між особою та державою, що виражається в їхніх взаємних правах та обов'язках – це:

- а) кріпацтво;
- б) права людини;
- в) громадянство;
- г) дифамація.

2. Зародки звичаїв, моралі, релігії та права, що регулювали відносини за часів первісного суспільства, – це:

- а) мононорми;
- б) мормони;
- в) традиції;
- г) табу.

3. Гарантована законом міра можливої поведінки особи для задоволення нею своїх інтересів – це:

- а) свобода;
- б) об'єктивне право;
- в) правничі студії;
- г) права людини.

4. Визначена законом міра суспільно необхідної поведінки особи, що об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, держав, людства – це:

- а) правовий припис;
- б) обов'язки людини;
- в) покарання;
- г) правова доктрина.

5. Першим в історії документом, що закріплював основи концепції прав людини вважається:

- а) Декларація прав людини і громадянина;
- б) Білль про права;
- в) Велика хартія вольностей;
- г) Петиція про права.

6. Який історичний документ став зразком для подальшого закріплення каталогу прав людини в конституціях держав та міжнародних документах?

- а) Конституція США;
- б) Декларація прав людини і громадянина;
- в) Велика хартія вольностей;
- г) Хабеас Корпус Акт.

7. Громадянські і політичні права людини сформувалися у:

- а) XVI–XVII ст.;
- б) XVII–XVIII ст.;
- в) XIX ст.;
- г) XX ст.

8. Соціально-економічні права людини сформувалися:

- а) наприкінці XVII – у середині XVIII ст.;
- б) у середині XVIII – на початку XIX ст.;
- в) наприкінці XIX – у середині XX ст.;
- г) наприкінці XX ст.

9. Концепція прав людини випливає з:

- а) теорії природного права і суспільного договору;
- б) соціологічної теорії права;
- в) теорії юридичного позитивізму;
- г) марксистської теорії.

10. Суб'єктивне право особи стає реальним за умови:

- а) підкупу чиновника;
- б) його чіткого закріплення в конституції держави;
- в) його чіткого закріплення в міжнародно-правовому документі, який був ратифікований державою, в якій проживає дана особа;

г) його підкріплення юридичними обов'язками інших членів суспільства.

11. Який міжнародний документ започаткував сучасну систему міжнародних актів з прав людини на універсальному рівні (в усьому світі)?

- а) Загальна декларація прав людини;
- б) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод;
- в) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права;
- г) Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

12. Який міжнародний документ має скоріше програмний, аніж загальнообов'язковий характер?

- а) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод;
- б) Міжнародна хартія прав людини;
- в) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права;
- г) Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

13. Буржуазні революції призвели до формування:

- а) тоталітарних режимів;
- б) соціально-економічних прав людини;
- в) капіталістичного суспільства;
- г) сучасного міжнародно-правового механізму захисту прав людини і громадянина.

14. Який міжнародно-правовий документ в галузі прав людини не має універсального характеру і діє лише в межах європейського регіону?

- а) Загальна декларація прав людини;
- б) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод;
- в) Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права;

г) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.

15. Загальнодозвільний принцип «дозволено все, що не заборонено» поширюється на:

- а) громадян;
- б) посадових осіб органів державної влади;
- в) посадових осіб органів місцевого самоврядування;
- г) привілейовані верстви суспільства – рабовласників, дворян, капіталістів (олігархів).

16. Принцип «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом» поширюється на:

- а) громадян;
- б) іноземців та осіб без громадянства;
- в) пригноблені верстви населення – рабів, кріпаків, найманих працівників;
- г) органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

17. Якою категорією прав, як правило, не наділені іноземці та особи без громадянства?

- а) громадянські права;
- б) політичні права;
- в) соціально-економічні права;
- г) культурні права.

18. В якому розділі Конституції України 1996 р. закріплено права та обов'язки людини і громадянина?

- а) II;
- б) III;
- в) V;
- г) VII.

19. Які мислителі виводили з теорії природного права і суспільного договору «право на повстання»?

- а) Томас Гоббс та Самуїл фон Пуфендорф;
- б) Шарль Луї Монтеск'є та Християн фон Вольф;

- в) Едмунд Берк та Томас Мелорі;
- г) Джон Локк та Жан Жак Руссо.

20. Європейський суд з прав людини діє на підставі:

- а) чинного законодавства;
- б) Загальної декларації прав людини;
- в) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;
- г) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

Список використаної літератури:

Нормативні джерела:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
6. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
7. Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике ее применения / Под общ. ред. д.ю.н., проф. В.А. Туманова и д.ю.н., проф. Л.М. Энтина. Москва: Издательство НОРМА, 2002. 336 с. URL: http://www.echr.ru/documents/manuals/Norma01/Norma_01.pdf

8. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник / Авт. кол. М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький; [Відп. ред. канд. іст. наук, доц. В.М. Карпунов]. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с. URL: <https://helsinki.org.ua/files/docs/1251638730.pdf>

9. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

10. «Про громадянство України»: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 13. Ст. 65. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>

Інші джерела:

1. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / сокращенный перевод с английского Е.И. Гельфанд. М. : Рудомино, 1993. 144 с. URL: <http://www.politnauka.org/library/classic/berk.php>

2. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Права людини. Ужгород, 2003. 189 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5104/1/Права%20Люддини.pdf>

3. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_сторінка

4. Войціховський А.В. Міжнародне право : підручник ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: https://www.academia.edu/43427106/Міжнародне_право_підручник_А_В_Войціховський_МВС_України_Харків_нац_ун_т_внутр_спра_в_Харків_2020_544_с

5. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. : проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/IVDP_Demidenko_2009.pdf

6. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора О.М. Бандурки ; [Бандурка О.М., Швець Д.В., Бурдін М.Ю., Головка О. М. та ін. ; вступне слово О.М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/344346655.pdf>

7. Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Держава і революції: монографія. Черкаси : Видавець О.М. Третяков, 2022. 316 с. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/4890/1/1-09-1%20.pdf>

8. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права : Елементарний курс. Видання 2-е. Харків : Одіссей, 2008. 432 с. URL: <https://studies.in.ua/ru/krestovska-nm-teorja-derzhavi-prava.html>

9. Монтескьє Ш.Л. О духе законов. М.: Мысль, 1999. 672 с. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_prosveshhenie/monteske_sh_l_o_dukhe_zakonov_1999/11-1-0-3513

10. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник. Дніпро : ДДУВС, 2020. 260 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6051/1/МЗПА_навч.%20посібник.pdf

11. Побѣдоносцевъ К.П. Великая ложь нашего времени // Московскій сборникъ. Изданіе К.П. Побѣдоносцева. Москва: Синодальная типографія, 1901. С. 38-62. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Великая_ложь_нашего_времени_\(Победоносцев\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Великая_ложь_нашего_времени_(Победоносцев))

12. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: Видавництво «ФОРМ Голембовська О.О.», 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf

13. Степаненко К.В. Міжнародний захист прав людини: конспект лекцій. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 144 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1110/13.1.pdf>

14. Тищенко І.О. Міжнародний захист прав людини: конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 133 с. URL:

<https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/2020/kzpd/l23.1.pdf>

15. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ : видавництво «ФОП Голембовська О.О.», 2018. 168 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf

16. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 1–6. URL: <https://leksika.com.ua/legal/>

Тема 2.

Класифікація прав людини.

Покоління прав людини

*«Всі люди створені рівними
та наділені їхнім Творцем
певними невід'ємними правами,
до числа яких відносяться життя,
свобода і прагнення до щастя».*

(Декларація незалежності США 1776 р.)

- 1. Класифікація прав людини*
- 2. Перше покоління прав людини*
- 3. Друге покоління прав людини*
- 4. Третє покоління прав людини*
- 5. Четверте покоління прав людини*

Ключові поняття: покоління прав людини, негативні права, позитивні права, колективні (солідарні) права, соматичні та інформаційні права.

1. Класифікація прав людини

Сучасна **типологія прав** і свобод досить різноманітна. Доволі поширеним є їх розподіл на **«негативні» і «позитивні» права**.

Негативні права людини визначають негативний аспект свободи та охороняють людину від небажаного втручання з боку держави у сферу її особистих прав і свобод. До них належать більшість громадянських (особистих) та політичних прав, наприклад: право на життя, свободу думки, слова, віросповідання, право на недискримінацію, право не піддаватися тортурам, право на мирні зібрання та об'єднання тощо. Негативні права людини передбачають негативні зобов'язання держави та її агентів

(представників) утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на їх порушення або незаконне обмеження. Негативні права вважаються основоположними, абсолютними і природними.

До негативних прав людини також відносять і політичні права (активне і пасивне виборче право, право на участь в управлінні державними справами, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування, право на створення політичних партій і громадських організацій, право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації тощо), хоча частина з них і вимагає певної діяльності держави для їх реалізації (наприклад, організації виборів, реєстрації політичних партій, надання відповіді на звернення тощо).

Можливість реалізації негативних прав людини практично не залежить від обсягу наявних у держави матеріальних ресурсів та рівня її соціально-економічного розвитку, тож, ці права людині повинна гарантувати кожна держава-учасниця ***Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.***

Позитивні права людини закріплюють позитивний аспект свободи, їх реалізація неможлива без відповідної забезпечувальної діяльності з боку державних інституцій. До них включають соціальні права, економічні та окремі культурні права, наприклад: право на працю, відпочинок, соціальний захист, охорону здоров'я, освіту, гідний рівень життя та ін. Ці права забезпечені позитивними зобов'язаннями держави, які в найбільш широкому вигляді передбачають активні дії держави, спрямовані на їх утвердження, захист та сприяння реалізації.

Держава зобов'язана створити необхідні умови для реалізації позитивних прав громадян, однак реалізація цього обов'язку напряду залежить від рівня її соціально-економічного розвитку та обсягу наявних у неї матеріальних та інших ресурсів. Тому ***Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.*** зобов'язує держави-учасниці не гарантувати відповідні права, а лише «вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав» (ч. 1 ст. 2). Водночас, зауважимо, що саме за рівнем забезпечення соціально-економічних і культурних прав людини можна оцінити ефективність організації та діяльності держави.

Крім того, *за сферою суспільного життя* виділяють такі види прав людини:

1. **Особисті (громадянські) права** – це природні, основоположні, невід’ємні права. Вони покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших людей. Ці права дають змогу людині виявити свою особистість у відносинах з іншими людьми та державою.

Ці права закріплені у Розділі II Конституції України 1996 р.: право на життя (ст. 27); право на повагу гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); недоторканність житла (ст. 30); таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32); право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання (ст. 33), право на свободу думки і слова (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); право на судовий захист прав людини і громадянина (ст. 55) та ін.

2. **Політичні права** – це можливості (свободи) громадянина брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, а також громадських організацій.

Політичні права закріплені у Розділі II Конституції України 1996 р.: право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право проводити мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб (ст. 40) та ін.

3. **Економічні права** – це можливості (свободи) людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання та основними результатами господарської діяльності: власністю і працею, проявляти ініціативу у реалізації своїх здібностей, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ.

Найголовніші з них закріплені в Розділі II Конституції України 1996 р.: право власності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність

(ст. 42); право на працю (ст. 43); право на страйк (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45) та ін.

4. **Соціальні права** – це можливості (свободи) людини і громадянина користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку.

До системи соціальних прав Конституція України 1996 р. відносить: право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) та ін.

5. **Культурні права** – це можливості (свободи) що забезпечують вільний духовний розвиток особистості і суспільства, доступ до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та примноження.

До культурних прав Конституція України 1996 р. відносить: право на освіту (ст. 53); право на свободу культурної, наукової та творчої діяльності. (ст. 54) та ін.

6 **Екологічні права** – це можливості (свободи) людини користуватися природним середовищем. Це право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, а також право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту та право на її поширення (ст. 50 Конституції України 1996 р.) та ін.

7. **Сімейні права** – це можливості (свободи) людини в сфері сімейного життя. До них, зокрема, відносяться: право на шлюб; права подружжя; право на сім'ю, дитинство, материнство і батьківство; права дітей (ст. 51-52 Конституції України 1996 р.) та ін.

Враховуючи, що **перелік прав і свобод**, що закріплені у Конституції України 1996 р., **не є вичерпним** (ст. 22), можна припустити, що існують певні права людини і громадянина, що належать до інших груп.

Водночас, найбільш досконалою і змістовною класифікацією прав людини вбачається їх поділ на т.зв. «покоління». Цю типологію прав людини запропонував у 1979 р. видатний чеський юрист К. Васак. Тож, у наступних питаннях ми розкриємо сутність і зміст 4 **поколінь прав людини**.

2. Перше покоління прав людини

До першого покоління прав людини прийнято відносити невідчужувані особисті (громадянські) та політичні права.

Християнство, що стало основою європейської цивілізації, дало світу низку гуманістичних принципів, інтегрувало уявлення щодо прав людини з релігійно-моральними цінностями та заклало морально-філософське підґрунтя для утвердження в майбутньому всеперемагаючої ідеї прав людини.

Першим правовим документом, в якому було закладено основні ідеї концепції прав людини, вважається **Велика хартія вольностей 1215 р.**, про яку було сказано вище.

Водночас, **перше покоління прав людини** формується пізніше – у **XVII–XVIII ст.**

До **першого покоління прав і свобод людини і громадянина** відносять засновані на традиційних ліберальних цінностях **особисті (громадянські) і політичні права** і свободи, які визначали межі втручання державної влади у сфері громадянського суспільства й особистого життя людей, відображали пафос буржуазних революцій, – право на свободу думки, совісті і релігії, на рівність перед законом, на участь в управлінні державою, на недоторканність особи тощо.

Петиція про права (Англія, **1628 р.**) заборонила позбавляти волі та ув'язнювати вільних громадян без законних підстав, вказувала на неприпустимість позасудових репресій, підкреслювала незаконність функціонування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які не керуються у своїй діяльності загальним правом. Цей документ сприяв розробці вельми дієвого механізму забезпечення та захисту прав людини.

Наступним кроком на шляху до закріплення прав і свобод людини стало прийняття в цій же країні т.зв. «**Habeas Corpus Act**» («Хабеас Корпус Акт») у **1679 р.** Цей документ встановлював процедурні гарантії особистої недоторканності особи, запроваджував інститут поруки та застави, обмежував максимальні строки тримання особи під вартою.

Після т.зв. «Славної революції», в Англії було прийнято **Біль про права 1689 р.** Цей акт став юридичною основою конституційної монархії у Великій Британії і заклав основи демократичного парламентаризму, зокрема вільні вибори членів

нижньої палати парламенту, їх недоторканність. Він гарантував право підданих звертатися з петицією до короля, обмежив розмір судових стягнень і штрафів, проголосив свободу виборів до парламенту, свободу слова і суджень у його стінах.

У **XVII–XVIII ст.** у працях видатних мислителів ліберального спрямування і **просвітництва** – Дж. Локка, Ш.Л. де Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, І. Канта, Т. Джефферсона, Дж.С. Мілля, Дж. Бентама та ін. – було закладено основи **сучасного розуміння прав людини** (право на життя, свободу, власність тощо). Вони виділяли такі ознаки прав людини: природність (походження від природного права), невідчужуваність (невід'ємність від людини, адже без них та не зможе проявити себе як особистість), священність (глибока пошана і повага до прав людини як до найвищої суспільної цінності).

Паралельно з цим, під впливом Просвітництва, дедалі більшої сили набувають ідеї свободи, природних прав людини, суспільного договору, поділу влади. Визначним правовим документом, який розвинув та конкретизував ці положення, стала **Декларація незалежності США 1776 р.** Спираючись на природно-правову доктрину прав людини, в Декларації проголошено, що «всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода, прагнення до щастя». В **Декларації незалежності США 1776 р., Конституції США 1787 р. і Біллі про права 1791 р.** було закладено не лише підвалини американського конституціоналізму, але й основи ліберальної концепції прав людини. Власне, вперше у світовій практиці саме в конституції (точніше – у Біллі про права 1791 р., що містив перші 10 поправок до Конституції США 1787 р.) були закріплені певні права і свободи людини не як милість з боку короля, уряду, держави, а як та природна межа, порушувати яку держава не має права.

Водночас, мабуть, ще більшого значення у цьому відношенні набула ухвалена під час Великої французької революції **Декларація прав людини і громадянина 1789 р.** У ній, після урочистого вступу, в якому зазначалося, що причиною будь-якого суспільного лиха є «забуття прав людини і зневага до них», були викладені «природні, невід'ємні та священні права людини». У ст. 1 Декларації

сказано: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть базуватися тільки на міркуваннях загального блага». Були проголошені свобода совісті, свобода слова, презумпція невинуватості, недоторканність особи та її майна, встановлювався обов'язок держави забезпечувати та гарантувати права і свободи людини, закріплювалося право громадян на опір гнобленню. При цьому, свобода розумілась як можливість робити все, що не шкодить іншому. Уперше в світовій практиці в Декларації було закріплено загальнодозвільний принцип регулювання правових відносин: «Дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Водночас, заради справедливості, необхідно сказати, що Декларація прав людини і громадянина 1789 р. не врятувала кілька мільйонів французів від загибелі під час Якобінського терору 1793–1794 рр., Громадянської війни у Вандеї 1793–1796 рр., Революційних і Наполеонівських війн (1792–1815 рр.).

Вищезгадані юридичні документи США і Франції **кінця XVIII ст.** стали своєрідним еталоном, взірцем для законодавчого закріплення насамперед особистих («громадянських») і політичних прав людини та сприяли остаточному **утвердженню першого покоління прав людини.**

3. Друге покоління прав людини

Друге покоління прав людини включає **соціально-економічні та культурні права.** Поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав людини (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу) мали місце у процесі боротьби людей за покращення свого економічного становища та культурного рівня.

Вже у XIX ст. в Європі з'явилося кілька проектів конституцій, які містили не тільки «класичні» (особисті й політичні) права, але й включали статті, що стосувалися соціально-економічних і культурних прав, приписували урядові певні обов'язки у сферах зайнятості, освіти, громадського здоров'я тощо. Такого роду соціальні права вперше були офіційно включені до **Конституції**

Мексика 1917 р., до Конституції Радянської Росії 1918 р. і Радянської України 1919 р., до Конституції Німеччини 1919 р.

Потреба в міжнародних стандартах прав людини вперше далася визнаки ще наприкінці ХІХ ст., коли окремі індустріальні країни почали приймати трудове законодавство: так, законодавче закріплення певних трудових прав найманих працівників сприяло підвищенню вартості їх праці для роботодавців, що мало наслідком погіршення конкурентної спроможності відповідних країн по відношенню до тих держав, які не мали трудового законодавства.

Економічна необхідність змусила держави узгоджувати свою діяльність, що сприяло появі перших конвенцій, в яких держави зобов'язувалися перед іншими державами гарантувати певні права власних громадян. Бернська Конвенція 1906 р. проти праці жінок у нічну зміну може розглядатися, як перша багатостороння конвенція, яка має на меті захист соціальних прав. В 1919 р. було засновано *Міжнародну організацію праці* (МОП), яка ухвалила багато конвенцій, які регулюють права людини у сфері праці.

У зв'язку з цим, виникає питання, чому громадянські і політичні права сформувалися набагато раніше за соціально-економічні, саме останні першими знайшли своє закріплення в нормах міжнародного права?

Очевидно, справа у тому, що утвердження міжнародних стандартів соціально-економічних прав мало на меті не тільки і не стільки поліпшити становище трудящих, скільки урівняти конкурентний потенціал держав-суперниць на світовому ринку...

Права людини другого покоління є т.зв. «*позитивними правами*». Вони не можуть бути втілені без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, що спрямовані на їх забезпечення.

Після *Конституції Мексики 1917 р.*, у ХХ ст. каталог природних і громадянських прав людини поповнився соціально-економічними і культурними правами в *Конституції Італії 1947 р.* та ін. країн. Відповідні доповнення і поправки були внесені і до старих конституцій. Соціальні, економічні і культурні права знайшли нормативне вираження у *Загальній декларації прав людини 1948 р.*, та, особливо, у *Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.*

4. Третє покоління прав людини

У зв'язку з розвитком принципів конституціоналізму і парламентаризму упродовж XVIII–XIX ст. ідеї прав людини все більше втілювалися у законодавстві різних держав. На початку XX ст., особливо після Першої Світової війни 1914–1918 рр. і появи Ліги Націй (1920 р.) та Міжнародної організації праці (1919 р.), права людини почали закріплюватися і на міжнародно-правовому рівні.

Подальше формування стандартів у галузі прав людини активізувалося після Другої Світової війни 1939–1945 рр. Саме тоді питання захисту прав людини вийшло за вузьконаціональні межі і стало об'єктом міжнародно-правового регулювання.

Становлення *третього покоління прав людини* (права людини – частина прав людства) пов'язано з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої Світової війни 1939–1945 рр. Ці фактори призвели до інтернаціоналізації юридичних формулювань прав людини, прийняття міжнародних універсальних і регіональних пактів про права людини, законодавчого співробітництва держав у галузі прав людини, набуття наднаціонального характеру законодавствами (особливо конституційними) тих держав, що підписали міжнародні пакти про права людини. Міжнародне визнання прав людини стало орієнтиром для розвитку всього людства в напрямку створення співтовариства правових держав.

В цей період Організацією Об'єднаних Націй було прийнято *Загальну декларацію прав людини 1948 р.* – перший документ універсального характеру, який на міжнародному рівні проголосив основні громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права і, тим самим, встановив стандарти та ідеали до яких і сьогодні прагнуть усі країни світу. День прийняття Декларації 1948 р. – 10 грудня – став святкуватися у цивілізованих країнах світу, як День прав людини.

У сучасності, сукупність міжнародних документів з прав людини, що розвивають ідеї та принципи, викладені у Загальній декларації прав людини 1948 р., прийнято умовно називати

«Міжнародним біллем про права людини» або «*Міжнародною хартією прав людини*». До неї входять:

- *Загальна декларація прав людини 1948 р.*;
- *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.*;
- *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.*;
- *Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1976 р.*;
- *2-й Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права про відміну смертної кари 1991 р.*

Таким чином, у *середині ХХ ст.* формуються *права людини третього покоління*, до яких відносять т.зв. «*колективні*» (або «*солідарні*») *права*, тобто такі права, які не пов'язані з особистим статусом певної особи, але виникають внаслідок її приналежності до певної спільноти. При цьому, перші два покоління прав людини пов'язані із третім завдяки такому принципу: реалізація колективних прав не повинна обмежувати права і свободи окремої особи.

Отже, до *прав третього покоління* належать:

- право на мир, безпеку, незалежність;
- право націй і народів на політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення;
- право народів на користування своїми природними ресурсами;
- право на економічний та соціальний розвиток;
- право на користування спільною спадщиною людства;
- право на здоров'я та безпечне довкілля;
- право на гуманітарну допомогу;
- права жінок, дітей, біженців тощо.

5. Четверте покоління прав людини

У *XXI ст.* можна говорити про становлення *четвертого покоління прав людини*, котре пов'язане з *науковими відкриттями* в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо. Ці права є результатом втручання у психофізіологічну сферу життя людини (наприклад, право людини на штучну смерть (евтаназію));

право жінки на штучне запліднення і виношування дитини для іншої сім'ї, вирощування органів людини з її стовбурових клітин та ін.), яке, однак, не є безмежним (заборона клонування людини та встановлення інших правових обмежень).

До переліку **прав людини четвертого покоління** можна включити:

- право на зміну статі;
- право на трансплантацію органів;
- право на клонування;
- право на використання віртуальної реальності;
- право на одностатеві шлюби;
- право на штучне запліднення;
- право на евтаназію;
- право на вільну від дитини сім'ю;
- право на незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами;
- право на доступ до Інтернету та ін.

Наразі, права четвертого покоління перебувають у стані зародження та утвердження. Враховуючи бурхливий розвиток сучасної науки, цілком можливою є поява нових видів прав людини. Водночас, існуючі права людини **четвертого покоління** в доктрині іноді називають **соматичними та інформаційними правами**.

Глосарій

Покоління прав людини – це класифікація прав людини, що заснована на історичних етапах їх розвитку.

Негативні права – це громадянські і політичні права особи, що визначають негативний аспект свободи та охороняють людину від небажаного втручання з боку держави у сферу її особистих прав і свобод.

Позитивні права – це соціально-економічні та культурні права особи, що закріплюють позитивний аспект свободи людини і передбачають позитивні зобов'язання держави вживати активні дії для їх утвердження, захисту та реалізації.

Колективні (солідарні) права – це права, які не пов'язані з особистим статусом певної особи, але виникають внаслідок її

приналежності до певної спільноти (право націй на самовизначення, права жінок і дітей, права біженців, право народів користуватися своїми природними ресурсами, право людей на мир, безпеку і незалежність тощо).

Соматичні та інформаційні права – це новітні права людини, що виникли у зв'язку із сучасними досягненнями науки, наразі перебувають на стадії формування і передбачають право особи розпоряджатися собою та своїм тілом, мати доступ до інформації тощо.

Питання до семінару:

1. Класифікація права людини
2. Перше покоління прав людини
3. Друге покоління прав людини
4. Третє покоління прав людини
5. Четверте покоління прав людини

Питання для самоконтролю:

1. За якими критеріями можуть бути класифіковані права людини?
2. Хто запропонував поділяти права людини на три покоління?
3. Коли сформувалося перше покоління прав людини?
4. Які права відносять до прав людини першого покоління?
5. Коли сформувалося друге покоління прав людини?
6. Які права відносять до прав людини другого покоління?
7. Коли сформувалося третє покоління прав людини?
8. Які права відносять до прав людини третього покоління?
9. Коли сформувалося четверте покоління прав людини?
10. Які права відносять до прав людини четвертого покоління?
11. Права людини якого покоління, на Вашу думку, мають найважливіше значення для людини?
12. Реалізація якого покоління прав людини найбільшою мірою залежить від ефективності суспільно-політичної організації певної держави?
13. Яке покоління прав людини є, на Вашу думку, найбільш неоднозначним і суперечливим та чому?

Тестові завдання для самостійної роботи:

1. Класифікувати права людини за «поколіннями» запропонував:

- а) Едмунд Берк;
- б) Шарль Луї Монтеск'є;
- в) Володимир Винниченко;
- г) Карел Васак.

2. Скільки у сучасності прийнято виділяти поколінь прав людини?

- а) II;
- б) III;
- в) IV;
- г) V.

3. Негативні права людини – це:

- а) ті права, яких людина ще не має на певному етапі історичного розвитку певної держави;
- б) ті права людини, реалізація яких не повинна зазнавати втручання, зазіхань і посягань з боку держави;
- в) ті права, які людина не може реалізувати внаслідок недосконалості правової системи та механізму держави;
- г) ті права, які є шкідливими, як для самої людини, так і для інших членів суспільства (право на вживання наркотиків, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, право на вільну від дитини сім'ю, право на аборт тощо).

4. Позитивні права людини – це:

- а) ті права, у реалізації яких держава зобов'язана сприяти людині, докладаючи усіх можливих зусиль;
- б) ті права людини, реалізація котрих є корисною, як для самої людини, так і для суспільства в цілому (право на працю, право на шлюб, право на освіту тощо);
- в) ті права, які виникають на певному етапі розвитку людства й є основою для подальшого розширення системи прав людини;

г) ті права, які людина спроможна реалізувати у межах існуючої правової системи та механізму держави.

5. Перелік прав людини, що закріплені у Конституції України:

- а) є невичерпним;
- б) не є вичерпним;
- в) є вичерпним;
- г) не діє в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

6. Який документ справив визначний вплив на формування першого покоління прав людини?

- а) Загальна декларація прав людини;
- б) Декларація прав людини і громадянина;
- в) Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права;
- г) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.

7. Історичний досвід яких держав справив найбільший вплив на формування першого покоління прав людини?

- а) Німеччина, Італія, Японія;
- б) Голландія, Австрія, Іспанія;
- в) Англія, США, Франція;
- г) Росія, Україна, Білорусь;
- д) Зімбабве, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар.

8. До якого покоління прав людини відноситься право на одностатеві шлюби?

- а) I;
- б) II;
- в) III;
- г) IV.

9. До якого покоління прав людини відноситься право на свободу совісті та свободу віросповідання?

- а) I;
- б) II;
- в) III;
- г) IV.

10. До якого покоління прав людини відноситься право на мир, безпеку і незалежність?

- а) I;
- б) II;
- в) III;
- г) IV.

11. До якого покоління прав людини відноситься право на вільну від дитини сім'ю?

- а) I;
- б) II;
- в) III;
- г) IV.

12. До якого покоління прав людини відноситься право на достатній життєвий рівень?

- а) I;
- б) II;
- в) III;
- г) IV.

13. Солідарні права людини – це:

а) права, які не пов'язані з особистим статусом певної особи, але виникають внаслідок її приналежності до певної спільноти;

б) права людини, які можуть бути реалізовані тільки за допомогою міжнародної солідарності трудящих в межах боротьби світового пролетаріату проти капіталістичного гніту і всесвітньої імперіалістичної реакції;

в) права, які випливають з теорії солідаризму Л. Дюгі та є однаковими для всіх класів і верств суспільства та забезпечують їх взаємну підтримку, співробітництво і солідарність замість конфронтації та боротьби;

г) право на повстання, право на участь в управлінні державою, право на державну службу.

14. Який документ не входить до «Міжнародної хартії прав людини»?

- а) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод;
- б) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права;
- в) Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права;
- г) Загальна декларація прав людини.

15. До прав людини другого покоління відносять:

- а) громадянські та політичні права;
- б) колективні права;
- в) соматичні та інформаційні права;
- г) соціально-економічні та культурні права.

16. Третє покоління прав людини сформувалося:

- а) наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.;
- б) у середині ХХ ст.;
- в) у ХІХ ст.;
- г) у ХVІІ – ХVІІІ ст.

17. Право на свободу думки і слова відноситься до:

- а) політичних прав;
- б) культурних прав;
- в) громадянських прав;
- г) соціально-економічних прав.

18. Право на медичну допомогу належить до:

- а) соціально-економічних прав;
- б) громадянських прав;
- в) колективних прав;
- г) особистих прав.

19. Право націй на самовизначення належить до

- а) політичних прав;
- б) громадянських прав;
- в) соматичних прав;
- г) солідарних прав.

20. В якому документі згадується право на повстання проти тиранії і гноблення?

- а) Конституція України;
- б) Загальна декларація прав людини;
- в) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод;
- г) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.

Список використаної літератури:

Нормативні джерела:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

2. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL:

https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

Інші джерела:

1. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Права людини. Ужгород, 2003. 189 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5104/1/Права%20людини.pdf>

2. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_сторінка

3. Войціховський А.В. Міжнародне право : підручник ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: https://www.academia.edu/43427106/Міжнародне_право_підручник

[А В Войціховський МВС України Харків нац ун т внутр спра в Харків 2020 544 с](#)

4. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. : проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с. URL:

https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/IVDP_Demidenko_2009.pdf

5. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора О.М. Бандурки; [Бандурка О.М., Швець Д.В., Бурдін М.Ю., Головка О. М. та ін.; вступне слово О.М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/344346655.pdf>

6. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник. Дніпро : ДДУВС, 2020. 260 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6051/1/МЗПА_навч.%20посібник.pdf

7. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: Видавництво «ФОП Голембовська О.О.», 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf

8. Степаненко К.В. Міжнародний захист прав людини: конспект лекцій. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 144 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1110/13.1.pdf>

9. Тищенко І.О. Міжнародний захист прав людини: конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 133 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/2020/kzpd/123.1.pdf>

10. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ : видавництво «ФОП Голембовська О.О.», 2018. 168 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf

11. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 1–6. URL: <https://leksika.com.ua/legal/>

Тема 3. Особисті (громадянські) та політичні права людини

*«У правовій державі владі
поставлено певні межі,
які вона не повинна
і не може переступити.
Обмеження влади в правовій державі
створене визнанням за особою
невід'ємних, непорушуваних,
недоторканих, невідчужуваних прав».*
(Богдан Олександрович Кістяківський,
український правознавець,
громадський діяч, філософ права)

1. *Поняття особистих прав та їх зміст*
2. *Види особистих (громадянських) прав*
3. *Система політичних прав*
4. *Виборчі права громадян*

Ключові поняття: особисті права, право на життя, евтаназія, право на повагу до гідності людини, дифамація, право на свободу та особисту недоторканність, політичні права, політична партія, громадське об'єднання, виборче право, абсентеїзм, вибори, референдум.

1. Поняття особистих прав та їх зміст

Пріоритетним та важливим елементом системи прав і свобод людини є особисті права і свободи, які є індивідуальними, природними, виникають з часу народження людини, незалежно від її громадянства, і не можуть бути ніким скасовані чи припинені.

Особисті (громадянські) права – це природні права, які людина одержує від народження. Їх держава визнає за людиною. Вони є невід’ємним елементом свободи людини і забезпечують особі не тільки життєво важливі умови існування, а також надають фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантувати невтручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності. Саме тому їх поширюють не тільки на громадян конкретної держави, а й на всіх інших людей, що перебувають на її території. Боротьба з порушеннями особистих прав і свобод утворює сферу кримінального та адміністративного права. Особисті права належать до, так званого, «першого покоління» прав людини. Саме ці права в першу чергу були проголошені французькою «Декларацією прав людини і громадянина» і «Біллем про права», який увійшов до Конституції США. Про них писали Локк, Джеферсон, Пейн, Руссо, Кант і багато інших мислителів.

Науковці не дійшли згоди щодо найменування цієї групи прав. В юридичній літературі пропонується використовувати назви: «громадянські права», «особисті права», «особисті (громадянські) права». Вважається, що доцільно говорити про «особисті права і свободи», оскільки вживання терміна «громадянські» щодо цієї категорії прав може призвести до їх ототожнення з правами громадян у цілому або ж із правами громади. Також їх можна визначити як можливості людей, що характеризують їхнє фізичне та біологічне існування, задоволення матеріальних та духовних потреб. Громадянські права можуть бути різними в різних суспільствах та різних епохах.

Однак за своїм змістом вони є найбільш точним, концентрованим втіленням суті природного права – свободи окремої, автономної особи. Саме тому в сучасних демократичних країнах ці права за юридичною силою не тільки не поступаються національним законам всіх рівнів, а й мають стосовно до них пріоритетну юридичну дію. Цей принцип також закріплений в Конституції України – міжнародні договори становлять невід’ємну частину національного законодавства України, тобто є національним законодавством як фактично, так і в правозастосовній площині, з урахуванням ієрархії національно-правових норм. Конституція в Україні має найвищу юридичну силу і визначає

дійсність інших нормативно-правових актів. «Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору. Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися іншим шляхом, про який домовилися сторони» (ст. 8 Закону України «Про міжнародні договори України»). Особисті права також викладені в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Загальній декларації прав людини.

Отже, особисті (громадянські) права – це природні, основоположні, невід'ємні права, які покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють людині бути самим собою у відносинах з іншими людьми та державою. До цих прав відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної та морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Саме тому їх поділяють на:

- фізичні – право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечне навколишнє природне середовище, житло і т.д.

- духовні – право на ім'я, честь і гідність, на справедливий, публічний і незалежний суд.

2. Види особистих (громадянських) прав

За Конституцією України до особистих (громадянських) прав і свобод відносяться:

- право на життя (ст. 27);
- право на повагу до гідності (ст. 28);
- право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29);
- недоторканність житла (ст. 30);
- таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32);
- свобода пересування, вільний вибір місця проживання для тих, хто на законних підставах перебуває на території України, право

вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (ст. 33).

Найважливішим і найціннішим з-поміж особистих прав і свобод людини є **право на життя**. Універсальність цього права і його природний характер підкреслюється у міжнародно-правових документах, які визнані всіма цивілізованими державами світу. Зокрема, в ст. 3 Загальної декларації прав людини зазначено, що «кожна людина має право на життя, на свободу і особисту недоторканність». У Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. у ст. 2 зазначається, що «право на життя захищається законом і жодна людина не може бути навмисно позбавлена цього права».

Положення міжнародно-правових актів повністю відображені у Основному Законі України. Так, у преамбулі до Конституції України проголошується, що держава дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, а в ст. 3 Основного Закону зафіксовано, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». У ст. 27 Конституції закріплено, що кожна людина має невід'ємне право на життя і ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Водночас, кожен має право захищати своє життя і здоров'я від протиправних посягань.

Право на життя є першоосновою всіх прав і свобод людини. Життя – це абсолютна цінність світової цивілізації. За його відсутності людину не можуть цікавити її особисті, політичні, економічні та інші права. Держава зобов'язана створювати сприятливі умови для життя людини усіма можливими засобами, однак ніхто не може гарантувати безпеку людині від війни, злочинності, інших причин, що забирають людське життя.

У зв'язку з даним правом виникає ціла низка проблемних питань:

- проблема часових меж поняття «життя»;
- питання щодо права жінки вирішувати питання про припинення вагітності (право на аборт);
- проблема смертної кари;
- проблема евтаназії.

22 лютого 2000 р. Верховна Рада України скасувала смертну кару як вид покарання, відповідно до вимог ст. 1 Протоколу № 13 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950), який вимагає повного та беззастережного скасування смертної кари. Тобто статтю про заборону смертної кари приведено до європейського стандарту.

Евтаназія – це спричинення легкої смерті безнадійно хворому за його проханням з метою позбавити зайвих страждань. Розрізняють активну і пасивну евтаназію. **Активна евтаназія** – це введення людині, яка помирає, будь-яких лікарських чи інших засобів або здійснення будь-яких дій, що ведуть до швидкого та безболісного настання смерті. **Пасивна евтаназія** – це припинення надання людині медичної допомоги, спрямованої на продовження життя, що прискорює настання природної смерті. Відповідно до ч. 4 ст. 281 Цивільного кодексу України забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя, тобто евтаназія.

Із правом на життя тісно пов'язані проблеми щодо: використання ембріонів у медичних цілях, летаргічного сну, трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людини, суїциду, клонування, сурогатного материнства та ін.

Відповідно до ст. 28 Конституції України кожен має **право на повагу до його гідності**. Ця норма є логічним продовженням припису, зафіксованого у ст. 3 Конституції України, згідно з яким, зокрема, честь і гідність людини, поряд з іншими правами, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

При цьому під **гідністю людини** у науці конституційного права розуміють сукупність особистих прав і свобод, реалізація яких дозволяє кожній людині стати, бути і залишатися особистістю. На захист гідності людини спрямована ціла низка правових гарантій, серед яких зокрема:

- 1) ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню;
- 2) жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідкам;
- 3) право на недоторканність приватного життя;
- 4) право на недоторканність житла;
- 5) право на невтручання в особисте і сімейне життя;

б) право на свободу думки і слова;

7) право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Проте гідність є поняття моральної свідомості, яка виражає уявлення про цінність всякої людини, як моральної особистості, а також категорія етики, яка означає особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості.

Поняття гідності вживається у законодавствах численних країн та у міжнародному праві. У законодавстві України гідність закріплюється та охороняється:

- Конституцією України ст. 3, 21, 28, 41, 68, 105 – визнано гідність однією з «найвищих соціальних цінностей» в Україні (ст. 3), задекларовано, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» (ст. 21) та що «кожен має право на повагу до його гідності» (ст. 28);

- Цивільним кодексом України та Кримінальним кодексом України, зокрема у Цивільному кодексі України: гідність визнано особистим немайновим благом (ст. 201), задекларовано право на повагу і недоторканність «гідності та честі» фізичних осіб (ст. 297, пп. 1, 2), зафіксовано право фізичних осіб звернутися до суду з позовом про захист їх гідності та честі (ст. 297, п. 3), приниження «честі та гідності фізичної особи» визнано моральною шкодою, яка підлягає відшкодуванню (ст. 23).

Також в Україні діють міжнародні конвенції, що стосуються захисту людської гідності – «Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» та «Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання».

Відповідно до Указу Президента України № 877/2014 «Про День Гідності і Свободи» від 13.11.2014, в Україні впроваджено **День гідності і свободи** «з метою утвердження в Україні ідеалів свободи і демократії, збереження та донесення до сучасного і

майбутніх поколінь об'єктивної інформації про доленосні події в Україні початку XXI століття».

Розглянемо наступне право та його значення – **право на свободу**. Сутність права на свободу полягає в тому, що в Україні заборонені будь-які форми особистої залежності, а саме – рабство і подібні до нього інститути (боргова кабала тощо). Одним із фундаментальних прав є **право на особисту недоторканність фізичної особи**, закріплене у ст. 29 Конституції України, ст. 3 Загальної декларації прав людини (1948 р.), ст. 5 Конвенції про захист прав та основних свобод людини (1950 р.), ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) та ст. 289 Цивільного кодексу України. **Право на особисту недоторканність фізичної особи** є цивільним суб'єктивним особистим немайновим правом, яке спрямоване на забезпечення недоторканності фізичної (тілесної), психічної та моральної цілісності фізичної особи і включає в себе можливість використовувати своє тіло та його частини у межах, що встановлені законодавством, надавати дозвіл чи забороняти втручання з боку інших осіб у процес формування власної душевної організації та системи моральних цінностей і устоїв, а також вимагати від усіх та кожного не порушувати цієї цілісності фізичної особи як єдиного біопсихосоціального організму та використовувати заходи захисту у разі такого порушення. Особиста недоторканність включає в себе: фізичну (тілесну, соматичну) недоторканність; психічну недоторканність; моральну недоторканність.

Стаття 29 Конституції України закріплює, ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочинів чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 годин має бути перевірена судом.

Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом 72 годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою. Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту

чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Утім Конституція передбачає, що у разі нагальної необхідності запобігти злочині чи припинити його, уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 годин має бути перевірена судом. У разі відсутності вмотивованого рішення суду протягом 72 годин затримана особа негайно звільняється. Як правило, такі затримання здійснюються з метою запобігання особливо тяжким злочинам.

Також хотілось підкреслити ще одне особисте право людини – **право на захист**, оскільки вище йшла мова про обмеження особистої недоторканості.

Відповідно до ч. 1 ст. 55 Основного Закону України, держава гарантує кожному захист прав і свобод у судовому порядку, і не може відмовити у здійсненні правосуддя, якщо громадянин вважає, що його права і свободи порушені або створюються перешкоди для їх реалізації. При цьому відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно ч. 2 ст. 64 не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Право на недоторканість житла (ст. 30) є правом кожного на гарантовану державою охорону його житла від незаконного вторгнення, проникнення та інших посягань з боку будь-яких суб'єктів конституційно-правових відносин.

Зокрема, ст. 30 Конституції України захищає право власників, законних орендарів або наймачів житла чи іншого володіння від проникнення до житла чи іншого володіння, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. Житло – є продовженням людської особистості, важлива гарантія її свободи і недоторканності. Недарма склалася приказка: «Мій будинок – моя фортеця».

Конституція України зазначає, що проникнення до житла, проведення в ньому огляду або обшуку можуть здійснюватися тільки за рішенням суду. Винятки з цього правила допускаються

тільки для порятунку життя людей і майна (наприклад, у разі пожежі, стихійного лиха), а також з метою переслідування осіб, підозрюваних у вчиненні злочину.

Відповідно до ст. 379 ЦК України, **житлом фізичної особи** є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання. Інше, крім житла, володіння особи – це земельні ділянки, гаражі, погребі, інші будівлі господарського, у тому числі виробничого, призначення, будь-які інші об'єкти, щодо яких людина здійснює право володіння.

Крім того, Кримінальний кодекс України (ст. 36) прямо вказує на те, що не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком притягнення до кримінальної відповідальності застосування зброї або будь-яких засобів чи предметів для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Як виняток із правила про те, що проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку допускається лише за вмотивованим рішенням суду, законом може бути встановлений інший порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку. Але Конституція України обмежує його лише невідкладними випадками, які можуть бути пов'язані з метою, по-перше, врятування життя людей та майна або, по-друге, безпосереднього переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину. Окремі обмеження зазначеного права також можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право на вільний в'їзд в Україну і виїзд з України. Це особисте право поширюється тільки на осіб, що перебувають в Україні на законних підставах. Іноземний громадянин чи підданий, що порушує закони України, може бути висланий за межі України. Такій особі може бути відмовлено в дозволі на в'їзд до України. У той же час, громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну, не може бути висланий за межі України.

Згідно зі ст. 64 Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р., свобода пересування обмежується лише в умовах воєнних надзвичайних обставин і лише на території, на якій запроваджено воєнний чи надзвичайний стан.

Наступним видом громадянських прав людини є її **права у сфері сімейного та особистого життя**, які значною мірою залежать від морально-етичних норм, що властиві тому чи іншому суспільству. Стаття 32 Основного Закону декларує, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Зокрема, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. До такої конфіденційної інформації відноситься інформація про усиновлення, грошові вклади, заповіти, стан здоров'я, особисті стосунки людини тощо.

Таємниця особистого і сімейного життя – ще одна грань свободи особи. Конституція України забороняє збирання, збереження, використання і поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і тільки в інтересах національної безпеки, економічного добробуту і прав людини.

У разі поширення недостовірної інформації про особу та членів її сім'ї, держава гарантує судовий захист права спростовувати таку інформацію, вилучення її та відшкодування моральної і матеріальної шкоди, завданої збиранням, зберіганням і поширенням недостовірної інформації. Як правило, йдеться про інформацію, що наносить шкоду особистій і діловій репутації людини та членів її сім'ї.

До того ж Конституцією закріплюється право громадян на ознайомлення в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною та іншою захищеною законом таємницею.

Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, встановлене у ст. 31 Конституції України, передбачає заборону для будь-кого без згоди

людини, яка направляє або одержує листи, спілкується по телефону, телеграфу, факсу або за допомогою інших засобів поштового, електричного та електронного зв'язку, знайомитися з її листуванням чи іншою кореспонденцією, прослуховувати її телефонні розмови тощо, а також розголошувати їх зміст або сам факт листування, телефонної розмови, відправлення чи одержання грошового переказу, телеграми та іншої кореспонденції.

За порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, встановлено кримінальну відповідальність (ст. 163 Кримінальний кодекс України).

Водночас, законодавством України передбачено певну (і досить значну) кількість випадків, коли таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції може бути легально порушено.

Відповідно до ст. 35 Конституції України кожен має **право на свободу світогляду і віросповідання**. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

При цьому необхідно враховувати, що Україна декларує себе світською державою, в якій церква відділена від держави, а школа – від церкви. Тож належність особи до певної релігійної організації не звільняє таку особу від виконання її конституційних обов'язків. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Установлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії,

віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається. Релігійні організації не виконують державних функцій.

Водночас є держави, які віддають перевагу певній релігії. Так, у Греції східно-православна церква Конституцією держави оголошена панівною, в Болгарії ця ж релігія є традиційним віросповіданням. При цьому держава гарантує свободу всіх церков та відправлення релігійних культів, а також їх участь у суспільному житті. Церква має значний вплив на політику правлячих кіл у Латинській Америці, у мусульманських державах. Вона тісно взаємодіє з громадськістю та урядами Західної Європи, США, Японії.

Існування державної релігії означає фінансування церкви та її шкіл за рахунок державного бюджету, визнання її прав у вирішенні низки питань щодо регламентації особистого життя громадян (регламентація шлюбів, реєстрація народжень тощо). У такому становищі перебувають, наприклад, англіканська церква у Великій Британії, лютеранство у Скандинавських країнах, католицизм у країнах Латинської Америки; в ісламських державах (Іран, Йорданія, Пакистан, Лівія) інститути релігійного права мають юридичну силу, створюються релігійні суди тощо. У Бельгії, Голландії та ФРН діє інститут юридичного визнання церкви державою, що мало відрізняється від статусу державної релігії. Однак важливо те, що таке пріоритетне становище однієї з релігій не тягне за собою обмеження свободи віросповідання для інших релігій.

3. Система політичних прав

Основне завдання політичних прав полягає в тому, що вони визначають правове становище особи в системі суспільних відносин, які виникають у процесі здійснення державної влади. Найбільш широким колом політичних прав і свобод наділені громадяни.

Політичні права, як і особисті, часто називають негативними в тому розумінні, що держава, на відміну від забезпечення соціально-економічних прав, не зобов'язана вживати позитивних дій для їх забезпечення, а повинна утриматися від втручання в політичні права і свободи. Отже, негативні права – це свобода людини від держави, право людини на невтручання з боку держави. Однак, на відміну від

особистих прав, політичні спрямовані не на забезпечення автономії особи, а на реалізацію її як активного учасника політичного процесу. Цінність цієї категорії прав полягає в тому, що вони створюють умови для зміцнення зв'язків між громадянином, суспільством, державою. Політична свобода є однією із складових особистої свободи: людина як розумна істота, носій політичної свідомості та політичної волі може виступати як самостійний та вільний учасник політичного процесу.

Політичними називають свободи, які дають можливість громадянину брати участь в управлінні державними і суспільними справами, в політичному житті суспільства. До них належать свобода зборів, мітингів, право на участь в управлінні державою, право об'єднуватися в політичні партії тощо. Цим самим долається відчуження громадянина від держави.

Політичні права – це, як правило, права тільки громадян певної країни. Вони пов'язані із участю в політичному житті держави, в управлінні державними справами, і тому мати їх не можуть всі особи, що знаходяться в межах країни.

Система політичних прав і свобод громадян складається із двох взаємозалежних підсистем. Перша з них включає права громадян, що містять правочини щодо участі в організації та діяльності держави і її органів. Сюди відносять виборче право, право на референдум, право петицій.

Друга група суб'єктивних прав і свобод, що входять до системи політичних, складається із правомочностей – невід'ємних прав громадян, метою реалізації яких є активна участь індивіда в житті суспільства. До них належать свобода слова і друку, свобода союзів, свобода зборів.

Фактичне здійснення основних політичних прав і свобод можливе лише за допомогою норм національного права, які повинні передбачати ефективні механізми та процедури їх реалізації.

Особливість політичних прав і свобод полягає, насамперед, у тому, що їх носіями, суб'єктами є лише громадяни України, а не всі особи, які проживають на її території. Цей принцип підкреслює право народу та нації брати участь у вирішенні державних питань та формування органів влади.

Оскільки в Україні визнається єдине громадянство, то закріплення політичних прав та свобод за громадянами України є безспірним.

Водночас варто зазначити, що політичні права та свободи мають самостійне значення, та саме так вони закріплені в Конституції України та в різних міжнародних документах, починаючи з Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.). Важливою особливістю політичних прав і свобод є те, що вони в певних ситуаціях можуть бути реалізовані лише завдяки участі конкретного громадянина, наділеного цими правами, свободами, в діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур.

До політичних прав і свобод відносяться:

- свобода думки і слова;
- свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій;
- право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування, право петиції;
- право на об'єднання;
- право на участь в управлінні державними справами;
- виборчі права.

Конституція України до політичних прав і свобод відносить: право на свободу думки та слова (ст. 34), право на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право на участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах (ст. 38), право вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38), право мирно, без зброї збиратися та проводити збори, мітинги, походи та демонстрації (ст. 39), право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб (ст. 40), право на страйк (ст. 44).

Право на свободу думки і слова передбачає свободу від будь-якого ідеологічного контролю. Людина сама вирішує, яким духовним цінностям їй надавати перевагу.

Стаття 34 Конституції України закріплює, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати,

зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Відповідно до норм міжнародного права, обмеження на свободу слова повинні відповідати трьом умовам: вони повинні строго узгоджуватись з законом, мати праведну мету і повинні бути необхідними і адекватними для досягнення цієї мети. Закони, які вводять обмеження, повинні намагатися бути недвозначними і не давати можливості для різних тлумачень. Легітимними цілями вважаються захист репутації, гідності особи, національної безпеки, громадського порядку, авторського права, здоров'я і моралі.

Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права ст. 19 закріплює: «кожна людина має право безперешкодно дотримуватись своїх поглядів; кожна людина має право на вільне висловлення своєї думки; це право включає свободу шукати, отримувати та поширювати всякого роду інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово або за посередництвом друку або художніх форм вираження, або іншими способами за своїм вибором».

Стосовно свободи слова, то, всі демократичні конституції світу закріплюють цю свободу, вбачаючи в ній основу для свободи друку, опозиції, критики, інакомислення і прав меншин.

Однією з найдієвіших гарантій свободи слова є заборона цензури, що передбачено ч. 3 ст. 15 Конституції України.

Цензура – це постійний контроль офіційної влади за змістом, випуском і поширенням друкованої, аудіовізуальної та іншої продукції.

Свобода слова – право людини вільно висловлювати свої думки – розглядається прихильниками лібералізму як одна з найважливіших громадянських свобод. Хоча існує думка, що право на свободу думки і слова слід зараховувати до культурних прав

людини і громадянина, оскільки воно визначає міру можливої поведінки саме в культурній (духовній) сфері суспільних відносин. Це право гарантує кожному право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб, за винятком інформації, обіг якої обмежується чинним законодавством.

Наступним політичним правом є **право на об'єднання у політичні партії та громадські організації**, яке дає змогу громадянинові брати активну участь у громадському і політичному житті суспільства. Громадяни набувають можливості впливати на прийняття тих чи інших економічних рішень, на визначення політичного курсу країни. Ті чи інші питання люди можуть вирішувати більш ефективно, об'єднавшись у партії, профспілки, громадські організації, інші об'єднання.

Громадське об'єднання - це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи. Організаційна структура, мета та цілі громадських організацій визначаються в їх статутах. Міжнародні громадські організації можуть мати свої керівні органи за кордоном. Членами громадських організацій можуть бути і іноземці.

Громадська спілка - це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Політична партія – це об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики,

формуванні органів державної влади і місцевого самоврядування та представництво в їх складі.

Професійні спілки – це громадські організації, що об'єднують громадян, зв'язаних спільними інтересами за родом професійної діяльності. Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права.

Згідно з Конституцією (ст. 36, 37) та Законом України «Про громадські об'єднання» громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Також право на об'єднання громадян закріплено і міжнародними актами:

- ст. 20 Загальної декларації прав людини: кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій; ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації;

- ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати в них для захисту своїх інтересів, користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб;

- ст. 11 Конвенції про захист прав людини та основних свобод: кожен має право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів; здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я

або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб і є необхідними в демократичному суспільстві.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть активну участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України, які досягли 18-річного віку. Політичні партії в Україні утворюються і діють тільки із всеукраїнським статусом. Вони реєструються в Міністерстві юстиції, мають свої статут і програму, можуть мати власну символіку.

Створення регіональних партій заборонено. У порядку, передбаченому законодавством, політичні партії мають право:

- участі у виробленні державної політики;
- участі у формуванні органів державної влади, представництва в їх складі;
- доступу під час виборчої кампанії до державних засобів масової інформації.

Членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах. Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії. Порядок вступу до політичної партії, зупинення та припинення членства в ній визначається статутом політичної партії.

Членами політичних партій не можуть бути: судді, працівники прокуратури, працівники органів внутрішніх справ, співробітники Служби безпеки України, військовослужбовці.

Політичним партіям забороняється прямо чи опосередковано одержувати кошти та майно від іноземних держав та організацій, міжнародних організацій, іноземних громадян або анонімних пожертвувачів.

Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, зазіхання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не

допускаються створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих структурах, органах місцевого самоврядування, у військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях. Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Однопартійна система властива авторитарним, особливо – тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією. Їй характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій. Двопартійна система характеризується домінуванням двох потужних партій, одна з яких перебуває при владі, а інша – в опозиції. Класичними прикладами є Республіканська та Демократична партії США, Консервативна та Лейбористська партії Великобританії.

Найпоширенішою є партійна система поміркованого плюралізму, яка характеризується існуванням трьох – п'яти партій, жодна з яких не переважає і не може самостійно утворити коаліцію, а тому партії змушені йти на досягнення компромісу щодо формування уряду згідно з кількістю виборних мандатів.

Право на мирні збори та маніфестації (ст. 39 Конституції) є важливим демократичним надбанням і дійовим заходом, завдяки якому громадяни можуть вільно обговорювати актуальні питання державного і суспільного розвитку, протестувати проти будь-яких обмежень демократії або тих чи інших негативних проявів у політиці, проти порушення їхніх прав тощо. Це право належить до системи світових демократичних стандартів у царині прав громадянина. Конкретні заходи щодо його здійснення регулюються національним законодавством, у тому числі законодавством України. Основною особливістю цього права є встановлення порядку, за яким збори і маніфестації мають бути мирними, їх учасники не повинні мати зброї. Про здійснення цих акцій мають завчасно сповіщатися органи місцевого самоврядування.

Ст. 39 Конституції України надає громадянам «право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої

влади чи органи місцевого самоврядування». Норми приблизно такого ж змісту існують і в актах міжнародного законодавства.

Збори, мітинги, походи і демонстрації громадян є **формами безпосередньої демократії**. Вони можуть проводитися з метою: прилюдного обговорення та вираження свого ставлення до дій чи бездіяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; подій у соціально-політичному, економічному житті держави, суспільстві та світі в цілому; привернення уваги до вирішення нагальних соціально-політичних, економічних та інших проблем держави, суспільства, місцевої територіальної громади; прилюдного протесту проти рішень, заходів, здійснюваних державою, місцевими органами самоврядування, проти окремих подій життя держави чи світу в цілому або, навпаки – їх підтримки.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», вирішення питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, інших масових заходів, а також здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку покладається на виконавчі органи сільських, селищних, міських рад.

Обмеження щодо реалізації даного права може бути встановлене лише судом з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, охорони національної безпеки і громадського порядку. Як випливає із ст. 64 Конституції України, певні тимчасові обмеження цього права можуть встановлюватися також в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Право на звернення (ст. 40) може здійснюватися у різних формах, в індивідуальному чи колективному порядку.

Адресатами звернень є державні органи різного рівня, органи місцевого самоврядування, посадові та службові особи цих органів. Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення. Переслідування громадян і членів їхніх сімей за подання і звернення забороняється.

Дуже важливо, щоб звернення громадян розглядалися по суті справи, у строки, встановлені чинним законодавством, а відповіді були обґрунтованими. Недодержання посадовими особами вимог закону дає громадянину право звертатися до суду за захистом.

Здійснення права громадян на звернення регулюється Законом України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. Цим Законом встановлено, що звернення розглядаються та вирішуються протягом одного місяця від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше як за 15 днів від дня їх отримання. Загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45 днів.

Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Пропозицією є звернення громадянина, де висловлюється порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рангів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя, соціальнокультурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства.

Скаргою є звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями, рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування та ін.

Відповідь за результатами розгляду звернень в обов'язковому порядку дає той орган, який отримав звернення та до компетенції якого входить вирішення порушених питань. Право на звернення можна розглядати і як особисте право людини, оскільки звернення до державних органів є різновидом позасудового захисту прав та свобод людини.

Крім права на звернення, в міжнародній практиці зустрічається **право петиції**, яка має індивідуальну або колективну вимогу, а

також може бути виражена як звернення, пропозиція, скарга, прохання, клопотання, яка подається у органи державної влади у письмовій формі.

Громадяни України можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції. Відповідальність за зміст електронної петиції несе автор (ініціатор) електронної петиції.

У деяких країнах петиція може подаватися не лише громадянином, але і будь-якою особою (як особисто, так і спільно з іншими людьми). На право подавати петицію також можуть бути встановлені обмеження для деяких категорій громадян (наприклад, для військовослужбовців в Іспанії).

4. Виборчі права громадян

Найважливішим політичним правом є виборча правосуб'єктність громадянина, яка складається з активного та пасивного виборчого права, що відкриває для громадян не лише можливість брати участь у формуванні представницьких установ, а також проводити до них своїх представників.

Виборче право – це сукупність юридичних норм, що закріплюють права громадян обирати та бути обраними в органи державної влади, а також право відкликання виборцями обраних осіб, які не виправдали їхньої довіри. Термін «виборче право» має два значення:

- в об'єктивному розумінні – це система конституційно-правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з виборами органів держави та місцевого самоврядування. Об'єктивне виборче право регулює виборчу систему в широкому значенні.

Зазвичай, предметом виборчого права вважаються пов'язані з виборами суспільні відносини, в яких прямо або опосередковано беруть участь громадяни;

- у суб'єктивному розумінні – це гарантована громадянину державою можливість брати участь у виборах державних органів і

органів місцевого самоврядування. Це комплекс конкретних прав особи, серед яких особливо слід виокремити активне і пасивне виборче право у зв'язку з політичними правами людини та громадянина.

Основними принципами виборчого права у більшості країн є:

- вибори є вільними. Людина сама вирішує йти їй на вибори чи ні, ніхто її не може примусити. Небажання громадян брати участь у виборах має назву – **абсентеїзм**. У деяких країнах передбачено адміністративні штрафи за небажання брати участь у виборах;

- вибори є загальними (загальне виборче право). Мають право брати участь у виборах всі громадяни, що відповідають вимогам виборчого права держави:

- вибори є рівними (рівне виборче право). Один виборець має право 1 голосу;

- вибори можуть бути прямими та непрямими.

Прямі вибори – система, за якою виборці мають можливість прямо висловити своє ставлення до кандидата шляхом подачі голосів (Україна, Франція, Польща).

Непрямі вибори – система, за якою безпосереднє право обрання кандидата належить колегії виборців, на праві делегування їм своїх повноважень усіма виборцями;

- вибори є таємними. Таємне голосування – порядок подачі голосів, при якому виборець заповнює бюлетень у ізольованому приміщенні і особисто вкидає його в скриньку.

Відповідно до ст. 21 Загальної декларації прав людини, воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які необхідно проводити за умови загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

У ст. 5 Конституції України зазначено, що Україна є республікою. Відтак, носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної (законодавчої, виконавчої і судової) влади та органи місцевого самоврядування. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Влада народу здійснюється передусім шляхом видання законів, які є виразом загальної волі. Тому всі громадяни мають право брати участь у створенні законів особисто або через своїх представників.

Як випливає із ст. 38 Конституції України, змістом **права громадян на участь в управлінні державними справами** є, зокрема:

- право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;

- право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- право рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Кожне з цих прав є самостійним і має свої особливості.

Своє право на безпосереднє здійснення влади громадяни України можуть реалізувати переважно під час виборів та референдумів.

Референдум є способом прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. Ст. 70 Конституції України обмежує у праві брати участь у референдумі лише громадян України, які не досягли вісімнадцятирічного віку або визнані судом недієздатними.

Ст. 71 Конституції України встановлено, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення. Порядок проведення виборів в Україні регулюється розділом III Конституції України, Виборчим кодексом України.

Загальність виборів, відповідно до ст. 70 Конституції України, означає, що обмеження щодо виборчого права стосуються лише тих громадян, які не досягли вісімнадцяти років або визнані судом недієздатними. Усі інші громадяни України мають **активне виборче право** (право обирати).

Наявність **активного виборчого права** означає не тільки право голосу (юридичну можливість обирати), а й право висувати кандидатів на виборні посади, бути їх довіреною особою, агітувати за них тощо.

Пасивне виборче право (право бути обраним) означає також право висувати свою кандидатуру на виборну посаду і право бути висуненим, право бути зареєстрованим як кандидат на таку посаду та організувати зустрічі з виборцями та іншим чином проводити виборчу кампанію. Як правило, це право може бути обмежене віковим цензом, цензом осілості і мовним цензом.

Інколи пасивне виборче право обмежується іншими умовами. Так, народними депутатами України не можуть бути обрані громадяни України, які мають судимість за вчинення умисного злочину, що не погашена і не знята в установленому законом порядку (ст. 76 Конституції України). Не можуть балотуватися в депутати або на виборні посади в державні органи особи, які вчинили корупційні діяння, передбачені Законом України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р.

Глосарій

Особисті (громадянські) права – це природні, основоположні, невід’ємні права, які покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших людей.

Право на життя – це природна невід’ємна від особистості і гарантована нормами внутрішнього законодавства та міжнародно-правовими актами можливість захисту недоторканності життя і свободи розпоряджатися ним.

Евтаназія - умисне позбавлення життя хворого з метою полегшення його страждань.

Право людини на повагу до її гідності – це право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційна цінність, наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав.

Дифамація – публічне поширення справжніх або вигаданих відомостей, які принижують честь, гідність і ділову репутацію громадянина, організації.

Право на свободу та особисту недоторканність – це право на захист від будь-якого свавільного процесуального чи

матеріального зазіхання на особисту свободу з боку державних органів. Таким чином, під особистою недоторканністю розуміється гарантія від арешту і попереднього ув'язнення.

Політичні права - права окремих осіб на участь у політичному житті своєї громади і суспільства, такі як право обирати свій уряд.

Політична партія – це об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів державної влади і місцевого самоврядування та представництво в їх складі.

Громадське об'єднання - це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

Виборче право – це сукупність юридичних норм, що закріплюють права громадян обирати та бути обраними в органи державної влади, а також право відкликання виборцями обраних осіб, які не виправдали їхньої довіри.

Абсентеїзм – нез'явлення виборців на виборчі дільниці для здійснення акту голосування.

Вибори – процес, унаслідок якого певна сукупність людей через голосування формує склад державного органу чи органу місцевого самоврядування.

Референдум – голосування населення всієї держави (загальнодержавний референдум) або його певної частини (місцевий референдум) із метою вирішення найважливіших питань суспільного життя.

Питання до семінару:

1. Особисті (громадянські) права людини: поняття, види
2. Право на життя – основа прав людини
3. Загальна характеристика політичних прав громадян
4. Поняття і зміст громадянства. Підстави набуття та припинення громадянства
5. Виборчі права громадян

Питання для самоконтролю:

1. Як формувалися особисті права людини та якими правовими актами вони закріплюються?
2. Чому переважну більшість особистих (громадянських) і політичних прав і свобод людини відносять до негативних прав?
3. Чому громадянські й політичні права людини називають правами людини першого покоління?
4. Розкрийте поняття особистих (громадянських) права людини.
5. Які види особистих прав закріплює Конституція України?
6. Яким є зміст і гарантії конституційного права на життя?
7. Висловіть власне ставлення до заборони чи необхідності введення смертної кари.
8. Які гарантії права на свободу та особисту недоторканність?
9. Як на Вашу думку буде вірно віднести право на свободу слова до особистих чи політичних прав?
10. Які політичні права та свободи гарантуються в Україні?
11. Чому політичні права можуть належати громадянам певної держави?
12. Як гарантуються й обмежуються право на участь у державному управлінні та право на об'єднання громадян?
13. Що включає в себе право брати участь у зборах, мітингах, демонстраціях та право на звернення?
14. В чому суть виборчого права громадянина?
15. Охарактеризуйте складові виборчої правосуб'єктності громадянина.

Тестові завдання для самостійної роботи:

1. Система норм, принципів та вимог, які забезпечують дотримання прав і законних інтересів людини – це:
 - а) права;
 - б) гарантії;
 - в) відповідальність;
 - г) обов'язки.

2. Як називають громадянські (особисті) права людини, наголошуючи на їх природному, одвічно притаманному людині характері:

- а) вічними правами;
- б) природними правами;
- в) стабільними правами;
- г) гарантованими правами.

3. Вкажіть, які категорії людей з наведеного переліку, що проживають в Україні, володіють особистими правами:

- а) лише громадяни України;
- б) громадяни України та особи зі статусом біженця;
- в) громадяни України та іноземні громадяни;
- г) усі, хто проживає в Україні.

4. Вкажіть, які категорії людей в Україні мають право на вільний вибір місця проживання, а також право на свободу пересування:

- а) усі, хто перебуває в Україні;
- б) усі, хто на законних підставах перебуває в Україні;
- в) лише громадяни України;
- г) громадяни України та особи, що мають статус біженця.

5. Визначте зайве в переліку видів прав людини:

- а) політичні;
- б) моральні;
- в) особисті;
- г) культурні.

6. До особистих прав і свобод людини і громадянина належать:

- а) право на життя;
- б) право приватної власності;
- в) право недоторканості житла;
- г) право брати участь в управлінні державою.

7. Вкажіть, які права можна віднести до політичних:

- а) кожна людина має право володіти майном;
- б) кожна людина має право на свободу переконань;

- в) кожна людина має право на свободу мирних зборів і об'єднань;
- г) кожна людина має право на відпочинок.

8. Яка група прав визначає положення особи в процесі здійснення державної влади?

- а) політичні;
- б) економічні;
- в) громадянські;
- г) культурні.

9. До політичних прав та свобод людини і громадянина належать:

- а) право на страйк;
- б) право на об'єднання в політичні партії;
- в) право на достатній життєвий рівень;
- г) право на свободу і особисту недоторканість.

10. Яке із цих прав є невід'ємним?

- а) право на громадянство;
- б) право на приватну власність;
- в) право на життя;
- г) право на повернення на батьківщину.

11. Головним принципом Декларації прав людини й громадянина ООН є те, що

- а) кожна людина має право на життя й свободу;
- б) усі люди народжуються вільними та рівними у своїх правах;
- в) людська гідність є головною цінністю кожної людини;
- г) усі люди мають бути захищеними від дискримінації.

12. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права був схвалений Генеральною Асамблеєю ООН:

- а) 10 грудня 1948 р.;
- б) 24 грудня 1959 р.;
- в) 16 грудня 1966 р.;
- г) 1 грудня 1963 р.

13. Якою є мета об'єднання громадян у політичні партії та громадські організації відповідно до Конституції України?

а) для громадського контролю за владою та участі у державних справах;

б) для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів;

в) для участі у виборах до органів державної влади та місцевого самоврядування;

г) для формування розвиненого громадянського суспільства.

14. Як називається свідоме ухилення (відмова) громадян країни від участі у виборчому процесі?

а) натуралізація;

б) адаптація;

в) філіація;

г) абсентеїзм.

15. Медичні, наукові та інші дослідження над людьми:

а) заборонені;

б) можуть проводитись лише для вирішення особливо важливих проблем, що мають значення для всього людства;

в) можуть проводитись у виняткових випадках за спеціальним дозволом Верховної Ради України чи Президента України;

г) можуть проводитись за вільною згодою піддослідного.

16. Чи може бути обмежене право на свободу слова та думки, вільне висловлення своїх поглядів і переконань?

а) не може бути обмежене;

б) може бути обмежене за рішенням Конституційного Суду України;

в) може бути обмежене в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності та громадського порядку;

г) може бути обмежене указом Президента.

17. З якого віку громадяни України набувають більшість політичних прав, отримують "право голосу" на виборах ?

- а) з 14 років;
- б) з 16 років;
- в) з 17 років;
- г) з 18 років.

18. Права, які людина має від народження – це:

- а) культурні права;
- б) політичні права;
- в) природні права;
- г) громадянські (особисті) права.

19. До політичних прав та свобод людини належать:

(3 відповіді)

- а) право на участь в управлінні державою;
- б) право на працю;
- в) право на об'єднання в політичні партії та громадські організації;
- г) право на власність;
- д) право на мирні збори та демонстрації;
- е) право на підприємницьку діяльність.

20. До особистих прав та свобод людини належить:

(4 відповіді)

- а) право на працю;
- б) право на свободу і особисту недоторканність;
- в) право на повагу до честі гідності;
- г) право на відпочинок;
- д) свобода думки і слова;
- е) право на мирні збори та демонстрації;
- є) свобода совісті та віросповідання;
- ж) право на участь в управлінні державою.

Список використаної літератури:

Нормативні джерела:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

2. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р.
URL:

https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

6. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26.11.1987 р. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text

7. Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 26.01.1987 р. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

9. «Про громадські об'єднання»: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI / Верховна Рада України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>

10. «Про звернення громадян»: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР / Верховна Рада України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text>

11. «Про запобігання корупції»: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII / Верховна Рада України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

12. «Про правовий режим воєнного стану»: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII / Верховна Рада України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

13. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

14. «Про громадянство України» Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>

Інші джерела:

1. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. Одеса : Фенікс, 2014. 320 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2020/Babin_2014.pdf

2. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_сторінка

3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>

4. Войціховський А.В. Міжнародне право : підручник ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: https://www.academia.edu/43427106/Міжнародне_право_підручник_А_В_Войціховський_МВС_України_Харків_нац_ун_т_внутр_справ_Харків_2020_544_с

5. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. : проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/IVDP_Demidenko_2009.pdf

6. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора О.М. Бандурки ; [Бандурка О.М., Швець Д.В., Бурдін М.Ю., Головка О. М. та ін. ; вступне слово О.М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/344346655.pdf>

7. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник. Дніпро : ДДУВС, 2020. 260 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6051/1/МЗПЛ_навч.%20посібник.pdf

8. Тищенко І.О. Міжнародний захист прав людини: конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 133 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/2020/kzpd/123.1.pdf>

9. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 1–6. URL: <https://leksika.com.ua/legal/>

Тема 4.

Економічні, соціальні та культурні права людини

«Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток».
(Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.)

- 1. Концепція соціальних, економічних та культурних прав*
- 2. Загальна характеристика економічних прав*
- 3. Соціальні права та свободи людини і громадянина*
- 4. Генезис культурних прав людини*

Ключові поняття: соціальна держава, економічні права, право власності, соціальні права, право на соціальний захист, право на соціальне забезпечення, культурні права, право на освіту.

1. Концепція соціальних, економічних та культурних прав

Особливу групу прав людини утворюють економічні, соціальні та культурні права. У національному і міжнародному праві їх стали визнавати у другій половині ХІХ - першій половині ХХ століття, що на думку багатьох вчених пов'язано з виникненням «соціалістичних революцій».

Визнання цих прав було пов'язано з тим, що вони доповнюють громадянські і політичні права людини, які окреслюють політичні і правові умови вільного існування людини в державі і суспільстві, економічними, соціальними та культурними умовами, які необхідні для гідного людського існування. Поява цих прав стала можливою

також завдяки тому, що держава взяла на себе більш широке коло обов'язків перед людиною, ніж у минулі століття.

У нових конституціях багатьох демократичних держав з'явилося визначення держави як «соціальної держави» (Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Данія, Греція, Нідерланди) або як «держави благоденства» (Норвегія, Швеція, Швейцарія). За своїм змістом ці конституційні положення означають, що держава повинна нести відповідальність за забезпечення в країні соціальної справедливості і соціальної захищеності. Конституція України теж визначає нашу державу як «соціальну» (ст. 1). Під **соціальною державою** розуміють таку державу, яка цілеспрямовано проводить соціальну політику, головними цілями якої є допомога нужденним, забезпечення мінімальної соціальної рівності, захист від соціальних ризиків і сприяння зростанню добробуту людей.

Існують дві точки зору щодо розуміння сутності соціальних та економічних прав людини і громадянина. Так, представники першої зазначають, що багато соціально-економічних прав мають характер принципів, правових стандартів і не забезпечуються безпосереднім захистом у судовому порядку. На підтвердження своєї позиції вони наводять положення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права. Положення першого Пакту підлягають застосуванню без застережень, тоді як Положення другого Пакту реалізуються залежно від матеріальних можливостей держави та поступово. Аргументами на підтримку цієї думки є також те, що в деяких державах, наприклад у США, ця група прав не належить до категорії основних, а тому не включається в конституції. У Швейцарії Верховний Суд, який є органом конституційного контролю у цій державі, не поширює судовий захист і право подання конституційної скарги на соціально-економічні права. Такої ж позиції дотримується і Конституційний Суд Австрії.

З огляду на другу точку зору таке розуміння соціально-економічних та культурних прав суперечить ст. 22 Конституції України, відповідно до якої конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а також ст. 8 Конституції України, згідно з якою норми Конституції України є нормами

прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Найважливішим міжнародним джерелом для становлення та закріплення економічних, соціальних та культурних прав людини є ***Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права***. У порівнянні з будь-якими іншими глобальними нормативними актами в області прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права є найбільш важливою міжнародно-правовою базою захисту цих основних прав людини. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права був прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації і приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї 16 грудня 1966 р. після майже двадцятилітніх дебатів у ході його розробки.

Через десять років він нарешті знайшов статус закону і набрав сили 3 січня 1976 р. Пакт містить деякі найважливіші міжнародні правові норми, що встановлюють економічні, соціальні і культурні права, включаючи право на працю в справедливих і сприятливих умовах, право на соціальний захист, право на достатній життєвий рівень і на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, право на освіту і на користування результатами свободи в області культури і наукового прогресу.

За дотриманням державами-учасниками своїх зобов'язань за Пактом і рівнем здійснення відповідних прав і обов'язків спостерігає Комітет з економічних, соціальних прав. У своїй діяльності Комітет спирається на безліч інформаційних джерел, включаючи доповіді, що представляються державами-учасниками, і зведення, що надходять зі спеціалізованих установ Організації Об'єднаних Націй – Міжнародної організації праці, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Продовольчої і сільськогосподарської Організації Об'єднаних Націй, – а також з Управління Верховного комісара Об'єднаних Націй у справах біженців, Центра Організації Об'єднаних Націй з населених пунктів (Хабитат) і інших установ. Крім того, йому представляють інформацію неурядові та общинні організації, що діють на території держав, що ратифікували Пакт, міжнародні правозахисні організації та інші неурядові організації, а

також інші договірні органи Організації Об'єднаних Націй; крім того, Комітет користується загальнодоступними літературними джерелами.

Міжнародне законодавство в галузі прав людини спрямоване на захист усього комплексу прав людини, що забезпечує людям повнокровне, вільне, безпечне, спокійне і здорове життя. Здійснення права на гідне життя може бути забезпечене лише в тому випадку, коли кожній людині будуть надані належні і рівні можливості задоволення всіх первинних життєвих потреб у праці, харчуванні, житлі, охороні здоров'я, освіті і культурі. Базуючись саме на цьому основному принципі глобальної системи прав людини, міжнародне законодавство в галузі прав людини визначає перелік прав індивідів і груп у громадянській, культурній, економічній, політичній і соціальній сферах.

Міжнародно-правова регламентація і захист соціально-економічних та культурних прав почалися в 1948 р., коли найважливіші з них були закріплені в Загальній декларації прав людини. До цього часу права на власність і на працю об'єднувалися з правами громадянськими. Але певні труднощі в їх визнанні існують і сьогодні. Так, Європейська соціальна хартія, прийнята Радою Європи в 1961 р., ратифікована не всіма державами.

Соціально-економічні та культурні права грають величезну роль у забезпеченні правового статусу особи. Як визначено в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., «ідеал вільної людської особистості, вільної від страху і нужди, може бути здійснений, тільки якщо будуть створені такі умови, при котрих кожний може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами так само, як і своїми громадянськими і політичними правами». Цю точку зору підтвердила Генеральна Асамблея ООН (резолуція від 4 грудня 1986 р.), проголосивши «неподільність і взаємозалежність економічних, соціальних, культурних, громадянських і політичних прав».

Обов'язок держав у сфері захисту соціально-економічних прав полягає в тому, щоб здійснювати прогресивні економічні і соціальні реформи, забезпечувати повну участь свого народу в процесі і вигодах економічного розвитку, використовувати свої ресурси для

надання усім рівних можливостей користування даними правами. Як відзначається в ст. 7 Хартії економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 р., кожна держава відповідає за сприяння економічному, соціальному і культурному розвитку свого народу.

Серед джерел правового регулювання соціально-економічних та культурних прав і свобод базову роль грають міжнародно-правові норми. Універсальні норми містяться в загальних принципах Статуту ООН (ст. ст. 1, 13, 55, 56, 62 і 68), у програмних положеннях Загальної декларації прав людини (ст. ст. 22, 23, 24, 25, 26, 27), у нормах Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., у стандартах Міжнародної організації праці (МОП). В даній галузі МОП прийнято більше 170 конвенцій. Важливе значення мають такі: «Про примусову працю» (1930 р.), «Про справедливу винагороду» (1951 р.), «Про дискримінацію в галузі праці і зайнятості» (1958 р.), «Про політику в галузі зайнятості» (1964 р.), «Про працюючих із сімейними обов'язками» (1981 р.), «Про сприяння зайнятості і захист від безробіття» (1988 р.) та ін. Іншу групу джерел регулювання соціальних, економічних та культурних прав складають норми, що містяться у регіональних угодах (Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія 1961 р. тощо). Третя значна група пов'язана з гарантіями дотримання і захисту соціально-економічних та культурних прав, закріпленими в національних законодавствах держав.

На відміну від особистих і політичних прав і свобод економічні, соціальні та культурні права і свободи є позитивними – їх забезпечення вимагає від держави певних дій.

Економічні, екологічні, соціальні, культурні права і свободи складають особливу групу прав і свобод людини і громадянина, вони пов'язані з концепцією соціальної держави та стосуються таких сфер життєдіяльності, як власність, трудові відносини, відпочинок, матеріальні та духовні потреби людини тощо. Економічні права забезпечують людині можливість вільно розпоряджатися основними факторами виробничої діяльності, яка складає основу існування та розвитку суспільства. Соціальні права забезпечують людині гідний рівень життя та соціальну захищеність, а культурні права сприяють духовному розвитку людини,

забезпечують її участь в економічному, соціальному і культурному прогресі суспільства.

Основний Закон нашої держави містить досить широкий перелік економічних, соціальних і культурних прав громадян. Можна сказати, що багато в чому цей перелік занадто широкий. Він виходить за межі сучасних можливостей нашої держави задовольнити економічні, соціальні та культурні потреби своїх громадян. Але оскільки конституції пишуться не на один день, то будемо сподіватися, що з часом, коли економічний потенціал нашої країни зросте, відповідні права громадян будуть реалізовуватися в повному обсязі.

2. Загальна характеристика економічних прав

У сучасній науці конституційного права до економічних прав людини пропонується відносити значно ширший їх перелік, ніж той, що закріплений у чинному Основному Законі.

Так, перелік зазначених прав має охоплювати:

- 1) право приватної власності;
- 2) право на користування об'єктами публічної власності;
- 3) право на свободу економічної діяльності (у тому числі свобода вибору виду суспільно корисної діяльності, свобода вибору професії, свобода підприємництва, право на захист від недобросовісної конкуренції тощо);
- 4) право на працю (у тому числі право на вільний вибір праці, заборона примусової чи невільницької праці, право на захист від незаконного звільнення та безробіття, право на безпечні умови праці, право на своєчасне отримання заробітної плати, право на рівну і справедливую оплату праці тощо);
- 5) право на спадкування (у тому числі свобода прийняття спадку, право на таємницю заповіту тощо);
- 6) право працівників на участь в управлінні своїм підприємством (у тому числі право на участь у приватизації, право на участь у розподілі прибутків свого підприємства тощо).

Проте, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права поділяє економічні права на: право на підприємницьку діяльність; право на працю; право на страйк та його реалізація; право на відпочинок.

Отже, **економічні права та свободи людини і громадянина** – це самостійний вид прав та свобод у загальній системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливості людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і способ, передбачених Конституцією та законами України. За об'єктною ознакою виділяють такі **економічні права та свободи людини і громадянина**: право приватної власності (ст. 41 Конституції України); право на підприємницьку діяльність (ст. 15, ст. 42 Конституції України); право громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності – власності Українського народу, державної та комунальної власності (ст. 13, ст. 14 Конституції України).

Первинним, базисним економічним правом, що визначає економічні основи суспільного і державного ладу України, є **право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності** (ст. 41), що набувається в порядку, визначеному чинним законодавством України. Об'єктами права приватної власності визначаються матеріальні (рухомі та нерухомі) та особисті нематеріальні цінності (блага). Формою здійснення правовідносин, пов'язаних із реалізацією права приватної власності, є володіння, користування і розпорядження матеріальними і особистими нематеріальними цінностями (благами) з метою задоволення соціально-економічних потреб людини і громадянина.

Право власності – це сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником належним йому майном на свій розсуд і у своїх інтересах, усуненням усіх третіх осіб від протиправного втручання у сферу його володіння цим майном, а також обов'язки власника не порушувати прав та законних інтересів інших осіб.

Право власності охоплює правові норми, які закріплюють і охороняють стан приналежності матеріальних благ конкретним особам. Власність характеризується наявністю такої влади особи над річчю, яка визнана суспільством і регламентована соціальними нормами. Оскільки влада над річчю неможлива без того, щоб інші

особи, невластники речі, ставилися до неї як до чужої, власність означає відношення між людьми з приводу речей. Всі інші особи, невластники, зобов'язані утримуватися від будь-яких зазіхань на чужу річ і на волю власника мати цю річ. Таким чином, власність це суспільні відносини, які характеризуються двома основними ознаками: вони виникають з приводу речей, мають вольовий зміст.

Похідним від права власності є право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб (ч. 3 ст. 41) та власністю Українського народу (ст. 13), але це право є лише різновидом права власності та потребує свого законодавчого закріплення і належного теоретичного обґрунтування.

Користування об'єктами права суспільної власності здійснюється на загальній або на індивідуальній основі.

Користування об'єктами права суспільної власності на загальній основі здійснюється всіма особами, які постійно або тимчасово знаходяться на території України з урахуванням обмежень, встановлених законом.

Наступним важливим економічним правом є **право кожного на підприємницьку діяльність**, яка не заборонена законом (ст. 42). За змістом це право дозволяє здійснювати на свій ризик діяльність, що передбачає отримання прибутку; за суб'єктами – це право належить всім громадянам України, іноземцям і особам без громадянства, за винятком депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, суддів та ін.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, упереджує зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію. Зокрема, в Україні діє Антимонопольний комітет України, який зобов'язаний забезпечувати конкурентність підприємницької діяльності в державі та запобігати утворенню штучних монополій.

Головне місце в каталозі економічних прав займає **право на працю** (ст. 43 Конституції України), що включає право кожної людини на одержання можливості заробляти собі на життя працею,

яку він вільно вибирає або на котру вільно погоджується (ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.). Це право виражає постійно діючу потребу людини, необхідну для створення елементарних матеріальних передумов людського існування, а також забезпечення умов усебічного розвитку особистості.

Право на працю і захист від безробіття зафіксоване у ст. 23 Загальної декларації прав людини. Практичне здійснення права на працю втілюється у завданні забезпечення роботою всіх бажаючих, вирішенні проблеми повної зайнятості населення. Таким чином, право на працю припускає право на захист від безробіття, що надається державою будь-якій особі (ст. 23 Загальної декларації прав людини). У Конвенції МОП № 122 «Про політику в галузі зайнятості» зазначається, що з метою «ліквідації безробіття і неповної зайнятості кожний Член Організації проголошує і здійснює в якості головної мети активну політику, спрямовану на сприяння повній, продуктивній і вільно обраній зайнятості» (ст. 1).

Свобода праці містить у собі і право кожної особи на справедливі і сприятливі умови праці. Це право, гарантоване в ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., складається з таких аспектів:

- винагорода за працю повинна забезпечувати всім трудящим як мінімум справедливу заробітну плату і задовільне існування для них і для їхніх сімей; рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якого розходження;

- умови роботи повинні відповідати вимогам безпеки і гігієни;

- всі особи повинні мати однакову можливість просування по службі тільки на підставі виробничого стажу і кваліфікації;

- усі трудящі мають право на відпочинок, дозвілля, розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку, винагороду за святкові дні.

Ст. 44 Конституції України говорить, що ті, хто працює, мають **право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів**. Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей. Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку. Заборона страйку можлива лише на підставі закону. Забороняється

проведення страйку за умов, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, довкіллю або перешкоджає запобіганню стихійному лиху, аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям чи ліквідації їх наслідків. Забороняється проведення страйку працівників (крім технічного та обслуговуючого персоналу) органів прокуратури, суду, Збройних Сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку.

Водночас, право на страйк закріплено майже в усіх промислово розвинених країнах з ринковою економікою. Воно або закріплено в Конституції (наприклад, Франція, Іспанія, Швеція), або виводиться з конституційного права на асоціацію (наприклад, ФРН, Канада, Швейцарія), або спеціально закріплено у законодавстві (США, Нова Зеландія), або спирається на загальні принципи права, зокрема на принцип «дозволено те, що не заборонено» (Фінляндія, Норвегія), або засновано на міжнародному акті (Нідерланди). Поряд із закріпленням права на страйк передбачено й умови, що обмежують і забороняють страйки і спрямовані проти незаконних страйків.

Крім страйків, законодавством також регулюються локаути, що їх не знає вітчизняне законодавство. У перекладі з англійської термін «локаут» означає буквально «бути поза або без місця». Як соціальне явище **локаут** – це тимчасове закриття якого-небудь підприємства чи установи його власником під приводом економічних труднощів, але частіше усього у відповідь на страйковий рух персоналу.

Ст. 45 Конституції України говорить, що кожен, хто працює, має **право на відпочинок**. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні і святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Законодавством встановлені наступні види часу відпочинку:

- перерви протягом робочого дня (зміни);
- щоденний відпочинок (міжзмінна перерва);
- вихідні дні (щотижневий відпочинок);
- святкові і неробочі дні;
- відпустки.

3. Соціальні права і свободи людини і громадянина

Соціальні права і свободи – це міра можливої поведінки або діяльності людини в соціальній сфері, що передбачає задоволення законних інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я. Цим і пояснюється їх призначення.

До системи соціальних прав Конституція України відносить:

- право на соціальний захист (ст. 46);
- право на житло (ст. 47);
- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49).

Важливим соціальним правом є **право на соціальний захист** (ст. 46), що передбачає можливість отримання пенсій, соціальних виплат та допомоги, що є основними джерелами існування і забезпечують прожитковий мінімум на випадок повної, часткової або тимчасової втрати працездатності; втрати годувальника; безробіття з незалежних від людини обставин; старості та в інших випадках, передбачених чинним законодавством. Окремі категорії державних службовців, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів та інші, а також члени їх сімей мають право на соціальний захист, що визначається окремими законами України.

Сутність **права на соціальне забезпечення** (за віком, у випадку хвороби, інвалідності, втрати годувальника, для виховання дітей і в інших випадках, установлених законом) складається в тому, що держава гарантує надання достатніх коштів громадянам, які в силу об'єктивних обставин позбавлені (цілком або частково) здатності або можливості трудитися та одержувати прибутки від праці, а також поміч сім'ї в зв'язку з народженням і вихованням дітей (ст. 46 Конституції України). Даний комплекс прав закріплений у ст. 22 і 25 Загальної декларації прав людини, ст. 9, 10, 11, 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., ст. 26 Конвенції про права дитини. Здійснення цього права пов'язано з реалізацією інших прав, у тому числі на задовільний рівень життя, на охорону і поміч сім'ї, материнству і дитинству, права на найвищий досяжний рівень фізичного і

психічного здоров'я. Гарантії забезпечення права на соціальний захист є предметом ряду міжнародних конвенцій і рекомендацій, прийнятих МОП. Конвенція № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» встановлює обов'язок держав забезпечувати дев'ять видів виплат, зокрема на медичну допомогу профілактичного і лікувального характеру, через хворобу з метою відновлення тимчасово втраченої працездатності, по безробіттю, по старості, по вагітності, по інвалідності або у випадку втрати годувальника. Конвенція № 118 «Про рівноправність у галузі соціального забезпечення» закріплює принцип рівних із громадянами прав іноземців і осіб без громадянства.

Основні засади права на соціальний захист сформульовані у ст. 46 Конституції України і зводяться до такого:

- усі без винятку громадяни України мають право на соціальний захист;

- основою такого захисту є соціальне забезпечення;

- підставами соціального забезпечення є передбачені законом соціальні випадки, зокрема, повна, часткова або тимчасова втрата працездатності, втрата годувальника, безробіття з незалежних від особи обставинах, старість, інші випадки, визначені законом;

- гарантіями забезпечення цього права є загальнообов'язкове державне страхування за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення і створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними;

- пенсії, інші види соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Сказане більше стосується права на соціальне забезпечення, ніж права на соціальний захист. Останнє право набагато ширше, регулюється різними галузями права, не має чітко окреслених меж. Тому доцільніше вживати вужче поняття цього права.

Умови, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини, зафіксовані в праві на достатній рівень життя, психічного і фізичного здоров'я (ст. 48, 49 Конституції України).

Відповідно до ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., будь-якій людині повинні бути

забезпечені достатнє харчування, одяг і житло, умови її життя повинні постійно поліпшуватися. Стверджуючи «основне право кожної людини на свободу від голоду», Пакт ставить за обов'язок державі приймати необхідні заходи для поліпшення методів виробництва і розподілу продуктів харчування, більш ефективного використання природних ресурсів. Конвенція МОП № 117 «Про основні цілі і норми соціальної політики» встановлює, що при визначенні прожиткового мінімуму приймаються до уваги такі основні потреби сімей працюючих, як: продукти харчування і їх калорійність, житло, одяг, медичне обслуговування та освіта.

Реалізація цього права передбачає, що будь-яка людина має реальну можливість забезпечувати себе і членів своєї сім'ї достатнім харчуванням, одягом і житлом. Інші соціальні права мають сприяти реалізації цього головного соціального права. На жаль, на сьогодні законодавство не дає роз'яснення, що можна вважати «достатнім харчуванням, одягом і житлом». Але та без цього є зрозумілим, що реалізація цього права є вельми далекою перспективою для більшості населення нашої держави.

Істотним соціальним правом є **право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування** (ст. 49 Конституції). Забезпечення охорони здоров'я здійснюється за рахунок державного фінансування відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава зобов'язується створювати умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування; надання безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я; розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

До соціальних прав та свобод людини і громадянина належать: **право кожного на житло** (ст. 47 Конституції України).

У конституціях зарубіжних держав це право зазвичай не формулюється як суб'єктивне конституційне право, а тому не захищається судом.

Основними формами реалізації конституційного права на житло є:

- будівництво житла;
- придбання житла у власність;

- оренда житла;
- безкоштовне отримання житла.

Суб'єктивне право на житло – це можливість людини та громадянина мати житло у власності чи одержати його за договором найму з державного чи громадського фонду, користуватися житлом і вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечення реалізації цього права в повному обсязі.

Право на житло тісно пов'язане з обов'язками інших фізичних і юридичних осіб і державних органів щодо створення відповідних умов, охорони, захисту та відтворення житлових прав людини та громадянина. Конституція України покладає на державу обов'язок створювати умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

4. Генезис культурних прав

В юридичній літературі наголошується, що у ХХІ столітті культурні права набули виняткового значення для всіх країн світу та стали невід'ємною складовою конституційно-правового статусу людини. Так, вітчизняні правознавці справедливо зауважують, що **культурні права та свободи людини** – це можливість збереження та розвитку національної самобутності особи, доступу до духовних досягнень свого народу, всього людства, їх засвоєння та використання, участь у подальшому їх розвитку, можливість участі в науковому житті (право на освіту, навчання рідною мовою, свободу наукової, технічної та художньої творчості тощо).

Культурні права гарантують духовний розвиток людини, допомагають кожному індивіду стати корисним учасником політичного, духовного, соціального і культурного прогресу. До них відносять право на освіту, право на доступ до культурних цінностей, право вільно брати участь у культурному житті суспільства, право на творчість (ст. 54 Конституції України), право на користування результатами наукового прогресу та їх практичним застосуванням тощо.

Під культурними правами у вузькому сенсі розуміють, як правило, права, передбачені «Загальною декларацією прав людини» ООН (ст. 27):

- кожен має право вільно брати участь у культурному житті своєї спільноти, користуватися здобутками мистецтва та науковими досягненнями;

- кожен має право на захист своїх моральних і матеріальних інтересів, які випливають із його авторства наукових, літературних чи мистецьких творів.

Хартія Європейського Союзу формулює ряд прав та свобод людини, включаючи свободу думки, совісті та релігії, свободу висловлення та інформації, свободу мистецтва та науки, і створює умови для культурної, релігійної та мовної різноманітності. Свобода мистецтв і науки проголошується в ст. 13 – мистецтво та наукові дослідження мають бути вільними від будь-яких обмежень.

Культурні права набули обов'язкового характеру в ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, який вступив в силу 1976 р. і декларує:

- участь у культурному житті;

- користування здобутками наукового прогресу і їхніми практичними застосуваннями;

- користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що випливають з будь-яких наукових, літературних або мистецьких творів, автором яких є ця особа.

Інші міжнародні документи в царині культурних прав мають декларативний характер, констатуючи принципи і спонукаючи уряди розпочати якісь дії щодо визнання та задоволення різноманітних культурних прав. До таких документів, зокрема, належать:

- Декларація ЮНЕСКО про принципи міжнародного культурного співробітництва, прийнята 4 листопада 1966 р., ст. 1 якої твердить – кожна культура має гідність і цінність, які слід поважати і зберігати; розвиток власної культури є правом і обов'язком кожного народу; у своєму багатстві, різноманітності, і взаємному впливі всі культури складають загальну людську спадщину.

- Декларація Мехіко з політики в галузі культури (1982), яка визначає у другому принципі: «Збереження культурної ідентичності сприяє звільненню народів. І навпаки, будь яка форма домінування приводить до заперечення чи порушення цієї ідентичності».

- Універсальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001), також прямо стосується питань прав людини і культурної різноманітності.

Зміст і гарантії здійснення культурних прав були розвинені і доповнені в ряді рекомендацій, ухвалених ЮНЕСКО (1968, 1980, 1982). У них, зокрема, відзначається:

- розвиток власної культури є правом і обов'язком кожного народу;

- однакове право на збереження і розвиток традицій культури мають усі нації, національні меншини, етнічні групи;

- кожній людині повинні бути забезпечені доступ до знань і можливість насолоджуватися мистецтвом і літературою всіх народів, брати участь у прогресі науки у всіх частинах земної кулі, користуватися його благами і сприяти збагаченню культурного життя;

- держави повинні вживати заходи по демократизації культури, забезпеченню прав на культуру і гарантії участі в її результатах без яких-небудь обмежень;

- держави повинні захищати свободу творчості, сприяти творчим робітникам, забезпечувати їхнє право створювати профспілки і фахові організації за своїм вибором.

Основи міжнародних стандартів **права на освіту** (ст. 53 Конституції України) сформульовані в ст. 26 Загальної декларації прав людини та ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. В цих документах обговорюються умови повного здійснення права на освіту: обов'язкова та безкоштовна початкова освіта для усіх; доступність середньої, професійно-технічної та вищої освіти; свобода батьків вибирати школи для своїх дітей та забезпечувати релігійне та моральне виховання дітей згідно своїх переконань. Окремі особи та заклади мають право створювати приватні навчальні заклади та керувати ними тільки за умов відповідності освіти в них мінімуму вимог, встановлених державою. Міжнародні-правові норми встановлюють також пріоритетні напрямки освіти: повний розвиток людської особистості і її гідності, повага до прав і свобод людини, необхідність освіти, створення можливостей бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти порозумінню,

толерантності і дружбі між усіма націями, етнічними і релігійними групами. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти спрямована на надання всім рівності можливостей в одержанні освіти «без усяких розходжень, винятків, обмеження або переваги за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного становища або народження». Для цього держави зобов'язуються:

- зробити початкову освіту обов'язковою і безкоштовною; середню – загальнодоступною, а вищу – доступною на основі повної рівності та в залежності від здібностей кожного;
- забезпечити у всіх державних закладах рівного ступеня однаковий рівень освіти і якості навчання;
- заохочувати одержання і підвищення освіти; забезпечити підготування до викладацької професії.

Проголошені ст. 53 Конституції України норми права, в яких фіксується право на освіту, відповідають принципам, установленим в міжнародних нормативно-правових актах.

Насамперед ідеться про такі документи, як Загальна декларація прав людини 1948 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. Варто нагадати, що у ст. 26 декларації зазначається: «Кожна особа має право на освіту. Освіта має бути безкоштовною хоча б у тому, що стосується початкової та загальної освіти. Початкова освіта має бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта має бути доступною широкому загалу, а вища освіта повинна бути рівною мірою доступною для всіх на підставі здібностей кожного. Освіта має бути спрямованою на повний розвиток особистості, підвищення рівня поваги до прав людини та основних свобод». Схожа норма права в розгорнутому вигляді міститься і в ст. 13 згаданого пакту, де також сказано, що його держави-учасниці визнають право кожної особи на освіту та погоджуються з тим, що вона має бути орієнтованою на всебічний розвиток індивіда, формування відчуття особистої гідності, поваги до прав та свобод людини і громадянина.

Утвердження і забезпечення права людини на освіту в будь-якій країні є одним з найважливіших обов'язків держави. Це зумовлено тим, що освіта в сучасному глобалізованому та інформатизованому

світі все більше стає вирішальним чинником суспільного прогресу, важливою складовою повного розвитку людської особистості, збільшення поваги до прав і свобод людини.

Сьогодні цілком очевидно, що без необхідної освіти людина не зможе забезпечити собі належних умов життя і реалізуватись як особистість, а також усвідомити і захистити свої права. Високий рівень освіченості населення є важливим чинником, що позитивно впливає на створення сприятливих умов для повної реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Право громадян на освіту забезпечується:

- розгалуженою мережею навчально-виховних закладів, які можуть бути як державними, так і приватними;
- системою наукових установ, закладів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів;
- відкритим характером навчально-виховних закладів;
- створення умов для вільного вибору профілю навчання відповідно до їх інтересів та уподобань;
- різними формами навчання – очною, заочною, вечірньою, дистанційною.

Відповідно до ст. 54 Конституції України, громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України) має загальний характер, тобто цією свободою володіють усі громадяни, а не тільки особи творчих професій. Хоча творчі починання властиві усім видам праці, але найширше вони втілюються у сфері інтелектуальної, духовної діяльності, тому у ст. 54 Конституції України зазначається, зокрема, що свобода творчості гарантується захистом інтелектуальної власності громадян, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності: право на результати інтелектуальної, творчої діяльності гарантується, зокрема, заборонаю використовувати або поширювати без згоди авторів

результати їх інтелектуальної, творчої діяльності, за винятками, встановленими законом.

Крім того, держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які опинилися за її межами (ст. 54).

Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності реалізується за допомогою низки законодавчих актів, якими забезпечується право на вибір та провадження інтелектуальної, творчої діяльності, а також забезпечуються права інтелектуальної власності, авторські права і зв'язані з ними майнові права та моральні інтереси. Об'єктами права інтелектуальної власності є твори науки, літератури та мистецтва, винаходи, моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг, результати науково-дослідних робіт та інші здобутки інтелектуальної праці. Ці права гарантуються тим, що без згоди автора (власника) ніхто не може використовувати їх, крім винятків, визначених законом.

З метою захисту своїх прав особа, яка має авторське право або будь-яку правомочність на твір, для посвідчення авторства на обнародований чи необнародований протягом терміну охорони авторського права твір може його зареєструвати в офіційних державних реєстрах. Про реєстрацію прав автора видається свідоцтво.

Водночас, у ст. 54 Конституції України закріплюються **свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості** (ч. 1 ст. 54) та **право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності** (ч. 2 ст. 54). Варто зауважити, що за своєю суттю це право відкриває людині і громадянину можливості для участі в науковому житті. Його зміст становлять блага у сфері наукової діяльності та права на ці блага, тобто права на одержання, захист, володіння, користування і розпорядження ними. Інакше кажучи, змістом права на свободу наукової творчості є саме свобода наукової творчої діяльності, захист моральних і матеріальних інтересів, інтелектуальної власності тощо. За своєю формою це право є

мірою або зразком, способом, формою поведінки, виявлення волі, інтересів, можливостей у сфері наукової діяльності.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що конституційні культурні права та свободи людини і громадянина стосуються реалізації прав та свобод суб'єктів у культурній і духовній сферах. Розвиток культури особи та народу загалом значною мірою залежить саме від наданих державою можливостей розвивати, задовольняти та втілювати в життя свої культурні потреби. Регламентація конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина в сучасній Україні здійснюється на трьох взаємодоповнюючих нормативних рівнях: конституційному, законодавчому та міжнародному.

На думку деяких українських конституціоналістів, до культурних прав та свобод можна віднести право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35 Конституції України).

Також до культурних прав і свобод людини і громадянина також традиційно відносять право на інформацію. Стаття 34 Конституції України закріплює право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Проте сьогодні все більше конституціоналістів зазначені права відносять до особистих прав та свобод людини.

Глосарій

Соціальна держава – держава, яка цілеспрямовано проводить соціальну політику, головними цілями якої є допомога нужденним, забезпечення мінімальної соціальної рівності, захист від соціальних ризиків і сприяння зростанню добробуту людей.

Економічні права – це можливості людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і спосіб, передбачених Конституцією та законами України

Право власності – це сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником належним йому майном на свій розсуд і у своїх інтересах, усуненням усіх третіх осіб від протиправного

втручання у сферу його володіння цим майном, а також обов'язки власника не порушувати прав та законних інтересів інших осіб.

Соціальні права і свободи – це юридично забезпечені можливості, що покликані забезпечувати індивіду гідний рівень життя і соціальну захищеність, оскільки людина може бути вільною тільки тоді, коли вона захищена від свавілля влади.

Право на соціальний захист - передбачає можливість отримання пенсій, соціальних виплат та допомоги, що є основними джерелами існування і забезпечують прожитковий мінімум на випадок повної, часткової або тимчасової втрати працездатності; втрати годувальника; безробіття з незалежних від людини обставин; старості та в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Право на соціальне забезпечення (за віком, у випадку хвороби, інвалідності, втрати годувальника, для виховання дітей і в інших випадках, установлених законом) складається в тому, що держава гарантує надання достатніх коштів громадянам, які в силу об'єктивних обставин позбавлені (цілком або частково) здатності або можливості трудитися та одержувати прибутки від праці.

Культурні права – це можливість збереження та розвитку національної самобутності особи, доступу до духовних досягнень свого народу, всього людства, їх засвоєння та використання, участь у подальшому їх розвитку, можливість участі в науковому житті (право на освіту, навчання рідною мовою, свободу наукової, технічної та художньої творчості тощо).

Право на освіту – право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства.

Питання до семінару:

1. Загальна характеристика економічних права
2. Поняття та види соціальних прав і свобод
3. Право на працю, право на відпочинок: поняття, зміст, гарантії здійснення
4. Культурні права і свободи
5. Право на освіту та гарантії його реалізації

Питання для самоконтролю:

1. У чому суть економічних, соціальних, культурних прав людини?
2. Чому економічні, соціальні й культурні права називають «позитивними»?
3. Які економічні, соціальні, культурні права людини і громадянина закріплює Конституція України?
4. Якими міжнародними правовими актами регулюються економічні, соціальні та культурні права людини?
5. Назвіть та охарактеризуйте види економічних прав людини.
6. Якими є юридичний зміст і гарантії права на власність?
7. Що включає в себе право на справедливі та сприятливі умови праці, справедливу й рівну винагороду за рівноцінну працю?
8. Розкрийте поняття соціальних прав людини та їх види.
9. Що передбачає право на охорону здоров'я?
10. Які культурні права людини гарантуються в Україні?
11. Що ви розумієте під правом на освіту?
12. Які зміни в діюче законодавство для ефективного функціонування та реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини Ви можете запропонувати?

Тестові завдання для самостійної роботи:

1. Вкажіть, які права можна віднести до економічних:
 - а) кожна людина має право на громадянство;
 - б) кожна людина має право на участь в управлінні своєю державою;
 - в) кожна людина має право на освіту;
 - г) кожна людина має право на працю.

2. Визначте, яка освіта згідно Конституції України є загальнообов'язковою:
 - а) вища;
 - б) професійно-технічна;
 - в) базова середня освіта;
 - г) повна загальна середня освіта.

3. Яка група прав людини визначає можливість доступу людини до духовних здобутків своєї спільноти й людства?

- а) соціально-економічні;
- б) культурні;
- в) громадянські;
- г) політичні.

4. До культурних прав та свобод людини і громадянина належать:

- а) право на охорону здоров'я, медичну допомогу;
- б) право на свободу літературної, художньої, наукової, технічної творчості;
- в) право на безпечне довкілля;
- г) право на достатній життєвий рівень.

5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права був схвалений ООН:

- а) 10 грудня 1948 р.;
- б) 16 грудня 1966 р.;
- в) 23 грудня 1993 р.;
- г) 1 грудня 1963 р.

6. Економічні, соціальні і культурні права називають правами:

- а) першого покоління;
- б) другого покоління;
- в) третього покоління;
- г) четвертого покоління.

7. Право на своєчасне одержання винагороди за працю Конституцією:

- а) декларується;
- б) захищається;
- в) не регламентовано;
- г) гарантується.

8. До культурних прав громадян належать:

- а) право навчатися в університеті культури;

- б) право на користування культурною спадщиною;
- в) право поводити себе культурно;
- г) право на страйк.

9. До економічних прав належать:

- а) право на підприємницьку діяльність;
- б) право на охорону здоров'я;
- в) право на безпечне навколишнє середовище;
- г) право на життя.

10. Економічні права:

- а) повинні забезпечуватися державою в межах наявних ресурсів;
- б) повинні неухильно забезпечуватися незалежно від економічних умов;
- в) гарантуються та забезпечуються державою залежно від політичних обставин;
- г) гарантуються державою незалежно від обставин.

11. Конституція України закріплює:

- а) власність священна;
- б) власність зобов'язує;
- в) власність стимулює;
- г) власність утримує.

12. Право на відпочинок мають:

- а) громадяни України;
- б) всі особи молодші пенсійного віку;
- в) всі, хто працює;
- г) особи віком від 16 до 60 років.

13. Під відпочинком розуміють:

- а) мисливство, полювання, грибництво;
- б) вільний від виконання трудових обов'язків час;
- в) вихідні дні та відпустки;
- г) вихідні та святкові дні.

14. Подружжя в шлюбі:

- а) має рівні права;
- б) чоловік має більше прав;
- в) жінка має більше прав;
- г) більше прав має той з подружжя, хто більше заробляє.

15. Всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей та ін. – це мета:

- а) підприємницької діяльності;
- б) освіти;
- в) громадської організації;
- г) соціального захисту.

16. Який із зазначених видів свободи творчості не гарантується громадянам Конституцією України?

- а) літературної;
- б) художньої;
- в) музичної;
- г) технічної.

17. Державну політику у сфері освіти визначає:

- а) Верховна Рада України;
- б) Президент України;
- в) Кабінет Міністрів України;
- г) центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки.

18. До економічних прав та свобод людини належать:

(З відповіді)

- а) право на участь в управлінні державою;
- б) право на працю;
- в) право на об'єднання в політичні партії та громадські організації;
- г) право на власність;
- д) право на мирні збори та демонстрації;
- е) право на підприємницьку діяльність;

19. До соціальних прав та свобод людини належать:

(2 відповіді)

- а) право на охорону здоров'я;
- б) право на освіту;
- в) право на користування досягненнями культури;
- г) право на соціальне забезпечення.

20. До культурних прав та свобод людини належить

(2 відповіді)

- а) право на охорону здоров'я;
- б) право на освіту;
- в) право на користування досягненнями культури;
- г) право на соціальне забезпечення.

Список використаної літератури:

Нормативні джерела:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14 грудня 1960 р. URL: <https://законодавство.com/download/konventsiya-pro-borotbu-diskriminatsieyu-1960-22869.html>

7. «Про освіту»: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Інші джерела:

1. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. Одеса : Фенікс, 2014. 320 с. URL: <https://library.nlu.edu.ua/POLN TEXT/POSIBNIKI 2020/Babin 2014.pdf>

2. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_сторінка

3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>

4. Войціховський А.В. Міжнародне право : підручник ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: https://www.academia.edu/43427106/Міжнародне_право_підручник_А_В_Войціховський_МВС_України_Харків_нац_ун_т_внутр_справ_Харків_2020_544_с

5. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. : проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с. URL: <https://library.nlu.edu.ua/POLN TEXT/KNIGI 2009 2/IVDP Demidenko 2009.pdf>

6. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора О.М. Бандурки ; [Бандурка О.М., Швець Д.В., Бурдін М.Ю., Головка О. М. та ін. ; вступне слово О.М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/344346655.pdf>

7. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник. Дніпро : ДДУВС, 2020. 260 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6051/1/МЗПА_навч.%20посібник.pdf

8. Тищенко І.О. Міжнародний захист прав людини: конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 133 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/2020/kzpd/123.1.pdf>

9. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 1–6. URL: <https://leksika.com.ua/legal/>

Тема 5.

Національний механізм захисту прав та свобод людини і громадянина

*«Захист права є обов'язком
перед суспільством.
Хто захищає своє право,
той захищає право загальною».*
(Рудольф фон Ієрінг (1818–1892),
німецький юрист, теоретик права)

- 1. Поняття національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина, його структура*
- 2. Конституція України – фундамент національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина*
- 3. Органи державної влади у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні*
- 4. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен). Спеціалізовані омбудсмени в Україні*
- 5. Недержавні громадські організації (NGOs) та їх роль у захисті прав та свобод людини і громадянина в Україні*

Основні поняття і терміни: механізм захисту прав та свобод людини і громадянина, конституційні гарантії прав та свобод людини і громадянина, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен), конституційне подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, спеціалізовані омбудсмени, правозахисні організації.

1. Поняття національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина, його структура

Реалізація, охорона і захист прав та свобод людини і громадянина є невід'ємною складовою цивілізованого суспільства. Втім, без налагодженого механізму, системи взаємопов'язаних і взаємодіючих юридичних засобів, що створюють комплекс можливостей для реалізації прав та свобод, їх охорони від потенційних порушень, це навряд чи можливе.

Вчені-конституціоналісти розглядають **поняття механізму захисту прав і свобод людини і громадянина у кількох значеннях**. По-перше, як комплекс послідовних дій, спрямованих на захист прав людини і громадянина. По-друге, як складову механізму забезпечення прав людини, що виявляється у заходах, спрямованих на відновлення порушених прав, ліквідацію будь-яких перешкод, що виникають при їх здійсненні, притягнення особи, винної у скоєнні правопорушення, до юридичної відповідальності. По-третє, як систему органів, засобів, закріплених у конституції та інших нормативно-правових актах, що забезпечують найбільш повний та ефективний захист прав і свобод людини та громадянина.

Національний механізм захисту прав та свобод людини і громадянина – система взаємопов'язаних правових норм, які закріплюють основні права та свободи громадян і встановлюють гарантії їх реалізації, а також система органів державної влади, місцевого самоврядування, інших інституцій держави, які забезпечують, охороняють і захищають основні права та свободи громадян. Механізм захисту прав та свобод людини і громадянина має складну структуру, яка об'єднує:

1) **нормативні засоби забезпечення прав та свобод** (закріплення прав і свобод на найвищому рівні – в конституції, законах та інших нормативно-правових актах держави);

2) **державні та недержавні інституційні засоби забезпечення прав та свобод** (парламент, глава держави, уряд та органи виконавчої влади, органи судової влади, прокуратура, адвокатура, омбудсмен, органи місцевого самоврядування, громадські організації).

Окремі вчені характеризують механізм захисту прав і свобод в контексті варіантів поведінки особи, права якої порушено. З огляду на це, в його структурі виокремлюють:

1) **самозахист** (наприклад, відмова від виконання явно злочинного наказу чи розпорядження (ст. 60 Конституції України); право захищати свої права та свободи будь-якими не забороненими законом засобами (ст. 55 Конституції України) та ін.), що здійснюється безпосередньо особою, права якої порушуються;

2) **недержавний захист**, що забезпечується інститутами громадянського суспільства (наприклад, діяльність політичних партій і громадських організацій, у які громадяни України об'єднуються для здійснення й захисту своїх прав і свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (ст. 36 Конституції України);

3) **державний захист прав людини**, що здійснюється у процесі діяльності органів законодавчої, виконавчої та судової влади, а також правоохоронних органів. Особливу роль у захисті прав людини відіграють Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції та прокуратура.

У механізмі захисту прав та свобод також вирізняють декілька рівнів – **національний, регіональний та міжнародний**. Зазвичай останні два використовують за умови, коли всі національні засоби захисту прав вичерпано.

2. Конституція України – фундамент національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина

Основний спосіб, за допомогою якого держава може реалізувати дотримання прав людини, є їхнє забезпечення у законодавстві. **Головний документ, що гарантує права людини в Україні – Конституція України**. У ній закріплені правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи громадян. Такі засоби і способи називають **юридичними (правовими) гарантіями прав і свобод людини і громадянина**. Їх головним призначенням є надання рівних юридичних можливостей для фактичної реалізації прав та свобод, їх охорони від протиправних посягань, захисту від

незаконних порушень. Так, ст. 22 Конституції проголошує: «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

Сукупність юридичних гарантій прав та свобод людини і громадянина, що містяться в Конституції України, називають **конституційними гарантіями прав та свобод людини і громадянина**. Їх поділяють на дві групи: **універсальні та специфічні**.

До універсальних гарантій відносять ті, що закріплені у ст. 55–64 Конституції України. Це, зокрема:

- **право на звернення до суду** (ч. 1 ст. 55);
- **право на оскарження в суді** рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55);
- **право на звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини** (ч. 3 ст. 55);
- **право на звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України** з підстав, установлених Конституцією України, та у порядку, визначеному законом (ч. 4 ст. 55);
- **право на звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій**, членом або учасником яких є Україна (ч. 5 ст. 55);
- **право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи** від порушень і протиправних посягань (ч. 6 ст. 55);
- **право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди**, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56);
- **право знати свої права і обов'язки** (ч. 1 ст. 57);

- закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними (ч. 3 ст. 57);

- **гарантується недопустимість зворотної дії законів в часі**, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ч. 1 ст. 58);

- **право на професійну правничу допомогу**, в тому числі безоплатну (ст. 59);

- **принцип необов'язковості (заборони) виконання явно злочинних розпоряджень чи наказів** (ст. 60);

- **неможливість бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення** (ч. 1 ст. 61);

- індивідуальний характер юридичної відповідальності особи (ч. 2 ст. 61);

- **принцип презумпції невинуватості**, який полягає в тому, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. **Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь** (ст. 62);

- неприпустимість відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ч. 1 ст. 63);

- **право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист** (ч. 2 ст. 63);

- **право засудженого користуватися всіма правами людини і громадянина**, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду (ч. 3 ст. 63);

- **гарантія недопустимості обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина**, крім випадків, передбачених Конституцією України, наприклад в умовах воєнного чи надзвичайного стану (ст. 64).

До **специфічних гарантій** відносять ті, які закріплені у статтях Конституції України, присвяченим основним правам і свободам безпосередньо. Наприклад, гарантіями невід'ємного права кожної людини на життя (ст. 27) є наступні конституційні положення: ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, обов'язок держави – захищати життя людини (ч. 2 ст. 27), кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 3 ст. 27).

3. Органи державної влади у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні

Забезпечення й захист прав та свобод людини і громадянина здійснюється передусім через систему органів державної влади. Це, зокрема, парламент (Верховна Рада України), глава держави (Президент України), уряд (Кабінет Міністрів України) та інші органи виконавчої влади, парламентський Уповноважений з прав людини тощо.

Одне з провідних місць у системі органів державної влади щодо захисту прав і свобод людини і громадянина належить **Верховній Раді України**. На неї покладено завдання *нормативного закріплення прав, свобод та обов'язків*, якими наділяється людина і громадянин та визначення системи забезпечення цих прав, свобод та обов'язків.

Роль Верховної Ради України у механізмі забезпечення прав і свобод найповніше розкривається в її функціях. Реалізуючи **законодавчу функцію**, парламент України приймає закони, що спрямовані на захист прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. В Основному законі держави (ст. 3) чітко вказано: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Здійснюючи **установчу функцію**, Верховна Рада України бере участь у формуванні органів виконавчої та судової влади, створенні парламентських структур (наприклад, парламентських комітетів) та ін. Так, у складі Верховної Ради України IX скликання працює *Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя,*

національних меншин і міжнаціональних відносин, предметом відання якого є додержання прав і свобод людини і громадянина; запровадження європейських стандартів захисту прав і основоположних свобод людини в національне законодавство тощо. Складовою установчої функції є також призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена). У межах **функції парламентського контролю**, Верховна Рада України має право створювати тимчасові спеціальні та тимчасові слідчі комісії. Наприклад, у липні 2022 р. було створено *Тимчасову спеціальну комісію з питань права війни та військових злочинів в умовах агресії Росії*. Окрім того, народні депутати України мають право на *депутатський запит*. Так називається вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції.

У механізмі забезпечення захисту прав та свобод людини та громадянина істотною роллю належить главі держави – **Президенту України**. Конституція України прямо визначає Президента України **гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина**. Він зобов'язаний сприяти формуванню відповідних механізмів контролю та забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, а обстоюючи їх, створювати умови нетерпимого ставлення до будь-яких випадків порушення таких прав і свобод. Президент України має *право вето* щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України (*право відкладального вето*); може зупинити дію актів Кабінету Міністрів України, скасувати акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим; має право на звернення до Конституційного Суду України; має право здійснювати помилування та ін. Не слід забувати і про представницькі повноваження Президента України, які дозволяють привернути

увагу міжнародної спільноти до проблем захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Національним законодавством передбачено також діяльність *радників – уповноважених Президента України, які опікуються правами окремих соціальних груп*. Це, зокрема, радник – уповноважений Президента України з питань безбар'єрності; радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації; радник – уповноважений Президента України з питань учасників бойових дій; радник – уповноважений Президента України з питань Фонду Президента України з підтримки освіти, науки та спорту. Наприклад, до сфери відповідальності радника – уповноваженого з питань безбар'єрності належить забезпечення здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо додержання конституційної норми про визнання в Україні людини, її життя та здоров'я, честі й гідності, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю.

Важливе місце у національному механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина посідають органи виконавчої влади, зокрема вищий орган у системі органів виконавчої влади – ***Кабінет Міністрів України***. Відповідно до ст. 116 Конституції України, він вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Так, Кабінет Міністрів України забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання.

Кабінет Міністрів України призначає *Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини*, який забезпечує представництво України в Європейському суді з прав людини, інших спеціалізованих омбудсменів.

У механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина активно працюють й інші органи виконавчої влади України. Наприклад, Міністерство внутрішніх справ України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері забезпечення охорони прав і свобод людини. Місцеві державні адміністрації забезпечують додержання прав і свобод громадян на певній території.

Основним юридичним гарантом захисту прав людини є суд.

4. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен). Спеціалізовані омбудсмени в Україні

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен)**. Вперше інститут омбудсмена було запроваджено у Швеції на початку ХІХ ст. Нині він успішно працює більш ніж у 100 країнах світу, в тому числі і в Україні.

Нормативно-правовою основою діяльності омбудсмена в Україні є Конституція України, закони України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р., «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. та ін. Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України. **Пропозиції щодо його кандидатури** вносять: *голова Верховної Ради України або не менше 1/4 народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України*. Особа, яка висувається на посаду омбудсмена, повинна відповідати наступним **вимогам**: наявність громадянства України; досягнення на день обрання 40-річного віку; володіння державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови; наявність високих моральних якостей; досвід правозахисної діяльності; проживання в Україні протягом останніх п'яти років.

Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення злочину (крім реабілітованої), або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення,

пов'язаного з корупцією. На Уповноваженого поширюються вимоги щодо несумісності, зокрема він (вона) не може обіймати будь-які інші посади в органах державної влади, не може бути членом політичної партії та ін. Уповноважений **призначається строком на п'ять років** із правом переобрання.

Омбудсмен має право:

- вносити пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;

- звертатися до Конституційного Суду України з конституційним поданням;

- перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами;

- відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування місця несвободи;

- запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;

- звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недозрілість повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями));

- направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів.

Кожен може звернутися до Уповноваженого. **Звернення** до нього подаються **у письмовій формі протягом року після виявлення порушення** прав і свобод людини і громадянина. За наявності виняткових обставин цей строк може бути подовжений Уповноваженим, але не більше ніж до двох років. **Звернення** подаються **як особисто** (у громадській приймальні Уповноваженого, у регіональних громадських приймальнях Уповноваженого), **так і поштою** (звичайною або електронною). У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання особи, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також має бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним.

Не підлягають розгляду Уповноваженим: 1) звернення, які є предметом досудового або судового розгляду, трудового спору чи спору в рамках законодавства про захист економічної конкуренції; 2) звернення без зазначення місця проживання, не підписані автором (авторами), а також такі, з яких неможливо встановити авторство (анонімні). *Щорічно Секретаріат Уповноваженого розглядає та обробляє більш ніж 60 000 звернень.*

Актами реагування Уповноваженого щодо порушень є **конституційне подання Уповноваженого та подання Уповноваженого** до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб. **Конституційне подання Уповноваженого** – акт реагування до КСУ щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів України, правового акта АР Крим; офіційного тлумачення Конституції України. **Подання Уповноваженого** – акт, який вноситься Уповноваженим до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина.

Кожного року Уповноважений представляє Верховній Раді України **щорічну доповідь** про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. В окремих випадках Уповноважений має право виступити із **спеціальною доповіддю**. Наприклад, у грудні 2022 р. було представлено *Спеціальну доповідь Уповноваженого щодо додержання прав осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України за період 24 лютого – 31 жовтня 2022 р.*

Окрім Уповноваженого в Україні працюють **спеціалізовані омбудсмени**. Їх діяльність спрямована на захист прав найбільш вразливих категорій населення – дітей, осіб з інвалідністю, учасників бойових дій, учнів і студентів тощо. Частина з них функціонує в структурі Офісу Президента України (наприклад, радник–уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації) частина – у структурі Кабінету Міністрів України (наприклад, освітній омбудсмен, бізнес-омбудсмен). Так, **освітній омбудсмен** захищає права та свободи у сфері освіти. До нього можуть звернутися здобувачі освіти, їх батьки та законні представники, педагогічні, науково-педагогічні і наукові працівники у разі порушення освітніх прав. Скарги розглядаються не довше одного календарного місяця з дня їх надходження.

5. Недержавні громадські організації (NGOs) та їх роль у захисті прав та свобод людини і громадянина в Україні

Значний внесок у захист прав людини роблять недержавні (неурядові) громадські організації. Терміни «недержавний», «неурядовий», «некомерційний» здебільшого використовують для позначення організацій, **мета існування яких не пов'язана з одержанням прибутку**. Коло їхніх «інтересів» може включати безліч цілей та найрізноманітніших ініціатив, пов'язаних із охороною і захистом прав і свобод людини і громадянина. Як правило, діяльність правозахисних організацій координуються приватними особами. Втім, основна перевага, а отже й вплив, зумовлений підтримкою їхньої роботи членами соціуму.

На території держави можуть працювати як місцеві (локальні) організації, так і осередки міжнародних організацій, відомих в усьому світі (наприклад, Human Rights Watch, Amnesty International, International Committee of Red Cross). Найбільш відомими правозахисними організаціями в Україні є Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група, Центр громадянських свобод, Центр прав людини Zmina, Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса та ін. У 2022 р. українська правозахисна організація **Центр громадянських свобод** отримала **Нобелівську премію миру**.

Вважається, що недержавні організації застосовують наступні **стратегії (способи) захисту прав і свобод людини і громадянина:**

- надання прямої допомоги жертвам порушень прав і свобод;
- моніторинг та збір інформації, підготовка та оприлюднення доповідей;
- проведення кампаній та лобіювання;
- освіта в галузі прав людини.

Надання прямої допомоги жертвам порушень прав і свобод. Спільною ознакою неурядових організацій, які працюють у сфері захисту прав і свобод, є надання прямої допомоги жертвам порушень прав людини. Форми надання цієї допомоги можуть бути різними – від гуманітарних надходжень до сприяння у здобутті іншої професії (спеціальності). Якщо право захищене законом, це може бути юридична допомога чи консультації з питань складання процесуальних документів. Наприклад, *правозахисна група «Січ» (м. Дніпро)* спеціалізується на наданні юридичної допомоги постраждалим від російської збройної агресії, жертвам катувань та вразливим категоріям населення. З 2014 р. правозахисники працюють з військовими, внутрішньо переміщеними особами, волонтерами, розслідують резонансні справи та факти порушення прав людини.

Моніторинг та збір інформації, підготовка та оприлюднення доповідей. Збір інформації про порушення прав і свобод людини, її оприлюднення є надзвичайно важливою складовою процесу притягнення винних до відповідальності. Цей напрям особливо актуалізується під час збройних конфліктів. Так, *центр прав людини Zmina* ретельно документує випадки порушень прав людини, готує та регулярно публікує аналітичні звіти. Центр розповідає про ситуацію з дотриманням прав не лише через власні медіаресурси, а й завдяки співпраці з авторитетними українськими та іноземними засобами масової інформації. Правозахисна організація *Центр громадянських свобод* стала першою у світі правозахисною організацією, яка у 2014 р. відправила власні мобільні групи для документування воєнних злочинів у Криму, у Донецькій та Луганській областях.

Проведення кампаній та лобіювання. Форми проведення кампаній правозахисними організаціями можуть варіюватися.

Наприклад, міжнародні організації часто використовують метод **відправки листів** різним адресатам. Вони буквально «закидають» урядових посадових осіб листами від тисяч своїх членів у всьому світі. Наприклад, *Amnesty International* упродовж 20 років проводить кампанію *Write for Rights*, долучитися до якої можна написавши листа, імейла, твіт, петицію та ін. на підтримку незаконно ув'язнених осіб.

Вуличні акції, демонстрації, пікети, мітинги використовуються, коли організації хочуть заручитися підтримкою громадськості або привернути увагу влади. Так, правозахисна організація *Центр громадянських свобод* у 2018 р. організувала і провела глобальну акцію *Save Oleg Sentsov*, яка об'єднала на демонстраціях тисячі людей близько 40 країн світу задля звільнення незаконно ув'язненого українського режисера. **Співробітництво із засобами масової інформації, робота в інтернет-просторі, організація заходів та івентів.** Наприклад, члени правозахисної організації «Меморіал» мають досвід створення документальних виставок, вечорів пам'яті репресованих діячів культури та науки, виступів у школах, інститутах, участі у радіопрограмах та телепередачах.

Освіта в галузі прав людини. Освіта у галузі прав людини – це навчання та інформування, спрямоване на формування загальної культури прав людини. Чимало правозахисних організацій займаються такою діяльністю. Розуміючи, що основу їх підтримки складає широка громадськість, неурядові організації намагаються донести до населення якомога більше інформації про проблеми прав людини. Комплексна освіта в області прав людини дає не тільки знання про права людини і діючі механізми їх захисту, а й навички, необхідні для просування, захисту та реалізації прав людини в повсякденному житті. Так, серед основних напрямів діяльності *Української Гельсінської спілки з прав людини* чільне місце посідає навчання правам людини: проведення освітніх заходів і кампаній, семінарів, тренінгів, конференцій, шкіл тощо.

Глосарій

Громадське об'єднання – добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та

захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як **громадська організація або громадська спілка**.

Громадська організація – громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

Громадська спілка – громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Депутатський запит – вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції.

Конституційне подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – акт реагування до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів України, правового акта АР Крим; офіційного тлумачення Конституції України.

Національний механізм захисту прав і свобод людини і громадянина – система взаємопов'язаних конституційних норм, які закріплюють основні права та свободи громадян і встановлюють гарантії їх реалізації, а також система органів державної влади, місцевого самоврядування, інших інституцій держави, які забезпечують, охороняють і захищають основні права та свободи громадян.

Омбудсмен – уповноважена особа, парламентський комісар з прав людини.

Подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – акт, який вноситься Уповноваженим до органів

державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина.

Право вето – передбачений конституціями акт, який зупиняє або не допускає вступ в силу законів та інших нормативно-правових актів (рішень). Розрізняють абсолютне (резолютивне) і відносне (умовно-обмежене) вето. Абсолютне вето виявляється, зокрема, у праві глави держави на остаточне відхилення прийнятого парламентом закону. При відносному вето відмова глави держави санкціонувати закон лише зупиняє вступ останнього в силу. Парламент у такому разі може подолати вето глави держави шляхом повторного голосування за закон.

Правозахисні організації – вид недержавних (громадських) організацій, діяльність яких спрямована на утвердження й захист прав і свобод людини, ефективний контроль за їхнім дотриманням державою, її органами і посадовими особами.

Презумпція невинуватості – принцип, який полягає в тому, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Спеціалізований омбудсмен – незалежна авторитетна особа, яка діє як посередник між певною групою населення й державними органами чи органами місцевого самоврядування, проводить моніторинг законодавства й діяльності органів управління на основі визначених законом повноважень.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – посадова особа, призначена Верховною Радою України і покликана здійснювати парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини в діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб.

Юридичні гарантії (правові) гарантії прав та свобод людини і громадянина – правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи громадян.

Питання до семінару:

1. Поняття та структура національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина
2. Конституційні гарантії прав та свобод людини і громадянина в Україні
3. Органи державної влади у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні
4. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен) у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина
5. Недержавні громадські організації (NGOs) та їх роль у захисті прав та свобод людини і громадянина в Україні

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте поняття національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина.
2. Яка структура національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина?
3. Який нормативно-правовий акт є фундаментом національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина?
4. Які групи конституційних гарантій прав та свобод людини і громадянина Вам відомі?
5. Які конституційні гарантії є універсальними?
6. У чому полягає принцип презумпції невинуватості?
7. Які органи державної влади входять до національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина?
8. Яке місце і роль Верховної Ради України у національному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина?
9. Хто, відповідно до Конституції України, є гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина?
10. Яка особа здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина?
11. Які повноваження має Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен)?
12. Які вимоги висуваються до звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?

13. Що Вам відомо про інститут спеціалізованого омбудсмена? Які спеціалізовані омбудсмени працюють в Україні?

14. Як стратегії (способи) захисту прав і свобод людини і громадянина застосовують недержавні громадські організації?

15. Які національні та міжнародні правозахисні організації працюють в Україні?

Тестові завдання для самостійної роботи:

1. Яким є головний обов'язок держави відповідно до Конституції України?

- а) боротьба зі злочинністю в усіх її проявах та видах;
- б) побудова розвиненого громадянського суспільства;
- в) інтеграція Української держави в європейський правовий простір та вступ до Європейського Союзу;
- г) утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

2. Принцип презумпції невинуватості, передбачений Конституцією України, означає, що...

- а) кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки йому не пред'явлене обвинувачення;
- б) кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку;
- в) кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки не вступить у законну силу вирок суду;
- г) кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки не буде підготовлено захист особи.

3. Яким чином відповідно до Конституції України кожен має право захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань?

- а) будь-якими засобами;

- б) усіма дозволеними законом засобами;
- в) будь-якими засобами, не забороненими законом;
- г) лише шляхом звернення до правоохоронних органів.

4. Якщо закон чи інший нормативно-правовий акт, що визначає права і обов'язки громадян, не був доведений до відома населення у порядку, встановленому законом, які це має наслідки?

- а) такий закон чи нормативно-правовий акт призупиняє свою дію до тих пір, поки не буде доведений до відома населення;
- б) такий закон чи нормативно-правовий акт є чинним, якщо опублікований у порядку встановленому Указом Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення та набрання чинності нормативно-правовими актами України»;
- в) такий закон чи нормативно-правовий акт є нечинним;
- г) такий закон чи нормативно-правовий акт є обов'язковим для усіх з моменту ухвалення.

5. Відповідно до частини першої статті 58 Конституції України нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони:

- а) пом'якшують або скасовують відповідальність фізичної та юридичної особи;
- б) пом'якшують або скасовують відповідальність особи;
- в) пом'якшують або скасовують відповідальність юридичної особи;
- г) є більш сприятливими для особи, ніж попередній акт.

6. Народний депутат України Коваленко на засіданні Верховної Ради України виступив із вимогою до мера м. Черкаси дати офіційну відповідь щодо можливості виділення коштів з міського бюджету на проведення капітальних ремонтів доріг у місті. Як називається така вимога народного депутата?

- а) депутатське звернення;
- б) депутатський запит;
- в) депутатське запитання;
- г) депутатська заява.

7. Який орган здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина?

а) Комітет Верховної Ради України з питань законності та правопорядку;

б) Президент України;

в) Тимчасова слідча комісія Верховної Ради України з питань стану додержання прав людини в Україні;

г) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен).

8. Яким вимогам має відповідати особа, яка претендує на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини? (оберіть всі можливі варіанти)

а) наявність високих моральних якостей;

б) досягнення на день обрання 35-річного віку;

в) володіння англійською мовою;

г) досвід правозахисної діяльності;

д) наявність громадянства України;

е) проживання в Україні протягом останніх п'яти років.

9. Що НЕ належить до переліку прав Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?

а) право невідкладного прийому Президентом України;

б) право звернення до Конституційного Суду України з поданням про відповідність Конституції України актів, стосуються прав і свобод людини і громадянина;

в) право відвідувати без попереднього повідомлення місця несвободи;

г) право зупиняти дію нормативно-правових актів, які суперечать Конституції України в частині забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

10. До Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на електронну пошту надійшло звернення від громадянина України Сидоренка про порушення його права на підприємницьку діяльність. У зверненні повідомлялося, що відповідний позов знаходиться на розгляді в районному суді. Як, на Вашу думку, вчинить омбудсмен?

а) Уповноважений розгляне звернення громадянина Сидоренка, оскільки законодавство дозволяє надсилати звернення як на звичайну, так і на електронну пошту;

б) Уповноважений не розгляне звернення громадянина Сидоренка, оскільки воно надіслане на електронну пошту;

в) Уповноважений не розгляне звернення громадянина Сидоренка, оскільки воно вже розглядається судовою інстанцією;

г) Уповноважений розгляне звернення громадянина Сидоренка, оскільки він зобов'язаний розглядати всі звернення, які йому надходять.

11. На який термін призначається Уповноважений Верховної Ради України з прав людини?

а) на один рік;

б) на три роки;

в) на п'ять років;

г) безстроково.

12. Яким органом призначається освітній омбудсмен в Україні?

а) Верховною Радою України;

б) Президентом України;

в) Кабінетом Міністрів України;

г) Міністерством освіти і науки України.

13. Центром громадянських свобод (недержавною правозахисною організацією) засновано Київську школу прав людини та демократії. У рамках її діяльності відбуваються відкриті лекції, тренінги, дискусії, кінопокази, круглі столи та курси просвітницького характеру у Києві та інших містах. Про яку стратегію (спосіб) захисту прав і свобод людини і громадянина йдеться?

а) надання прямої допомоги жертвам порушень прав і свобод;

б) моніторинг та збір інформації, підготовка та оприлюднення доповідей;

в) проведення кампаній та лобіювання;

г) освіта в галузі прав людини.

14. Який фактор згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 р. (справа про рівність сторін судового процесу) нівелює сутність конституційних прав і свобод?

- а) відсутність їх законодавчого закріплення;
- б) відсутність ефективних організаційно-правових механізмів для їх реалізації;
- в) встановлення та утвердження антидемократичного режиму в країні;
- г) наявність масових порушень прав та свобод людини і громадянина в країні.

15. У якому випадку можуть бути скасовані конституційні права і свободи?

- а) конституційні права і свободи можуть бути скасовані під час воєнного стану;
- б) конституційні права і свободи можуть бути скасовані під час воєнного та надзвичайного стану;
- в) конституційні права і свободи можуть бути скасовані щодо осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі;
- г) конституційні права і свободи не можуть бути скасовані.

16. Який орган відповідно до Конституції України є гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина?

- а) Президент України;
- б) Кабінет Міністрів України;
- в) Верховна Рада України;
- г) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

17. Пилипенка було затримано за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Його дружина відмовилася давати показання проти нього. Чи відповідає це національному законодавству?

- а) ні, оскільки будь-яка особа зобов'язана давати показання або пояснення під час розслідування;
- б) так, оскільки особа може відмовитися давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів;

в) ні, оскільки члени сім'ї підозрюваного зобов'язані давати показання або пояснення щодо нього під час розслідування;

г) так, оскільки будь-яка особа може відмовитися давати показання або пояснення взагалі.

18. Діяльність якого радника – уповноваженого Президента України НЕ передбачена національним законодавством?

а) радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації;

б) радника – уповноваженого Президента України з питань безбар'єрності;

в) радника – уповноваженого Президента України з питань учасників бойових дій;

г) радника – уповноваженого Президента України з питань культури.

19. Яка українська правозахисна організація у 2022 р. отримала Нобелівську премію миру?

а) Українська Гельсінська спілка з прав людини;

б) Харківська правозахисна група;

в) Центр громадянських свобод;

г) Центр прав людини Zmina.

20. Який орган НЕ входить до національного механізму захисту прав людини?

а) Конституційний Суд України;

б) Верховна Рада України;

в) Європейський Суд з прав людини;

г) Президент України.

Список літератури:

Нормативні джерела:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4761>

2. Деякі питання освітнього омбудсмена: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-п#Text>

3. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>

4. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text>

5. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>

6. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text>

7. Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України: Закон України від 19 грудня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-20#Text>

8. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text>

9. Про утворення Ради бізнес-омбудсмена: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-п#Text>

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>

Інші джерела:

1. Брандер П., де Вітте Л., Гані Н. та ін. Компас: посібник з прав людини за участю молоді. Х. : Видавництво «Право», 2020. 488 с. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass>

2. Гришко О. Механізм забезпечення прав людини в Україні. *Правове регулювання економіки*. 2017. №16. С. 33–43. URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/24_11_2015/2017/5_pdf.pdf

3. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 2 / За заг. ред. Ю. Шемшученка. К. : Юридична думка, 2008. 800 с.

4. Конституційне право: підручник / За загальною редакцією М. Козюбри / Ю. Барабаш, О. Бориславська, В. Венгер, М. Козюбра, А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021. 528 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/d/489959_0.pdf

5. Мартинюк Р. Теорія прав людини. Навчальний посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. 218 с. URL: https://lib.oa.edu.ua/files/funds/vudavnutstvo/Teoriya_prav_ludyny_Martynuk.pdf

6. Права людини і місцева демократія / Упорядники: Буров С., Величко Н., Єлігулашвілі М., Жигалдо В., Ковшун Л., Левченко О. 2017. 92 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/book-3.pdf>

7. Розуміючи принципи та стандарти захисту правозахисників. Методичний посібник. / О. Войтенко, О. Козорог, О. Охредько, В. Потапова/ За редакцією В. Потапова, М. Суляліна. Київ: Центр громадянської просвіти «Альменда», 2020. 68 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/17tWfvseU4TvLlTVyX5rpmTxE3I9rWt3/view>

8. Савенко М. Національна система правового захисту людини. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 10–14. URL: <http://surl.li/fcegw>

9. Совгіря О., Шукліна Н. Конституційне право України. Повний курс: навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.

10. Тертишник В. Права і свободи людини: підручник. Київ: Алерта, 2022. 432 с.

Тема 6.
Судові та правоохоронні органи
у національному механізмі захисту прав
та свобод людини і громадянина

*«Що є держава без правосуддя?
Згряя розбійників, та й годі».*
(Аврелій Августин (354–430 рр.),
християнський теолог,
філософ і церковний діяч)

- 1. Право на судовий захист – фундаментальне право особи*
- 2. Захист прав і свобод людини і громадянина судами загальної юрисдикції*
- 3. Конституційний Суд України у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. Інститут конституційної скарги*
- 4. Правоохоронні органи в механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні*
- 5. Роль адвокатури у механізмі захисту прав та свобод. Право на правову допомогу*

Основні поняття і терміни: право на судовий захист, орган конституційної юрисдикції, суди загальної юрисдикції, територіальність, спеціалізація, інстанційність, місцеві суди, апеляційні суди, Верховний Суд, позовна заява, судовий збір, Конституційний Суд України, конституційний контроль, конституційна скарга, правоохоронні органи, адвокатура, правова допомога.

1. Право на судовий захист – фундаментальне право особи

Однією із найважливіших конституційних гарантій забезпечення та захисту прав та свобод людини і громадянина є закріплення права на судовий захист. Відповідно до ст. 55 Конституції України, **кожному гарантується право на звернення до суду та оскарження в ньому рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.** Окрім Конституції України вказане право закріплене в багатьох міжнародних документах, як-от: Загальній декларації прав людини (ст. 8, 10), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 2, 9, 14), Європейській конвенції з прав людини (ст. 13).

У Рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 25 грудня 1997 р. (справа за зверненням жителів міста Жовті Води) підкреслено, що суд не може відмовити у правосудді, якщо особа вважає, що її права та свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав і свобод. **Право на судовий захист не підлягає обмеженню навіть під час воєнного чи надзвичайного стану.** Делегування функцій судів іншим органам не допускається (ст. 64, 124 Конституції України).

Право на судовий захист є комплексним. Воно охоплює доступність правосуддя, його справедливості; можливість повного поновлення прав; право на оскарження судового рішення; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; право підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист; публічність і гласність судового розгляду тощо. **Матеріальний аспект** вказаного права є правовою можливістю поновити порушені права і отримати відповідну матеріальну компенсацію. **Процесуальний аспект** – правовою можливістю звертатися до судових органів (у т.ч. міжнародних) за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів.

Здебільшого **в структурі права на судовий захист виокремлюють наступні складові:**

1) можливість звернення особи з вимогою про захист порушеного або оскарженого права або інтересу, який охороняється законом, до компетентного органу (суду);

2) можливість користуватися всіма передбаченими законом правами і гарантіями у процесі розгляду цієї вимоги;

3) можливість оскарження у встановленому законом порядку рішення органу по справі, яке уявляється заявнику неправильним;

4) можливість забезпечення права на виконання судового рішення;

5) гарантії реалізації права на судовий захист.

Водночас, учені-конституціоналісти відзначають **дуалістичний характер права на судовий захист**. З одного боку, воно є конституційним, адже закріплено в Конституції України, а з іншого боку, – галузевим, оскільки механізм його реалізації визначається процесуальним законодавством (конституційним, цивільним, господарським, адміністративним, кримінальним).

Право на судовий захист реалізується особисто та (або) через повноважного представника. Наприклад, відповідно до ст. 58 Цивільного процесуального кодексу України, сторона (позивач або відповідач)... може брати участь у судовому процесі особисто та/або через представника.

Правники відзначають особливу дієвість права на судовий захист, оскільки судовий розгляд є здебільшого єдиним остаточним законним засобом вирішення правового конфлікту. Під час розгляду конкретної справи суд має право на превентивний впливу формі обов'язкових до виконання окремих ухвал (постанов) щодо запобігання виникненню причин та умов, що призвели до порушення прав, в майбутньому. Окрім того, судові рішення, які набрали законної сили, як правило, мають остаточний характер, а їх виконання забезпечене силою державного примусу.

2. Захист прав і свобод людини і громадянина судами загальної юрисдикції

Різні життєві обставини спонукають громадян звертатися до суду для захисту своїх порушених прав, свобод чи інтересів, вирішення правового спору або встановлення тих чи інших юридичних фактів. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Втім, з огляду на значну кількість судів (станом на 2021 р. їх було 761), пересічному громадянину досить важко зорієнтуватися, до якого із них йому слід апелювати в кожній конкретній справі. Передусім, варто розібратися у системі судоустрою України.

Система судів в Україні складається з Конституційного Суду України – органу конституційної юрисдикції – та судів загальної юрисдикції. Вона побудована за *принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності*.

Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України. Його статус визначається Конституцією України, Законом України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. та іншими нормативно-правовими актами.

Система судів загальної юрисдикції не обмежується єдиним органом. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р., до неї входять:

1) **місцеві суди** – найдоступніші для населення, оскільки їх найбільше;

2) **апеляційні суди** – діють на рівні визначених законом регіонів (округів);

3) **Верховний Суд** – найвищий суд в системі судоустрою України, розташований у місті Києві.

Законом також передбачено існування **вищих спеціалізованих судів** – Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду.

Місцеві суди є судами першої інстанції. Саме до них (за деякими виключеннями) слід звертатися, якщо права, свободи чи інтереси особи порушено. Для того щоб звернутися до місцевого суду, необхідно скласти *позовну* чи *іншу заяву*, передбачену чинним процесуальним законодавством, надати суду відповідні докази та сплатити *судовий збір*. Вимоги, зміст та особливості позовної заяви залежать від порядку судочинства, в якому вона розглядатиметься. Окремі категорії осіб (наприклад, особи з інвалідністю I та II груп; громадяни, віднесені до 1 та 2 категорій постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; особи з інвалідністю внаслідок Другої світової війни та ін.) звільняються від сплати судового збору. Позов має відповідати вимогам, встановленим процесуальним законодавством. Підготувати документи для звернення до суду особа

може самостійно або ж звернутися за правового допомогою, у тому числі безоплатною.

Апеляційні суди здебільшого є судами апеляційної інстанції, тобто розглядають апеляційні скарги на рішення місцевих судів.

Вищі спеціалізовані суди діють як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ. Наприклад, Вищий антикорупційний суд здійснює правосуддя у корупційних та пов'язаних із ними справах, а також контролює розслідування цих правопорушень. Згідно із законодавством, він розглядає випадки, у яких збитки перевищують 500 прожиткових мінімумів (понад 880 тис. грн).

Верховний Суд здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції (тобто розглядає скарги на рішення судів нижчої інстанції), а у випадках, визначених законом, – як суд першої або апеляційної інстанції. У складі Верховного Суду діють Велика Палата Верховного Суду, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд, Касаційний цивільний суд.

За **принципом спеціалізації** суди в Україні створені таким чином, що розглядають справи конкретної судової юрисдикції (цивільні, кримінальні, господарські, адміністративні, а також справи про адміністративні правопорушення). Відповідно до цього принципу діють три вертикалі судів:

1) **загальні суди** – розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення;

2) **господарські суди** – розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції;

3) **адміністративні суди** – розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

У порядку **цивільного судочинства** розглядаються справи, що виникають з **цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин** (ст. 19 Цивільно-процесуального кодексу України). У порядку цивільного судочинства також розглядаються справи, якщо необхідно офіційно посвідчити факти, що мають юридичне значення: безвісна відсутність особи, фактичні шлюбні відносини тощо. Лише суд

може позбавити громадянина можливості розпоряджатися своїми правами внаслідок душевної хвороби чи з інших причин.

Цивільне судочинство здійснюється загальними судами. Його процедура регламентована ***Цивільним процесуальним кодексом України***.

Господарське судочинство є формою реалізації судової влади, у процесі якої вирішуються правові конфлікти, що ***виникають у сфері господарських правовідносин***. Відповідно до ст. 20 Господарського процесуального кодексу України, господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні правочинів у господарській діяльності; справи у спорах щодо приватизації майна (крім спорів про приватизацію державного житлового фонду); справи у спорах, що виникають з корпоративних відносин (крім трудових спорів); справи у спорах, що виникають з правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі (крім правочинів у сімейних та спадкових правовідносинах); справи у спорах щодо фінансових інструментів, зокрема щодо цінних паперів, справи у спорах, що виникають з відносин, пов'язаних із захистом економічної конкуренції, обмеженням монополізму в господарській діяльності, захистом від недобросовісної конкуренції; справи про банкрутство та ін.

Господарське судочинство здійснюється господарськими судами. Його процедура регламентована ***Господарським процесуальним кодексом України***.

Адміністративне судочинство є формою реалізації судової влади, у процесі якої вирішуються юридично значущі справи, що виникають ***у сфері управлінських правовідносин за наявності публічного інтересу***. Юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності; спорах з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби; спорах, що виникають з приводу укладання, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів; спорах щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи

процесом референдуму та ін. (ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України).

Адміністративне судочинство здійснюється адміністративними судами. Його процедура регламентована **Кодексом адміністративного судочинства України**.

Кримінальне судочинство є формою реалізації судової влади, у процесі якої розглядаються й вирішуються справи про кримінальні правопорушення. Зміст кримінального судочинства полягає в розгляді в судових засіданнях кримінальних справ і застосуванні встановлених законом видів покарання до осіб, які винні у вчиненні кримінального правопорушення або у виправданні невинуватих осіб. Винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення може бути встановлена лише судовим вироком, який набув законної сили. Беручи до уваги серйозність обмеження особистої свободи громадян, законодавець надає право вирішення цих питань тільки суду. Важливо, що ініціатором розгляду справи у кримінальному судочинстві зазвичай є держава (в особі прокурора).

Кримінальне судочинство здійснюється загальними судами в межах процедури, визначеної **Кримінальним процесуальним кодексом України**.

Статистика свідчить, що у структурі надходження справ до місцевих та апеляційних судів переважають справи та матеріали *кримінального та цивільного судочинства* (у 2020 р. їхня сумарна кількість складала близько 60% від усіх справ).

3. Конституційний Суд України у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. Конституційна скарга

Важливою складовою загальнодержавного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина є **Конституційний Суд України**. До його складу входить 18 суддів, яких призначають Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України (по шість осіб відповідно). Набуваючи повноважень, кожен суддя КСУ присягає «забезпечувати верховенство Конституції України, захищати конституційний лад держави, *утверджуючи права та свободи людини*».

Діяльність КСУ у сфері захисту прав та свобод людини і громадянина може бути реалізована у таких формах:

1) у формі контролю за конституційністю (тобто відповідністю Конституції України) нормативних актів (**конституційний контроль**);

2) у формі розгляду конституційних скарг.

Відповідно до Конституції України, Закону України «Про Конституційний Суд України», КСУ здійснює такі види конституційного контролю:

- **попередній** (*предувальний, превентивний, a priori*) **конституційний контроль**;

- **подальший** (*наступний, a posteriori*) **конституційний контроль**.

Вказана класифікація пов'язана зі стадією прийняття нормативно-правового акту, а відправною точкою є його вступ у силу. Так, *об'єктом попереднього конституційного контролю є законопроекти*, тобто такі нормативно-правові акти, що ще не набули юридичної сили і не є законами. Наприклад, згідно зі ст. 157, 159 Конституції України, КСУ здійснює перевірку законопроектів про внесення змін до Конституції України на предмет того, чи не передбачають такі зміни скасування чи обмеження прав і свобод людини й громадянина. У випадку відсутності позитивного висновку КСУ законопроект відхиляється. Наприклад, у 2010 р. один із законопроектів про внесення змін до Конституції України, яким пропонувалося звільнити від юридичної відповідальності народних депутатів України за висловлювання у парламенті та його органах, що містять образу чи наклеп, не отримав позитивного висновку КСУ, оскільки суд вирішив, що це призведе до обмеження існуючих прав, зокрема права на повагу до гідності.

На відміну від попереднього контролю, *об'єктом наступного конституційного контролю є вже не законопроекти, а закони*, які прийнято парламентом і підписано главою держави, *а також інші нормативно-правові акти*. Виключно КСУ вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Оскільки права і свободи людини і громадянина закріплені в Конституції України, то вони і є одним із критеріїв

оцінки конституційності цих актів. Якщо за результатами перевірки КСУ визнає ці акти або окремі їх положення такими, що не відповідають Конституції України, то вони втрачають юридичну силу з дня визнання їх неконституційними. Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку (ст. 152 Конституції України).

Окрім того, лише КСУ має право **офіційного тлумачення Конституції України**. Так забезпечується *принцип правової визначеності*, який є важливою складовою принципу верховенства права. У результаті інтерпретаційної діяльності Суду формується система **юридичних позицій**. Це правові висновки, аргументи, що виражають ставлення КСУ до певної правової проблеми та слугують підставою для його рішень. На думку вчених, подібні позиції сприяють усуненню правової невизначеності у різних сферах суспільних відносин, в тому числі у сфері захисту прав та свобод людини і громадянина. Наприклад, у своєму знаковому Рішенні від 19 квітня 2001 р. (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) КСУ захистив право громадян на мирні зібрання, підтвердивши повідомчий, а не дозвільний характер про їх сповіщення.

Вказані види конституційного контролю відіграють істотну роль у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. Втім, вони здебільшого мають «абстрактний характер» і не діють у конкретних правовідносинах. З огляду на це, посилюється важливість **конституційної скарги** – інституту, введеного до національного законодавства зі змінами до Конституції України 2016 р.

Згідно зі ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», **конституційна скарга** – це подане до КСУ письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. Вона дозволяє **фактично скасувати дію закону або його окремих положень, якщо вони не відповідають Конституції України за допомогою конституційного судочинства**.

Суб'єктами права на конституційну скаргу в Україні є не лише фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства), а й юридичні особи (окрім юридичних осіб публічного права). Конституційну скаргу можна подати після того, як вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, тобто пройдено всі судові інстанції. Причому зробити це можна **лише впродовж трьох місяців** від дня набрання законної сили остаточним судовим рішенням. Як виняток, конституційна скарга може бути прийнята поза межами тримісячного строку, якщо Суд визнає її розгляд необхідним із мотивів суспільного інтересу. Якщо суб'єкт права на конституційну скаргу пропустив строк подання конституційної скарги у зв'язку з тим, що не мав повного тексту судового рішення, він має право висловити у конституційній скарзі клопотання про поновлення пропущеного строку.

У конституційній скарзі зазначаються:

- *прізвище, ім'я, по батькові* (за наявності) громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса зареєстрованого місця проживання особи (для іноземця чи особи без громадянства – місця перебування) або повна назва і місцезнаходження юридичної особи та номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;
- *відомості про уповноважену особу*, що діє від імені суб'єкта права на конституційну скаргу;
- *короткий виклад остаточного судового рішення*, в якому було застосовано відповідні положення закону України;
- *опис перебігу розгляду відповідної справи в судах*;
- *конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України*, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити закон України;
- *обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень)* із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону;
- *відомості про документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційну скаргу*, із наданням копій цих документів і матеріалів;

- перелік документів і матеріалів, що додаються.

Конституційна скарга надсилається до КСУ поштою або подається безпосередньо до Секретаріату Суду без сплати судового збору.

Перше рішення за конституційними скаргами громадян КСУ ухвалив 25 квітня 2019 р. Йдеться про рішення за конституційними скаргами Скрипки А. та Бобиря О. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» соціального захисту військовослужбовців, які брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. Суд захистив конституційне право на соціальний захист військовослужбовців, що постраждали під час ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, зокрема через підтвердження однакового обчислення пенсії по інвалідності незалежно від виду військової служби.

4. Правоохоронні органи в механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні

Поняття «правоохоронні органи» чітко не визначено у національному законодавстві. Здебільшого науковці розглядають їх як систему спеціально створених державних органів, які діють на професійній основі в обумовленому законом порядку з метою реалізації правоохоронної функції держави та у зв'язку з цим наділені певним обсягом владних повноважень (зокрема, застосуванням у визначених законом випадках заходів примусу).

Відповідно до Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р., **до системи правоохоронних органів входять:** *органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.* Дослідники поділяють їх на **власне правоохоронні й органи, які (поряд із основною діяльністю) реалізують певні правоохоронні**

функції. До першої групи належать Національна поліція України, органи прокуратури, Державна прикордонна служба, Служба безпеки України, Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань та ін. До другої групи – Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державна екологічна інспекція України, Державна міграційна служба та ін.

Аналіз законодавства та практика роботи правоохоронних органів дозволяють виявити **основні напрямки їх діяльності щодо забезпечення реалізації, охорони та захисту прав та свобод людини і громадянина.** До них, зокрема, належать:

1) захист людини, її життя, здоров'я, прав та свобод незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

2) недопущення у своїй діяльності незаконних обмежень і порушень прав, свобод та законних інтересів громадян;

3) безпосередня охорона визначених у Конституції України прав, свобод і законних інтересів громадян;

4) забезпечення необхідних умов реалізації громадянами прав, свобод та законних інтересів.

Прийнято вважати, що **формами діяльності правоохоронних органів у сфері захисту прав і свобод є:** *профілактика порушень прав громадян; припинення порушення прав громадян; поновлення порушених прав; притягнення до юридичної відповідальності порушників прав громадян.*

Профілактика порушень прав людини – це основний метод діяльності правоохоронних органів, бо значно легше запобігти правопорушенням на стадії їх підготовки, ніж потім відновлювати порушені права та свободи громадян. Профілактичні заходи застосовуються з метою зміни як соціальних умов існування особи, так і особистісних якостей суб'єкта. Наприклад, органи Національної поліції України здійснюють **загальну профілактику** (у масштабах всієї держави або окремого регіону (регіонів)), **профілактику спеціальної спрямованості** (має на меті попередження вчинення окремих видів правопорушень або їх вчинення окремими групами осіб, наприклад неповнолітніми) та **індивідуальну профілактику** (передбачає профілактичний нагляд за конкретними особами).

Припинення порушення прав громадян (припинення дії, яка порушує право) застосовується у разі порушення прав людини. Це встановлення факту правопорушення та припинення його негативного впливу на права людини шляхом застосування заходів примусу.

При реалізації **методу поновлення порушених прав громадян** правоохоронні органи не лише роз'яснюють особі порядок і можливість відновлення порушених прав, але й зобов'язані забезпечити можливість такого поновлення.

У **процесі притягнення до юридичної відповідальності** осіб, які порушили права громадян, правоохоронні органи зобов'язані пам'ятати, що їх обов'язком є, в тому числі, забезпечення прав підозрюваного.

Вказані форми діяльності тісно пов'язані між собою та є взаємозалежними, їх неможливо розглядати окремо, оскільки усі разом вони складають єдиний цілісний організм, який створює належні умови для реалізації та захисту прав та свобод громадян.

5. Роль адвокатури у механізмі захисту прав та свобод.

Право на правову допомогу

Адвокатура України – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому законодавством. Рівень розвитку інституту адвокатури є одним із визначальних індикаторів демократичності суспільства, однією з важливих ознак стану захищеності прав людини.

Адвокатуру України складають всі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність. Правовою основою їх роботи є Конституція України, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. та інші нормативно-правові акти.

Основними видами адвокатської діяльності є:

1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності;

2) складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;

3) захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого та ін.;

4) надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні;

5) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у національних та міжнародних судах та ін.

Дослідники відзначають особливу роль адвокатів у механізмі надання професійної правничої допомоги, право на яку закріплене у ст. 59 Конституції України.

Право на правову допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права. Правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати.

Правова допомога в Україні може бути **платною або безоплатною**. **Безоплатна правова допомога** – правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Держава визначила **два види безоплатної правової допомоги**:

- **безоплатна первинна правова допомога** – вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;

- **безоплатна вторинна правова допомога** – вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя.

Безоплатна первинна правова допомога включає такі *види правових послуг*: надання правової інформації; надання консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання консультацій, роз'яснень та підготовка проектів договорів користування земельними ділянками (оренда, суборенда, земельний сервітут, емфітевзис, суперфіцій) для сільського населення – власників земельних ділянок; надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації. Право на безоплатну первинну правову допомогу згідно з Конституцією України мають усі особи, які перебувають під юрисдикцією України. *Суб'єктами надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні є органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; фізичні та юридичні особи приватного права; спеціалізовані установи; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.*

Безоплатна вторинна правова допомога включає такі *види правових послуг*: захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру. Право на безоплатну вторинну правову допомогу має обмежене коло осіб, зокрема малозабезпечені особи (в тому числі особи з інвалідністю), діти, внутрішньо переміщені особи та ін. *Суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги та адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.*

Глосарій

Адвокатура України – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому законодавством.

Безоплатна первинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Безоплатна вторинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя.

Конституційна скарга – подане до Конституційного Суду України письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

Конституційний контроль – спеціалізована діяльність органів державної влади, зокрема Конституційного Суду, пов'язана з перевіркою відповідності правових актів конституції.

Конституційний Суд України – орган конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України.

Національна поліція України (поліція) – центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Органи судової влади (суди) – органи, на які покладено здійснення правосуддя.

Позовна заява – документ, який подається до суду в порядку цивільного, господарського, адміністративного або кримінального судочинства та містить вимогу про примусовий захист порушеного, оспорюваного, невизнаного права чи інтересу.

Правова допомога – надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення.

Правоохоронні органи – система спеціально створених державних органів, які діють на професійній основі в обумовленому законом порядку з метою реалізації правоохоронної функції держави та у зв'язку з цим наділені певним обсягом владних повноважень (зокрема, застосуванням у визначених законом випадках заходів примусу).

Прокуратура України – єдина система, яка в порядку, передбаченому Законом України «Про прокуратуру», здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Судовий збір – збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених законодавством.

Питання до семінару:

1. Право на судовий захист. Захист прав та свобод людини і громадянина судами загальної юрисдикції
2. Конституційний Суд України в системі захисту прав і свобод. Конституційний контроль. Конституційна скарга
3. Правоохоронні органи України в механізмі захисту прав і свобод. Захист прав та свобод Національною поліцією України
4. Роль адвокатури України у захисті прав та свобод. Поняття та види правової допомоги

Питання для самоконтролю:

1. Які складові виокремлюють в структурі права на судовий захист?
2. За якими принципами будується система судоустрою в Україні?
3. До суду якої інстанції спочатку потрібно звертатися особі, права, свободи чи інтереси особи якої порушено?
4. З яких категорій осіб не справляється судовий збір?
5. Яку функцію виконують апеляційні суди?
6. Який суд є найвищим судом у системі судоустрою України?
7. Який орган є органом конституційної юрисдикції в Україні?

8. Які види конституційного контролю Вам відомі?
9. Чи мають право на подання конституційної скарги в Україні іноземці та особи без громадянства?
10. Які органи входять до системи правоохоронних органів України?
11. Охарактеризуйте основні форми діяльності правоохоронних органів у сфері захисту прав та свобод.
12. Які види адвокатської діяльності Ви знаєте?
13. У чому полягає зміст права на правову допомогу?
14. Хто має право на отримання безоплатної первинної правової допомоги в Україні?
15. Які суб'єкти надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні Вам відомі?

Тестові завдання для самостійної роботи:

1. Чи встановлено обмеження щодо звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України?
 - а) ні, це право гарантується без жодних обмежень;
 - б) так, це право гарантується лише громадянам України;
 - в) так, це право гарантується лише щодо основоположних прав і свобод;
 - г) так, це право може обмежене в умовах воєнного або надзвичайного стану.
2. У яких випадках допускається делегування функцій судів іншим органам?
 - а) у випадках, встановлених Верховною Радою України;
 - б) за рішенням Президента України;
 - в) за рішенням Конституційного Суду України;
 - г) делегування функцій судів іншим органам не допускається.
3. За якими принципами будується система судів загальної юрисдикції?
 - а) за принципами ієрархічності та спеціалізації;
 - б) за принципами верховенства права і верховенства закону;

в) за принципами незалежності і неупередженості;
г) за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності.

4. Найвищим судом у системі судоустрою України є:

- а) Верховний Суд;
- б) Конституційний Суд України;
- в) Вищий антикорупційний суд;
- г) Європейський Суд з прав людини.

5. Якої структурної одиниці НЕМАЄ у складі Верховного Суду?

- а) Касаційний адміністративний суд;
- б) Касаційний господарський суд;
- в) Касаційний суд з питань інтелектуальної власності;
- г) Касаційний кримінальний суд;
- д) Касаційний цивільний суд.

6. Яку назву має документ, який подається до суду в порядку цивільного, господарського, адміністративного або кримінального судочинства та містить вимогу про примусовий захист порушеного, оспорюваного, невизнаного права чи інтересу?

- а) позовна вимога;
- б) позовна заява;
- в) позовний запит;
- г) позовна скарга.

7. Громадянин Петренко, який є особою з інвалідністю II групи, підготував позовну заяву до місцевого суду. Товариш Петренка, Сидорчук, порадив йому зняти гроші з банківської картки, оскільки за подання заяви передбачено справляння судового збору. Петренко заперечив, вказавши, що особи з інвалідністю звільняються від його сплати в усіх судових інстанціях. Хто правий у даній суперечці?

- а) Сидорчук правий, оскільки особи з інвалідністю не звільняються від сплати судового збору в усіх судових інстанціях;
- б) Петренко правий, оскільки особи з інвалідністю I та II груп звільняються від сплати судового збору в усіх судових інстанціях;

в) Судорчук частково правий, оскільки від сплати судового збору в усіх інстанціях звільняються лише особи з інвалідністю I групи, а Петренко є особою з інвалідністю II групи;

г) Петренко частково правий, оскільки особи з інвалідністю I та II груп звільняються від сплати судового збору лише в судах першої інстанції.

8. Які справи розглядаються судами у порядку цивільного судочинства?

а) щодо вилучення майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності;

б) про банкрутство;

в) що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства;

г) з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби.

9. Відповідно до Конституції України Президент України, Верховна Рада України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Скількох суддів Конституційного Суду України призначає Верховна Рада України?

а) шістьох;

б) п'ятьох;

в) чотирьох;

г) трьох.

10. Про який вид конституційного контролю йдеться при встановленні відповідності Конституційним Судом України законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157, 158 Конституції України?

а) попередній;

б) зовнішній;

в) наступний;

г) консультативний.

11. До Верховної Ради України подано законопроект про внесення змін до Конституції України, яким пропонується

виключити з Конституції України друге речення частини першої статті 47: «Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду» у зв'язку із надмірною декларативністю норми та неможливістю її реалізувати. Яким буде ймовірний висновок Конституційного Суду України щодо вищезазначеного законопроекту?

а) висновок про відповідність законопроекту про внесення змін до Конституції України необхідним вимогам, що ставляться Основним Законом України при внесенні до нього змін;

б) висновок про невідповідність законопроекту про внесення змін до Конституції України необхідним вимогам, що ставляться Основним Законом України при внесенні до нього змін;

в) висновок про необхідність Верховній Раді України призначити всеукраїнський референдум з питання обмеження прав і свобод людини і громадянина;

г) висновок про необхідність Президенту України призначити всеукраїнський референдум з питання обмеження прав і свобод людини і громадянина.

12. Яку назву має форма звернення, з якою кожен може звернутися до Конституційного Суду України з підстав, встановлених Конституцією та у порядку, визначеному законом?

а) конституційне звернення;

б) конституційний запит;

в) конституційна скарга;

г) конституційне подання.

13. Громадянин Чехії подав конституційну скаргу до Конституційного Суду України щодо перевірки на відповідність Конституції України Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», що було застосовано в апеляційному судовому рішенні в його справі (з дня набрання законної сили якого сплинуло 4 місяці). Чи має Конституційний Суд України визнавати таку скаргу прийнятною та з яких мотивів?

а) скарга є прийнятною за всіма критеріями;

б) скарга є неприйнятною, оскільки невідповідний суб'єкт її подання – іноземець;

в) скарга є неприйнятною, оскільки пропущені строки подання конституційної скарги;

г) скарга є неприйнятною, оскільки заявник міг подати конституційну скаргу лише щодо конкретної статті (статей), а не всього закону.

14. Чи сплачується судовий збір при поданні конституційної скарги до Конституційного Суду України?

а) ні, конституційна скарга подається до Конституційного Суду України без сплати судового збору;

б) так, при поданні конституційної скарги стягується судовий збір у розмірі двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

в) так, при поданні конституційної скарги стягується судовий збір у розмірі трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

г) так, при поданні конституційної скарги стягується судовий збір у розмірі п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

15. Відповідно до Конституції України, з якого моменту заарештованому чи затриманому надається можливість користуватися правничою допомогою захисника?

а) з моменту відкриття кримінального провадження;

б) невідкладно з моменту арешту;

в) з моменту розгляду справи в суді;

г) з моменту затримання.

16. Який орган здійснює підтримання публічного обвинувачення в суді?

а) прокуратура;

б) адвокатура;

в) Національна поліція України;

г) Служба безпеки України.

17. Що НЕ належить до основних видів адвокатської діяльності?

а) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у національних та міжнародних судах;

- б) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань;
- в) захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого та ін.;
- г) організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням.

18. Які види безоплатної правової допомоги передбачено законодавством України?

- а) основна і додаткова;
- б) попередня і наступна;
- в) первинна і вторинна;
- г) обов'язкова та необов'язкова.

19. Хто має право на безоплатну первинну правову допомогу?

- а) усі особи, які перебувають під юрисдикцією України;
- б) внутрішньо переміщені особи;
- в) діти, у тому числі діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування;
- г) особи з інвалідністю.

20. Який вид правових послуг НЕ включено до безоплатної вторинної правової допомоги?

- а) складення документів процесуального характеру;
- б) захист;
- в) здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- г) надання консультацій і роз'яснень з правових питань.

Список літератури:

Нормативні джерела:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4761>

2. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>

3. Кодекс адміністративного судочинства від 6 липня 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>

4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#n135>

5. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

6. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#n5>

7. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n6>

8. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

9. Про судовий збір: Закон України від 8 липня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#n37>

10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n250>

11. Рішення Конституційного Суду України справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text>

12. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Інші джерела:

1. Бочуляк Н. Роль адвокатури у механізмі захисту прав і свобод людини. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2019. Випуск 6. №24. С. 13–19. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/apr/21437/4.pdf>

2. Визначення компетентного суду. Автор-упорядник Т. Руда. Видання виправлене і доповнене за редакцією к.ю.н., доц.

Ж. Васильєвої-Шаламової, к.ю.н., доц. О. Костюченко. К., 2016. 60 с. URL: [https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Brochure How to Define a Competent Court Ukr 2016.pdf](https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Brochure_How_to_Define_a_Competent_Court_Ukr_2016.pdf)

3. Громовенко К., Тицька Я. Роль правоохоронних органів у забезпеченні прав людини: теоретико-правовий аспект. Держава та регіони. Серія: Право. 2021 р. № 2 (72). С. 120–125. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2021/21.pdf

4. Гультай М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя. Курс лекцій. К.: Центр учбової літератури. 2019. 272 с.

5. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посібник. 2-е вид. перероб. і доп. / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В. Боняк. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Ліра ЛТД, 2018. 260 с. URL: <http://surl.li/fgbwr>

6. Завальнюк І. Поняття «право на судовий захист»: сучасні науково-теоретичні підходи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 44. С. 14–16. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc44/5.pdf>

7. Котковський В., Богатирьова М. Судовий механізм захисту прав та свобод людини і громадянина. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру* (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 13–16. URL: <http://surl.li/fgbwf>

8. Ставнійчук М. Конституційна скарга в діяльності адвоката / М. Ставнійчук, А. Єзеров, В. Запорожець, Д. Терлецький. Х. : Фактор, 2019. 96 с.

9. Терлецький Д., Батан Ю., Запорожець В. Конституційна юстиція: навчально-методичний посібник / за заг. ред. Д. С. Терлецького. Одеса, 2021. 154 с. URL: <http://surl.li/fgbvo>

10. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №8. С. 186–190. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/8/31.pdf>

Тема 7.

Міжнародно-правові стандарти прав людини

*«Для мене не важливо, на чисму боці сила;
важливо те, на чисму боці право».*
(Віктор Гюго)

1. Права людини: міжнародно-правовий вимір
2. Теоретичні основи міжнародно-правових стандартів прав людини
3. Універсальні міжнародно-правові стандарти прав людини
4. Європейські стандарти захисту прав людини як різновид регіональних міжнародно-правових стандартів
5. Права і свободи людини в умовах надзвичайного стану
6. Права людини під час збройних конфліктів

Ключові поняття: декларація, пакт, конвенція, хартія, міжнародне право, міжнародні акти, міжнародно-правові стандарти прав людини, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, надзвичайний стан, збройний конфлікт.

1. Права людини: міжнародно-правовий вимір

Права людини – одна з «одвічних тем», осмисленням якої займалися інтелектуали різних епох і цивілізацій, над наповненням правовим змістом якої працювали юристи античності й донині трудяться їхні гідні учні, посвятою всього життя якій стала політична та громадська діяльність плеяди поборників справедливості, свободи та рівності.

Міжнародне публічне право тлумачить права людини як природні, невід'ємні та універсальні, оскільки завдяки ним людина здатна реалізувати себе як особистість. Права людини є **природніми** за походженням, оскільки виникають від народження і

закладаються в її біологічну сутність. **Невід’ємність** прав означає, що ніхто не може їх відібрати чи втратити, оскільки виникає нерозривний зв’язок між ними і людиною. Лише за виняткових обставин дія окремих із них може бути призупинена або обмежена. Права людини є **універсальними**, оскільки стосуються усіх людей без винятку людей, незалежно від їхньої раси, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження тощо.

Права людини водночас варто розглядати як **неподільні, взаємозалежні і взаємопов’язані**. Це означає, що різні права людини суттєво пов’язані між собою і не можуть розглядатися окремо. Здійснення одного права залежить від реалізації інших, і не існує жодного права, яке було б важливішим від іншого. Тому права людини вважаються мінімальним стандартом, який стосується всіх людей, при цьому кожна держава чи суспільство можуть визначати і застосовувати вищі або конкретніші стандарти, ураховуючи власні пріоритети.

Права людини в демократичному суспільстві – це надані державою кожній особі гарантії на гідний рівень життя та безпекове середовище; це ефективна управлінська модель як запобіжник свавілля щодо людини з боку носіїв владних повноважень; це дотримання встановлених міжнародними та національними стандартами і процедурами способів захисту прав та свобод людини і громадянина.

Загальновідомо, що кількість міжнародно-правових актів у сфері прав людини є досить значною. Існує близько 300 декларацій, конвенцій, хартій, які упродовж певного проміжку часу були створені міжнародним співтовариством.

Найактивніша фаза процесу правотворення припадає на другу половину ХХ століття. Саме після Другої світової війни еволюція договірних засад щодо захисту прав людини стала багатоаспектною і почала розвиватися за різними напрямками, які спрямовувались на забезпечення міжнародно-правового захисту прав людини загалом та орієнтувались на окремі види прав людини чи права певних категорій осіб зокрема. У процесі позитивізації виник широкий і різномірний звід універсальних і регіональних документів. На рівні універсального міжнародного права даний процес можна умовно розділити на **чотири етапи**.

I етап (1945-1948 рр.) розпочався з прийняттям Статуту ООН і завершився проголошенням Загальної декларації прав людини. Характерними ознаками цього етапу стали: визнання принципу міжнародної поваги до прав людини, визначення організаційних та процедурних засад діяльності ООН у сфері захисту прав людини; створення Комісії з прав людини як допоміжного функціонального органу при ЕКОСОП. У 1946 році ООН приступила до реалізації програми, спрямованої на прийняття **Міжнародного білля (хартії) прав людини**, завдання якої були визначені 10 грудня 1948 року змістом **Загальної декларації прав людини** – першого міжнародного каталогу прав людини. У цей час приймаються важливі міжнародно-правові акти, зокрема Конвенція про попередження злочинів геноциду і покарання за нього, 1948 р.; Конвенція № 87 МОП щодо свободи асоціацій і захисту права на організацію, 1948 р.

II етап (1949-1966 рр.) вважають етапом кодифікації програми, закріпленої в Загальній декларації. Ця робота велася майже 20 років – до 16 грудня 1966 року, коли Генеральна Асамблея прийняла три роздільних документа: **Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Факультативний протокол до нього**. У цей період результатом кодифікаційної роботи стала поява низки конвенцій: **Конвенція про статус біженців (1951 р.)**, **Конвенція про політичні права жінок (1952 р.)**, **Конвенція про скасування примусової праці (1957 р.)**, **Конвенція про ліквідацію дискримінації в сфері освіти (1960 р.)**. **Конвенція про ліквідацію расової дискримінації (1965 р.)** тощо.

III етап (1967-1989 рр.) пов'язаний зі вступом в силу Пактів і Факультативного протоколу (1967 р.) і, отже, з початком реалізації заходів, покликаних гарантувати дотримання прав людини і забезпечення за цим належного контролю. Набула продовження підготовка окремих видів договорів про права людини, зокрема, **Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.)**, **Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання (1984 р.)**, **Конвенція про права дитини (1989 р.)**. У цей період здійснюється пошук нових сфер і способів захисту прав людини, включаючи до переліку прав

людини ширший контекст таких глобальних передумов, як мир, безпека, розвиток і навколишнє середовище.

IV етап (з 1989 р. і дотепер) ознаменований результатом згортання «холодної війни» Заходу і Сходу, внаслідок чого ООН вдалося зафіксувати визнання наглядних заходів країнами Центральної та Східної Європи, а також іншими державами, які намагаються «демократизувати» свої системи управління (наприклад, Південна Африка), але водночас вказати на погіршення стану справ з правами людини в Східній Європі (наприклад, у Сербії, Білорусі та Росії), Африці (Нігерія і Руанда) і Азії (КНР і КНДР).

Багатомірність сучасного глобалізованого світу тим не менше орієнтована й на вузькосоціальні та конкретні проблеми, які потребують правового реагування. Тому принагідно додамо низку міжнародних документів, спрямованих на створення правових гарантій окремим категоріям або групам населення: ***Міжнародну конвенцію про захист прав усіх працюючих мігрантів і членів їх сімей (1990 р.)***, ***Міжнародну конвенцію про заборону і негайні заходи по викоріненню найгірших форм дитячої праці (1999 р.)***, ***Конвенцію про охорону та заохочення різноманітності форм культурного самовираження (2005 р.)***, ***Конвенцію про права людей з інвалідністю (2006 р.)*** тощо.

Отже, з підписанням 26 червня 1945 р. Статуту ООН міжнародне співробітництво держав у галузі прав людини відбувається у формі прийняття певних стандартів стосовно змісту правового статусу індивіда та прийняття державами зобов'язань дотримуватись цих стандартів у своєму внутрішньому законодавстві та повсякденній діяльності.

2. Теоретичні основи

міжнародно-правових стандартів прав людини

Міжнародні стандарти прав і свобод людини варто розуміти як загальновизнані норми міжнародних актів обов'язкового та рекомендаційного характеру, а також принципи міжнародного права, що закріплюють фундаментальні права особи, які мають визначальне значення для захисту людини від незаконних і необґрунтованих дій з боку держави, посадових та інших осіб, що порушують або обмежують ці права, а також виконують функцію

орієнтира для усіх держав у регламентації та забезпеченні прав своїх громадян.

Для початку з'ясуємо зміст поняття «стандарт». Тлумачний словник української мови вказує, що **стандарт** – це ознаки певного явища, встановлені компетентним органом, звичаєм або за загальною згодою як модель чи зразок. **Юридичним стандартом**, виходячи з визначення, вважатиметься орієнтир, приклад, який доцільно застосовувати в силу його розумності та практичної цінності, і за допомогою якого забезпечується гармонізація норм національних правових систем у суспільно важливих сферах.

У доктрині міжнародного права під поняттям **міжнародних стандартів прав людини**, як стверджує П. М. Рабінович, розуміють закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру.

Міжнародні стандарти у сфері прав людини сформувалися, як, власне, і покоління прав людини, поетапно. Основу міжнародних стандартів у сфері прав людини становили норми **природного права**, що включають ідеали свободи, справедливості та рівності перед законом. Далі були закріплені **особисті та політичні права**, а згодом – **економічні, соціальні та культурні**. У сучасних умовах міжнародно-правові стандарти прав людини продовжують розвиватися одночасно з процесом формування правових систем нового типу, які декларують у своїх установчих актах ідеї верховенства права та поваги до прав людини. Принагідно зазначимо, що кожна держава не лише зобов'язана привести внутрішньодержавне законодавство у відповідність зі взятими на себе міжнародними зобов'язаннями, але й вчиняти певні дії та створювати реальні умови для гарантування і здійснення цих прав.

Міжнародно-правові акти в галузі прав людини розцінюються не інакше як міжнародні стандарти, оскільки розробляються на

підставі звичаєвих норм, що сформувалися внаслідок визнання державами юридичної сили правил поведінки, проголошених Генеральною Асамблеєю ООН у вигляді декларацій чи рекомендацій. Вони також закріплюються в змісті міжнародних угод, конвенцій і пактів, що базуються на світовому досвіді та відображають тенденції сучасного розвитку людства.

В основу міжнародних стандартів із прав людини покладені наступні **загальновизнані принципи**: повага суверенітету держави; неприпустимість втручання у внутрішні справи держави; самоврядування народів і націй; рівноправність всіх людей і заборона дискримінації; рівність прав і можливостей чоловіків та жінок; дотримання прав людини в умовах збройних конфліктів і відповідальність за злочинні порушення прав людини. Значення наведених принципів полягає у тому, що вони є основою розробки каталогу прав людини та їхнього закріплення в національному законодавстві, а також критерієм законності діяльності держави у сфері прав людини.

У науковій юридичній літературі зустрічається декілька **класифікацій** міжнародних стандартів. О. В. Саленко пропонує класифікувати міжнародні стандарти за такими **критеріями**:

- 1) за змістом і способом закріплення: цілі, принципи, норми;
- 2) за сферою дії: універсальні, регіональні, партикулярні;
- 3) за юридичною силою: імперативні, диспозитивні;
- 4) за функціями в механізмі міжнародно-правового регулювання: матеріальні та процесуальні;
- 5) за способом творення та формою втілення: звичаєві, договірні та такі, що містяться в рішеннях міжнародних організацій.

Професор П. М. Рабінович основою класифікації міжнародних стандартів прав людини бачить наступні **критерії**:

1) залежно від їх античного статусу: номінальні (термінологічні, текстуальні), до яких належать самі лише назви прав і свобод людини, що вжиті у міжнародних актах, та фактичні (змістовні), до яких відносять зафіксовані у вказаних джерелах змістові й обсягові показники таких прав і свобод;

2) за простором (територією) дії: світові (загально-цивілізаційні, глобальні) та регіональні (зокрема, континентальні);

3) за суб'єктом їх встановлення: стандарти ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, ЄС тощо.

Вагомий вплив на розробку міжнародних стандартів у галузі прав людини мав Статут ООН, який поклав початок якісно новому етапу відносин у сфері захисту прав і свобод людини. Він став першим в історії міжнародних відносин багатостороннім міжнародним договором, що заклав основи тісного співробітництва держав, і, зокрема, в сфері прав людини. У змісті статті 55 Статуту зафіксоване юридичне зобов'язання держав «розвивати міжнародне співробітництво в цілях сприяння «загальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії». Отже, цей універсальний міжнародний договір закладав основи майбутнього світового правопорядку, який включав в себе (ще не закріплений на той час у Статуті) один із 10 принципів міжнародного права – принцип поваги прав і основних свобод людини.

Найвагомішим міжнародним актом у сфері прав людини є **Загальна декларація прав людини**, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Дата прийняття Декларації щорічно відзначається міжнародною спільнотою як **Всесвітній день прав людини**, що ознаменувало собою якісно новий рівень значимості та ваги громадянських, політичних, соціально-економічних і культурних прав та свобод.

Ухвалення **Міжнародного пакту про громадянські та політичні права** та **Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права** від 16 грудня 1966 р. стало черговою віхою в розвитку міжнародного права. Відповідно до них індивід стає правосуб'єктом не тільки з точки зору внутрішньодержавного, але й з позиції міжнародного права. Всі особи, які проживають у державі-учасниці Пактів або на яких поширюється юрисдикція цієї держави, отримують можливість користуватися правами, передбаченими Пактами, без розрізнення за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Всі держави-учасниці зобов'язані привести національне законодавство у відповідність з нормами цих міжнародно-правових документів. Понад те, відповідно до Факультативного протоколу до Пакту про громадянські і політичні права, громадянин будь-якої держави-учасниці Пакту, яка підписала

Протокол, може звертатися безпосередньо до Комітету з прав людини ООН за захистом своїх прав.

Отже, *міжнародні стандарти у галузі прав людини* – це загальноновизнані міжнародно-правові норми, які закріплюють на загальнолюдському рівні статус особи і встановлюють перелік основоположних прав і свобод, зобов'язують держави їх дотримуватися та встановлювати кордони можливого або припустимого їх обмеження. Міжнародні стандарти мають імплементуватися в національне законодавство держав – членів міжнародного співтовариства. До прикладу, ст. 9 Конституції України вказує, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

3. Універсальні міжнародно-правові стандарти прав людини

Міжнародна спільнота в рамках ООН видала серію документів під різними назвами (декларації, хартії, конвенції, договори), які вважаються міжнародними актами універсального характеру у сфері прав людини. Окрім того, ними передбачені організаційні та інституційні механізми захисту цих прав. Ці акти можуть бути **двох видів** – юридично обов'язкові і необов'язкові. **Обов'язкові** – зачасти називають «договором», «конвенцією» або «пактом»; вони є не чим іншим ніж зобов'язаннями держав забезпечувати права людини на національному рівні. Кожна держава має продемонструвати свою готовність до прийняття зобов'язань, що відбувається шляхом ратифікації або приєднання до документа. **Необов'язкові** – це декларації або політичні угоди держав, де йдеться про необхідність докласти всіх зусиль, щоб забезпечити ті чи інші права, але без будь-яких юридичних зобов'язань.

До переліку *основних міжнародно-правових актів в галузі прав людини* передовсім належать: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. та Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні, культурні права 1966 р., Конвенція про

попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 р., Конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р., Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації у відношенні до жінок 1979 р., Конвенція про права дитини 1989 р. тощо

Розробка і прийняття в рамках ООН **Білля про права людини**, що включає Загальну декларацію прав людини 1948 року, Пакт про громадянські та політичні права з Факультативними протоколами до нього і Пакт про економічні, соціальні та культурні права, відкриті для підписання в 1966 році, ознаменували якісно новий етап у розвитку міжнародних норм з прав людини. Предметом цих міжнародних актів є не окремі права або захист особливої категорії осіб, а права всіх індивідів у всіх сферах суспільного життя.

Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., дотепер залишається унікальним за своїм змістом і значенням документом. Декларація подається у формі резолюції, тому це викликало та викликає чимало питань щодо юридичної сили документа, оскільки за загальним правилом резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають рекомендаційний характер. Однак, більшість правників поділяють думку про те, що норми Декларації є відображенням звичаєво-правових норм, а тому мають характер міжнародно-правового зобов'язання.

Декларація складається з преамбули та 30-ти статей. Документ проголошує невід'ємне й обов'язкове дотримання громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини. Статті базуються на визнанні гідності всіх людей, рівності їхніх прав, що є необхідною передумовою свободи, справедливості та загального миру. Декларація вказує, що права і свободи людини не можуть бути обмежені за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних переконань, національного або соціального походження, майнового стану. Серед проголошених прав найважливішими є такі: рівність усіх перед законом; презумпція невинуватості; недоторканність особи; недопустимість неправомірного втручання в особисте і сімейне життя та безпідстав. посягання на недоторканність житла, честь і репутацію людини;

право на політичну діяльність, працю та захист від безробіття, на власність, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення, право виїзду зі своєї країни та безперешкодне повернення до неї, право на свободу переконань і вільне їх поширення.

Положення декларації стали правовою основою для стандартів, згодом прийнятих Радою Європи, та для удосконалення національних правових систем, які гарантують неухильне й послідовне дотримання прав людини. Декларація підкреслила універсальний характер прав і свобод, які поширюються на кожну людину, незалежно від статусу та територіального проживання.

Значимість декларації полягає в тому, що це був перший міжнародний акт, у якому громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини були викладені у вигляді каталогу, тобто переліку прав і свобод. Понад те, вона стала першим міжнародним стандартом у сфері прав людини, на основі якого еволюціонувала концепція прав людини та створювались регіональні конвенції та національні закони. Декларація вперше проголосила необхідність єдиного для всіх розуміння прав людини.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. є одним із авторитетних міжнародно-правових договорів про права людини. Його текст умовно може бути розділений на дві частини: 1) статті, у яких викладено зміст громадянських і політичних прав; 2) статті, що стосуються міжнародного контролю за дотриманням цих прав. Формулювання статей про права людини не залишають сумнівів щодо їхнього імперативного характеру. Це є наслідком розуміння того, що з дотриманням громадянських і політичних прав пов'язані гарантії особистої свободи людини та рух суспільства до реальної демократії. Держави-учасниці зобов'язані в повному обсязі забезпечити в межах своєї юрисдикції дотримання громадянських і політичних прав. Пакт надає державі право обмежити деякі із проголошених прав. Контроль за дотриманням норм Пакту, включаючи розгляд індивідуальних скарг, здійснює міжнародний орган – **Комітет із прав людини**.

Відповідно до Пакту про громадянські і політичні права, закріплені в ньому певні фундаментальні права і свободи мають дотримуватися у будь-якій ситуації, навіть в умовах збройного конфлікту.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. був підписаний одночасно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Його юридичні особливості пов'язані зі специфікою проголошених у ньому економічних, соціальних і культурних прав, які є невід'ємними, як і громадянські та політичні права, а тому не менш важливими.

Міжнародний контроль за дотриманням економічних, соціальних і культурних прав зазвичай не пов'язаний із розглядом індивідуальних скарг. Статті Міжнародного пакту за загальним правилом є диспозитивними і не передбачають прямої дії.

Пакт складається з преамбули і 31 статті, які поділені на 5 частин. У преамбулі відзначається, що права, проголошені в пакті, випливають з властивої людській особі гідності, а ідеал людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити лише за наявності таких умов, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами.

Держави-підписанти брали на себе зобов'язання гарантувати, що права, проголошені в Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин. Для контролю за здійсненням прав, передбачених пактом, у рамках ООН з 1985 р. діє *Комітет з економічних, соціальних і культурних прав*, що розглядає доповіді держав про їхню діяльність по дотриманню положень Пакту.

Як додаток до Міжнародного білля про права, ООН прийняла ще *сім договорів*, які стосуються конкретних прав або бенефіціарів. Була мобілізована ідея конкретних прав або бенефіціарів – наприклад, права дитини для дітей – незважаючи на застосування всіх прав людини до дітей і молоді, не скрізь діти мають рівний доступ до цих загальних прав, а тому потребували конкретних додаткових заходів захисту.

1. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. забороняє і засуджує расову дискримінацію і вимагає від держав-учасниць вживати заходів щодо її викорінення усіма належними способами, незважаючи на те, проводять їх державні або інші органи.

2. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. зосереджена на дискримінації, від якої систематично і регулярно страждають жінки через «розрізнення, виняток або обмеження на основі статі, метою якого є применшення або заперечення визнання, користування або реалізації жінками [...] прав людини та основоположних свобод в політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській або будь-якій іншій області» (стаття 1). Держави зобов'язуються засуджувати таку дискримінацію і вживати невідкладних заходів щодо забезпечення рівності.

3. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарання 1984 р. визначає катування як «сильний біль або страждання, фізичні або психічні», які вчиняються навмисно з метою отримання інформації, як покарання або примус, чи з дискримінацією в основі. Цей договір вимагає від держав-учасниць вживання ефективних заходів із запобігання катуванням у межах їх юрисдикції і забороняє їм повертати людей на батьківщину, якщо є підстави вважати, що там вони зазнають катувань.

4. Конвенція про права дитини 1989 р. визнає, що діти також мають права людини і що молоді люди у віці до 18 років потребують особливого захисту для гарантування поваги до їх повного розвитку, виживання та забезпечення кращих інтересів.

5. Конвенція про захист прав усіх працівників-мігрантів і членів їх сімей 1990 р. стосується людини, яка «займатиметься, займається або займалася оплачуваною діяльністю в державі, громадянином якої вона не є», а також членів її сім'ї. Крім визначення загальних прав людини, від яких такі люди мають отримувати вигоду, договір уточнює, що, незалежно від того, була вона документально зафіксована в регулярній і правовій ситуації чи ні, дискримінації не повинні зазнавати люди у зв'язку зі здійсненням прав, таких як свобода і безпека, захист від насильства або позбавлення волі.

6. Конвенція про права людей з інвалідністю 2006 р. демонструє новаторське зрушення не лише у своєму визначенні людей з інвалідністю, а й у їх визнанні як рівноправних суб'єктів з

повними та рівними правами людини й основними свободами. Договір уточнює порядок застосування прав такими людьми і зобов'язує держави-учасниці знаходити розумне пристосування для людей з інвалідністю з метою надати їм можливість ефективно здійснювати свої права, наприклад, з метою забезпечення доступу до послуг і культурного життя.

7. Конвенція для захисту осіб від насильницьких зникнень 2006 р. стосується явища, яке було глобальною проблемою. Договір забороняє «арешт, затримання, викрадення або позбавлення волі в будь-якій іншій формі», будь-то з боку посадових осіб або інших осіб, які діють з мовчазної згоди держав, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без захисту закону. Метою Конвенції є подолання подібного цинічного ставлення, прагнення до покарання винних за серйозні порушення прав людини.

Поряд з визнанням основних прав окремої особи в деяких документах з прав людини визнано також **права певних груп людей**. Такі особливі заходи захисту застосовуються через те, що в минулому мали місце випадки дискримінації цих груп унаслідок їх незахищеного й уразливого становища в суспільстві. Тому було б неправомірно вважати, що меншини мають більше прав, ніж більшість людей; якщо існують особливі права меншин, їх завдання – гарантувати рівність можливостей у доступі до громадянських, політичних, соціальних, економічних та культурних прав.

У **Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 р.** вказується, що держави охороняють існування національної, етнічної, культурної, релігійної і мовної самобутності меншин в рамках їх відповідних територій і заохочують створення умов для розвитку цієї самобутності. **Меншини** не були остаточно визначені в міжнародних документах з прав людини, але їх, як правило, описують у таких документах як права з національними або етнічними, релігійними та мовними характеристиками, які відрізняються від більшості населення і які вони бажають зберегти.

На рівні ООН основний захист дітей забезпечує **Конвенція про права дитини 1989 р.** Виділяють чотири такі основні принципи Конвенції: недискримінація; прихильність до

дотримання найкращих інтересів дитини, право на життя, виживання і розвиток; повага поглядів дитини. **Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства** набула чинності 1 липня 2010 року. Ця Конвенція є першим документом, призначеним для визначення різних форм сексуального насильства над дітьми як кримінальних злочинів, зокрема й скоєних у домашньому колі або в сім'ї. В Африці основні права дитини з урахуванням винятковості ситуації на континенті визначає **Африканська хартія з прав і добробуту дитини 1990 р.** Організацією ісламської конференції у 2005 році був прийнятий **Пакт про права дитини в ісламі.**

Права **біженців/біженок** гарантовані передусім **Конвенцією про статус біженців 1951 р.** та Верховним комісаром ООН у справах біженців. У Європі певний додатковий захист біженців/біженок передбачений **Європейською конвенцією про права людини 1950 р.** Єдина регіональна система, яка має спеціальний документ щодо захисту біженців/біженок, існує в Африці, де у 1969 році була прийнята **Конвенція про деякі аспекти проблеми біженців в Африці.**

Намагаючись забезпечити рівність **жінок і чоловіків** в усьому світі, у 1979 році ООН прийняла **Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок** як спеціальний документ, що захищає права жінок. У 2009 році у Раді Європи відбулося ухвалення **Декларації впровадження рівності статей у реальність.** Мета Декларації – фактичне подолання розриву між рівністю статей, а також у букві закону. Вона закликає держав-учасниць усунути структурні причини порушення рівноваги сил між жінками і чоловіками, забезпечити економічну незалежність і права і можливості жінок, усунути сформовані стереотипи, викоринити порушення гідності та забезпечити здійснення прав людини для жінок шляхом прийняття ефективних заходів з метою запобігання і боротьби з гендерним насильством, а також забезпечити інтеграцію гендерної рівності в управління.

Усі документи з прав людини містять гарантії рівності та недискримінації, будь-то стандарти ООН, Ради Європи, ЄС чи ОБСЄ. На рівні ООН **Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації** набула чинності у 1969 році і зараз контролюється експертним органом – **Комітетом з ліквідації**

расової дискримінації. Комітет отримує звіти про стан і дотримання договору, передбачає процедуру раннього запобігання, спрямовану на запобігання ситуацій, мотивованих нетерпимістю, які можуть перерости в конфлікт, і серйозні порушення Конвенції, і порядок отримання індивідуальних скарг, де держава офіційно це дозволяє.

Расова директива Європейського Союзу 2000 р., своєю чергою, стосується зайнятості й надання товарів і послуг суб'єктам публічного та приватного права. Європейська комісія проти расизму та нетерпимості – це механізм Ради ЄС. Завдання Комісії, створеної у 1993 році, полягає в тому, щоб боротися з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю на загальноєвропейському рівні, зокрема й у рамках захисту прав людини. Діяльність Комісії включає всі необхідні заходи для боротьби з насильством, дискримінацією та стереотипами на підставі раси, кольору шкіри, мови, релігії, національності та національного чи етнічного походження, з якими зіштовхуються окремі особи або групи осіб.

Отже, всеосяжні зусилля в сфері захисту прав і свобод людини беруть початок зі Статуту ООН, де в якості однієї з основних своїх цілей Об'єднані Нації проголосили «знову затвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй». Наслідком цих зусиль стала розробка великого і складного зводу текстів (документів) з прав людини, а також процедура їх виконання. Зазвичай угоди з прав людини поділяють на три основні категорії: за їх географічними рамками дії (універсальні та регіональні), за категорією прав, які передбачаються, а також за категорією осіб або груп осіб, на яких права поширюються.

4. Європейські стандарти захисту прав людини

як різновид регіональних міжнародно-правових стандартів

Універсальні й регіональні міжнародно-правові документи включають у свій зміст мінімальні стандарти прав людини, але останні можуть відрізнятися своєю суб'єктною спрямованістю та регіональною специфікою. **Мета регіональних документів** –

сформулювати стандарти і механізми захисту прав людини на локальному рівні без звуження універсальності цих прав. Відомими є приклади, коли регіональні стандарти подекуди перевищували та підсилювали універсальні стандарти, узгоджені на міжнародному рівні.

Європейська система захисту прав людини сформувалась завдяки Раді Європи, Європейському Союзу та Організації з безпеки і співпраці в Європі (далі – ОБСЄ).

Ключову роль у просуванні прав людини на європейському континенті відіграла **Рада Європи** – міжнародна регіональна організація, яка метою своєї діяльності проголосила захист прав людини в державах-членах. Одним із фундаментальних досягнень Ради Європи, присвячених правам людини, стала **Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод** (Європейська конвенція про права людини), прийнята 47 державами-членами (нині 46 – 16 березня 2022 р. РФ виключили зі складу) Ради Європи в 1950 р., оскільки це одна з обов'язкових умов членства в Раді.

Конвенцію по-праву відносять до найавторитетніших регіональних договорів про права людини в Європі. Вона складається з Преамбули, Ст. 1 «Зобов'язання додержувати поваги до прав людини», Розділу 1 «Права і свободи», що містить 17 статей, Розділу 2 «Європейський суд з прав людини», що містить 32 статті, Розділу 3 «Інші положення», що містить 8 статей. Основний текст Конвенції доповнений Протоколами, які розвивають чи уточнюють окремі її положення.

Конвенція є одним із перших міжнародних документів, що містить поняття політичної демократії, одночасно визнаючи її найважливішою умовою дотримання прав людини. Вона є першим міжнародним договором у галузі прав людини, що не тільки має на меті захистити широкий спектр громадянських і політичних прав, а й встановлює систему міжнародного судового контролю за їх дотриманням у кожній із держав-учасниць. **Європейським судом з прав людини** та його юридичною системою захоплюються у всьому світі, на них часто посилаються ООН і конституційні суди багатьох держав, а також інші регіональні установи.

Відповідно до *Прембули* Конвенції, учасниками цього акту можуть бути держави-члени РЄ, які поділяють мету прийняття Загальної декларації прав людини, а саме «загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав», а також мету РЄ – «досягнення тіснішого єднання між її членами». Прембулою визначено зв'язаність Суду принципами політичної демократії і верховенства права.

Стаття 1 Конвенції «Зобов'язання додержувати поваги до прав людини», винесена за межі розділу 1. Вона має суттєве значення для окреслення цілей і завдань, тлумачення та застосування Конвенції. Відповідно до ст. 1 Конвенції «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в Розділі 1 цієї Конвенції».

У **розділі 1 «Права та свободи»** перелічуються права та свободи, котрі гарантуються Конвенцією, в тому числі і право на життя (ст. 2 Конвенції), право на заборону катувань (ст. 3 Конвенції), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції) тощо. Каталог прав і свобод людини, закріплений у Конвенції, доповнюють права та свободи, передбачені в Протоколах до Конвенції. Коло прав та свобод, які закріплені у Конвенції та Протоколах до неї, є вичерпним і не підлягає поширювальному тлумаченню.

Розділ 2 «Європейський суд з прав людини» присвячено створеному на основі Конвенції контрольному органу – Суду, який виконує три основні функції: розглядає індивідуальні та міждержавні заяви, котрі подаються у зв'язку з порушенням прав та свобод, передбачених Конвенцією та Протоколами до неї; тлумачить і застосовує положення Конвенції та Протоколів до неї до обставин розглядуваних скарг; готує консультативні висновки на запит Комітету Міністрів РЄ.

У **розділі 3 «Інші положення»** об'єднано статті, присвячені дії Конвенції в просторі, застереженням до Конвенції, підписанню, ратифікації та денонсації Конвенції та деяким іншим питанням. Відповідно до положень цього розділу, Конвенція прийнята англійською та французькою мовами, причому обидва тексти мають однакову юридичну силу і є в одному примірнику, який

зберігається в архіві РЄ. Генеральний секретар РЄ скеровує завірені копії тексту Конвенції кожній державі, яка її підписала.

З часу набрання Конвенцією чинності до неї було додано 16 Протоколів, які є її невід'ємною частиною, оскільки розширили діапазон гарантованих прав і свобод людини та вдосконалили механізми їхнього захисту.

Вступ України 9 листопада 1995 року до Ради Європи та ратифікація Верховною Радою України Конвенції та Протоколів до неї сприяли визнанню обов'язковою юрисдикції Європейського суду з прав людини. В Україні було запроваджено механізм гармонізації правової системи нашої держави з нормами й стандартами Ради Європи. Наближення національної системи захисту прав людини до загальноєвропейської практики надало всім, хто перебуває під юрисдикцією України, право на звернення до Європейського суду в разі порушення державою, її органами та посадовими особами норм Конвенції. Це право передбачено **ст. 55 Конституції України**, яка надає можливість звернення за захистом своїх порушених прав до судових установ міжнародних організацій після використання особою національних засобів захисту.

У 1983 р. Рада Європи прийняла **Протокол № 6** до Конвенції, який встановлює повне скасування смертної кари. Держави-учасниці Протоколу могли лише передбачити у своєму законодавстві смертну кару за тяжкі злочини, скоєні під час війни або неминучої загрози війни. На сьогодні більшість країн-членів Ради Європи ратифікували Протокол №6 і не виносять смертних вироків або ж не виконують їх. Але слід мати на увазі, що приєднання до цього протоколу не є обов'язковою умовою приєднання до самої Конвенції.

В Європі, як і в системі ООН, соціальні та економічні права розглядаються в окремому документі – **Європейській соціальній хартії 1961 р.** Для держав-членів Ради Європи, що приєдналися до Хартії, передбачається механізм міжнародного захисту економічних та соціальних прав людини. Пізніше була розроблена **Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р.**, яка втілює в одному документі всі права, гарантовані Європейською соціальною хартією 1961 року, додатковим протоколом до неї 1988

року, додає нові права і містить поправки, прийняті Сторонами. Вона поступово замінює собою первинний договір 1961 року.

Крім цих двох основних документів, дії Ради Європи з прав людини включають інші конкретні документи і конвенції, які доповнюють гарантії і положення ЄКПЛ щодо вирішення конкретних ситуацій або уразливих груп населення. Звичайні системи моніторингу доповнюються іншими незалежними органами, такими як Європейська комісія проти расизму і нетерпимості й Уповноважений з прав людини.

Стриманість інституцій Європейського Союзу щодо розробки власних документів про права людини пояснюється виваженою позицією щодо недоцільності дублювати правовий доробок Ради Європи. Тому рішення Європейської Ради створити Конвент для розробки *Хартії Європейського Союзу про основоположні права* було прийняте лише наприкінці 90-х рр., а роботу над нею завершено в жовтні 2000 р. Хартія була урочисто проголошена на засіданні Ради в Ніцці 7 грудня 2000 р., а згодом опублікована в частині «С» Official Journal. Хартія містить преамбулу, в якій не наведено юридичних норм (вказано на причини та цілі прийняття Хартії, її джерела, основоположні цінності), та 54 статті, згруповані у сім розділів.

Хартія стала *унікальним документом* у світовій практиці, оскільки, по-перше, поєднала в своєму змісті усі види прав людини, по-друге, поширила дію як на сферу міжнародного, так і конституційного права і, по-третє, стала новаторською з точки зору застосування сучасного підходу щодо класифікації прав і свобод людини. У Хартії вони розміщені не згідно із традиційним поділом на політичні, економічні, соціальні, культурні, а відповідно до *системи цінностей ЄС*. Кожен розділ вказує назву однієї з базових цінностей або суспільне благо (гідність, свобода, рівність, солідарність тощо). Преамбула Хартії акцентує увагу на неподільності та універсальності прав, що становлять основу людської гідності, свободи, рівності та солідарності, а тому викладені соціальні права вже не вважаються другорядними.

Регіональне походження Хартії підтверджується помітною відповідністю правам, закріпленим Європейською конвенцією прав людини та протоколами до неї, та навіть рівнозначністю статей одна іншій (п. 3 ст. 52). Це стосується, переважно, особистих та

політичних прав (право на життя, право на недоторканність особистості, свобода зібрань тощо). Більшість цих прав у тексті Хартії є рецепцією відповідних формулювань Конвенції Ради Європи. У той же час подібна прив'язка Хартії основних прав до ЄКПЛ не перешкоджає ЄС розширювати зміст або гарантії відповідних прав порівняно з тими, що передбачені в Конвенції. Європейська конвенція з прав людини в її тлумаченні ЄСПЛ зберігає за собою роль мінімального стандарту основних прав, до якого ЄС повинен приєднатися як повноправний учасник. Тому в питаннях тлумачення та застосування прав людини в ЄС спостерігається чітка тенденція наближення права ЄС до стандартів РЄ.

Отже, на рівні Європейського Союзу здійснено уніфікацію правових систем європейських країн у галузі захисту прав людини шляхом прийняття Хартії основоположних прав ЄС, тому співтовариство починає не стільки конкурувати, як доповнювати діяльність Ради Європи у сфері захисту прав людини.

Істотний внесок у встановлення стандартів у галузі прав людини здійснює **Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)**. Нині до її складу входить 57 держав-членів, тому діяльність ОБСЄ видається вкрай важливою для розробки сучасних механізмів захисту прав людини. З часу утворення Нарад з безпеки та співробітництва у Європі, які пізніше поглинулися системою ОБСЄ, питанням розробки механізмів захисту прав людини у документах ОБСЄ та у публікаціях, здійснених під егідою ОБСЄ, приділялася значна увага.

Важливими є стандарти ОБСЄ щодо механізмів захисту прав людини та діяльності правозахисників. Одним із них є **Резолюція Парламентської асамблеї ОБСЄ від 9 липня 2007 р.** про посилення уваги ОБСЄ щодо правозахисників та національних правозахисних інституцій (далі – Резолюція 2007 р.) Резолюція 2007 р. нагадує про те, що схвалені в галузі людського виміру ОБСЄ зобов'язання становлять безпосередній та прямий інтерес для усіх держав-учасниць та не належать виключно до сфери їхніх внутрішніх справ. У ст. 3 цього акта зазначено, що захист та заохочення прав та основних свобод людини є одним із

найважливіших обов'язків держав та що свобода, справедливість та мир засновані та визнанні та повазі цих прав та свобод.

У ст. 11 Резолюції 2007 р. констатується роль національних законів як базису для дотримання та здійснення прав та свобод людини, а також для будь-якої діяльності щодо заохочення, захисту та ефективної реалізації цих прав та свобод; водночас підкреслюється потреба відповідності цих актів Статуту ООН та міжнародним зобов'язанням держав у сфері прав людини. Відповідно, у ст. 12 та 13 Резолюції 2007 р. вказано, що права людини та основні свободи з найбільшою долею вірогідності можуть забезпечуватися в умовах, коли громадяни мають можливість індивідуально чи колективно притягти до відповідальності власний уряд; що кожна людина має право на ефективний недискримінаційний доступ (на індивідуальних чи колективних засадах) до участі в публічному управлінні та громадських справах. Ці приписи акта ОБСЄ мають безумовне величезне значення для формування та реалізації національних процедур індивідуальних звернень до структур конституційної юстиції й для використання відповідних механізмів для захисту індивідуальних прав.

6 липня 2021 р. Парламентська асамблея ОБСЄ схвалила ініційовану Україною резолюцію, змістом якої засуджується безперервна **окупація Росією Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО)**. Резолюція, окрім усього, засуджує порушення прав людини в окупованому Криму та окремих районах Донецької і Луганської областей та мілітаризацію окупованого Криму. Документом засуджується незаконна російська паспортизація українських громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях.

Ключовою структурою ОБСЄ з питань становлення стандартів у сфері прав людини є **Бюро демократичних інститутів та прав людини** (далі – БДІПЛ). Саме БДІПЛ нині здійснює підтримку правових реформ у державах-учасницях, аналізує запити щодо конкретних компонентів законопроектів та чинних законів з питань їхньої ясності та послідовності, відповідності зобов'язанням ОБСЄ, міжнародним стандартам у сфері прав людини та визнаній добрій практиці.

Важливими у цьому аспекті є *приписи Керівних принципів щодо захисту правозахисників*, оприлюднених БДПЛА ОБСЄ у 2014 р. Цей документ ґрунтувався на тривалому процесі розвитку відповідних приписів засадничих документів ОБСЄ, істотним етапом якого було проведення Додаткової наради з людського виміру БДПЛА ОБСЄ у березні 2006 р.

Важливою для становлення й удосконалення національних моделей захисту прав людини стає практика роботи БДПЛА в аспекті підтримки законотворчої діяльності, за запитами від державних органів країн-учасниць ОБСЄ, а також від місій та інших інституцій ОБСЄ у зв'язку з їхнім мандатом та проектами. У рамках аналізу законів чи проектів БДПЛА взаємодіє з підрозділами інших міжнародних організацій, насамперед із *Європейською комісією за демократію через право Ради Європи* (Венеціанською комісією), зокрема, шляхом видання спільних висновків та рекомендацій.

Отже, діяльність ОБСЄ у сфері прав людини має вагомим значення для формування регіональних стандартів прав людини. В окремих резолюціях Парламентської асамблеї ОБСЄ з прав людини та в окремих Керівних принципах, опрацьованих БДПЛА ОБСЄ з питань діяльності правозахисників, містяться стандарти відповідної поведінки державних органів, які можуть бути застосовані в системі конституційного правосуддя та судочинства.

Отже, європейські регіональні стандарти прав людини сформувались на основі міжнародно-правових актів про права людини, створених, передовсім, міжнародними міжурядовими організаціями (Рада Європи, ОБСЄ) та інтеграційним утворенням в особі Європейського Союзу. Закріплення основних прав людини і громадянина є правовим обов'язком сучасних європейських держав, який реалізується за допомогою системи принципів, інститутів та механізмів. Інтеграційні процеси, водночас вимагають обмеження окремих суверенних прав і передачі їх реалізації наднаціональним структурам, які допомагають державам-членам здійснювати функцію захисту прав і законних інтересів людини.

5. Права і свободи людини в умовах надзвичайного стану

Міжнародне право дозволяє державам відступати від виконання деяких своїх міжнародних зобов'язань щодо захисту прав людини під час надзвичайних ситуацій, тобто виникає право на дерогацію. **Дерогація** (з англ. derogation) – це ситуація, за якої закон, постанова або рішення скасовується частково; юридичний термін, що означає часткове анулювання певного закону. Відповідно до ч. 2 ст. 29 **Загальної декларації прав людини** під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом винятково з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

У **Міжнародному пакті про громадянські і політичні права** (ст. 4) та в **Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод** (ст. 15) теж містяться подібні обмеження прав людини. Єдиною обставиною для виправдання відступу держави від своїх міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, тобто реалізації права держави на дерогацію, є стан необхідності.

Стан необхідності – це така надзвичайна ситуація, коли держава для захисту свого істотного інтересу, загроза якому є безпосередньою і неминучою, змушена вдатися до такого варіанту поведінки, що суперечить її міжнародному зобов'язанню по відношенню до іншої держави (інших держав).

Аналіз міжнародно-правових норм з захисту прав людини та практики міжнародних судових органів дозволяє визначити, що **обмеження прав людини** – це допустиме міжнародним правом або національним правом держав втручання в права і свободи людини, які відповідають принципам законності, необхідності, доцільності і співрозмірності цілі, яка переслідується втручанням чи обмеженням, тобто:

- надзвичайна ситуація повинна бути реальною, прямою і неминучою;
- надзвичайна ситуація має бути таких масштабів, які стосуються нації чи суспільства загалом, а не тільки окремої його частини;

- загроза повинна стосуватися самого існування нації, тобто існує явна загроза фізичній цілісності населення, територіальній цілісності або нормальному функціонуванню органів державної влади;

- криза чи небезпека повинні мати винятковий характер, тобто звичайні заходи або обмеження, які допускаються міжнародним договором чи внутрішньодержавним законодавством для підтримки громадської безпеки, здоров'я і порядку, є явно недостатніми.

Стаття 4 *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права* передбачає наступне: «Під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження... Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті і використовує право відступу, повинна негайно інформувати інші держави, що беруть участь у цьому Пакті, за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про положення, від яких вона відступила, і про причини, що спонукали до такого рішення. Має бути також зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ». Закріплюються також додаткові підстави для обмеження конкретних прав (наприклад, в ст. 9, 12, 18 тощо).

Однак, варто наголосити на тому, що встановлені вищевказаними нормами міжнародних нормативно-правових актів положення щодо несуперечності іншим зобов'язанням згідно з міжнародним правом свідчать про неможливість їх виконання. Такими міжнародно-правовими актами як Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1996 р. **не встановлена допустимість** обмеження прав і свобод людини і громадянина в разі введення надзвичайного і воєнного стану.

Отже, у разі виникнення будь-якої надзвичайної ситуації, яка загрожує нормальній життєдіяльності суспільства, держава змушена вдаватися до обмеження прав людини.

Слід виділити такі основні загрози суспільству та державі, які виправдовують обмеження прав людини:

1) **політичні кризи:** війни – міжнародні збройні конфлікти і конфлікти внутрішнього характеру, громадянські війни, національно-визвольні війни; внутрішні заворушення; серйозні загрози громадському порядку; підривна діяльність;

2) **надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру** – стихійні лиха, катастрофи, надзвичайно масштабні пожежі, застосування засобів масового ураження, пандемії, панзоотії;

3) **економічні кризи.**

Дотримуючись при цьому певних матеріальних і процесуальних умов дерогації, держава не вважається порушником своїх міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. Ці дії відповідно до норм міжнародного права є допустимими, а неухильне їх дотримання зумовлює правомірність обмеження прав людини та введеного у державі надзвичайного стану.

Матеріальними умовами дерогації є виняткова загроза життю нації; пропорційність; недискримінація; неприпустимість відступу від певних основних прав людини; обмеженої тривалості введеного надзвичайного стану; повага до інших зобов'язань за міжнародними договорами та нормами міжнародного права.

Процесуальними умовами-гарантіями правомірності надзвичайного стану є офіційне оголошення надзвичайного стану; повідомлення Генерального секретаря ООН або Генерального секретаря Ради Європи; парламентський контроль, тобто процесуальні умови денонсації вимагають від держави прийняття публічного акту про відступ від зобов'язань у сфері прав людини та своєчасне надання вичерпної інформації про всі вжиті заходи і їх причини Генеральному секретарю Ради Європи, а також повідомлення Генерального секретаря про припинення дії таких заходів і з якого часу положення Конвенції знову повністю виконуються.

Приймаючи рішення про введення надзвичайного стану, держава повинна використовувати його як останній засіб

врегулювання надзвичайної ситуації, яка склалася, і негайно припинити надзвичайні заходи і надзвичайний стан, як тільки зникнуть обставини, що зумовили його введення. Крім того, оголошуючи надзвичайний стан, держава повинна враховувати норми, які містять перелік прав, відступ від яких визнається неприпустимим, а саме: Пакт про громадянські і політичні права (ст. 4), Європейська конвенція про захист прав людини (ст. 15) та інших міжнародних договорів, в яких вона бере участь.

Отже, формальні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина – це результати правомірності правотворчої і правозастосовної діяльності держави. Основними вимогами, що ставляться до формальних підстав обмеження прав і свобод людини і громадянина, є передовсім: чіткість, стабільність, передбачуваність, доступність і відповідність іншим міжнародним зобов'язанням та міжнародним нормативно-правовим актам.

6. Права людини під час збройних конфліктів

Природа збройних конфліктів постійно змінюється. Якщо, наприклад, у XIX ст. це були конфлікти між державами, то сьогодні ними можуть бути внутрішньодержавні конфлікти, часто із втручанням іноземних збройних сил однієї і більше держав; асиметричні конфлікти за участі недержавних збройних груп; транснаціональні конфлікти, що перетікають через державні кордони; конфлікти з розмаїттям воюючих сторін, учасниками яких можуть бути сили міжнародних організацій, збройні сили держав, повстанські групи, приватні військові кампанії та терористичні організації.

Відповідно ускладнюються *правові режими* регулювання таких конфліктів. Якщо раніше під час війни між державами застосовувалося лише *міжнародне гуманітарне право* (МГП), а *міжнародне право прав людини* (МППЛ) – ні, оскільки останнє створювалося здебільшого для захисту людей у мирний час, то сьогодні відбувається їхнє взаємопроникнення. Норми МППЛ все частіше застосовуються під час збройних конфліктів, а регіональні суди з прав людини все більше звертаються до правил ведення збройних конфліктів при оцінці того, чи мало місце порушення норм МППЛ. У сучасній науці міжнародного права домінує думка,

що МГП і МППА є **комплементарними**, тобто взаємодоповнюючими.

В умовах військових дій права людини можуть знаходитися під загрозою їхнього порушення. Проте наявність збройного конфлікту не є підставою заперечення прав людини та (чи) їх скасування та (чи) їх порушення. Система договірних і звичаєвих міжнародно-правових норм, що застосовуються як у міжнародних, так і у внутрішніх збройних конфліктах, визначають взаємні права і обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби, а також забезпечують захист жертв збройного конфлікту називається **міжнародне гуманітарне право** (МГП).

МППА та МГП є двома проявами однієї сутності міжнародного публічного права. В умовах збройного конфлікту діють як право прав людини, так і МГП. В умовах відсутності збройного конфлікту МГП не діє, а діє лише право прав людини. Тому ці дві галузі співвідносяться як загальне та спеціальне. Норми МГП, які застосовуються в період збройних конфліктів, є більш спеціальними в для захисту жертв війни, а значить більш ефективнішими. Саме статус жертв війни як певної категорії осіб – дітей, жінок, поранених і хворих, військовополонених, цивільного населення – дає право на захист. Це право на захист носить не тільки юридичний, а й моральний характер. Варто звернути увагу, що за МГП захищаються права різних категорій осіб (жертв війни), які знаходяться під владою супротивної сторони. А для міжнародного права прав людини характерне формування суб'єктивних прав окремих індивідів щодо держави.

Головна мета МГП – **захист жертв війни**. У ряді випадків для фактичного захисту жертв війни доцільно обмежуватися наявністю самого факту початку збройного конфлікту і застосовувати максимально можливий до даної конкретної ситуації обсяг норм МГП. Відмінністю МГП від відповідних моральних норм є його юридична природа, зокрема, його юридично зобов'язуючий характер. Держави є адресатами норм **Женевських конвенцій 1949 р.** та **Додаткових протоколів до них 1977 р.**

Природа зобов'язань держав в дотриманні МГП, як і природа будь-яких міжнародно-правових зобов'язань полягає в

погоджувальній природі міжнародного права. *Норми МГП* – це угода між державами, яку вони дають зобов'язання дотримуватися в силу принципу *pacta sunt servanta*. Тобто погоджувальна сутність властива міжнародному договору виражається в тому, що він є обов'язковий тільки для держав, які беруть участь у ньому. Обов'язок забезпечити *дотримання норм МГП* покладається на державу. Невизнання стороною наявності збройного конфлікту, або його інша кваліфікація, як наприклад антитерористична операція, окупація при фактичній наявності ознак також не звільняють сторону від необхідності дотримання норм МГП.

Важливим моментом застосування МГП є відсутність принципу взаємності, а саме, в разі порушення МГП супротивною стороною, інша воююча сторона не має права відмовитись від виконання норм МГП. Деякі види серйозних порушень МГП створюють самостійний склад міжнародного злочину – *воєнні злочини*.

Таким чином, основним завданням МГП є забезпечення максимально можливого під час збройного конфлікту захисту всіх осіб, які не воюють чи перестали брати участь у військових діях (через хворобу чи поранення, захоплення в полон). Характер правового регулювання збройних конфліктів визначається гуманними цінностями, що є спільними для всього людства. Тобто гуманізм є непорушним універсальним принципом, який є причиною та змістом правового регулювання збройних конфліктів.

МГП, що застосовується під час збройного конфлікту, містить низку основних принципів. Саме вони забезпечують певну єдність і системність його норм. *Принцип гуманності* є найбільш загальним принципом у МГП. Усі інші принципи МГП є похідними від нього, їх зміст розкривається в конкретизації окремих його аспектів. Так, принципи поділяють на *три категорії*:

1) принципи ведення воєнних дій (принцип пропорційності, принцип проведення різниці між цивільним населенням і комбатантами, цивільними і військовими об'єктами та інші);

2) принципи, що визначають поведінку з особами, які перебувають під владою супротивної сторони (принцип заборони дискримінації, принцип захисту жертв війни та інші);

3) принципи, що стосуються імплементації МГП (принцип відповідальності за порушення норм і принципів МГП та інші).

МГП містить достатню кількість правових норм, які складають **стандарт поведження з жертвами війни** та спрямовані на їх захист. Застосування цих норм залежить від двох основних факторів: до якої категорії жертв війни та якого виду збройного конфлікту застосовуються ці норми. Серед норм МГП варто особливо виділити ст. 3, загальну для всіх **чотирьох Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р.** (Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Женевська конвенція про поведження з військовополоненими; Женевська конвенція про захист цивільного населення). Саме ст. 3 ще називають «міні-конвенцією», оскільки ця невелика стаття містить основні принципові положення, які стосуються поведження з особами, які перебувають під владою супротивної сторони під час військових дій.

Стаття 3 закріплює **мінімальний гуманітарний стандарт** (стандарт гуманізму). До прав людини, що не підлягають обмеженню, відносяться:

- право на життя;
- заборона катувань та такого поведження з людьми, яке принижує людську гідність;
- заборона утримання людей у неволі;
- право на свободу думки, совісті та релігії;
- право на справедливий суд.

Зв'язок між моральними та юридичними нормами добре відображається в **Декларації (застереженні) Мартенса**. Декларація Мартенса нормативно закріплена в міжнародних договорах та відсилає до норм гуманності (людинолюбства): «У випадках, не передбачених цим Протоколом або іншими міжнародними угодами, цивільні особи й комбатанти залишаються під захистом і дією принципів міжнародного права, що випливають з усталених звичаїв, з принципів гуманності та з вимог суспільної свідомості». Декларація Мартенса спрямована на усунення прогалін в праві як юридичного нормативного регулятора та закликає розглядати нерегульовану позитивними нормами міжнародного права поведінку воюючих сторін під час військових дій через

призму базових, загальнолюдських положень принципу гуманізму та моралі.

Підсумовуючи, зазначимо, що за останні десятиліття жертвами збройних конфліктів стають не лише їх учасники, але й мільйони цивільних осіб. Серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права людини стали поширеною практикою у багатьох збройних конфліктах, а деякі з них можна навіть кваліфікувати як акти агресії, геноциду, військові злочини чи злочини проти людяності. Тому міжнародне право прав людини встановлює перелік прав та обов'язків, які знаходяться під міжнародним захистом та визнані міжнародним співтовариством. Хоча міжнародне гуманітарне право і МППЛ мають різні цілі і завдання, вони мають однакову мету – захистити і зберегти життя, добробут і гідність кожної людини.

Глосарій

Апартеїд – політика расової дискримінації та сегрегації (наприклад, здійснювалася правлячими колами Південно-Африканської Республіки щодо корінного населення та інших етнічних груп неєвропейського походження), що передбачає позбавлення або істотне обмеження політичних, соціально-економічних і громадянських прав якоїсь групи населення аж до її територіальної ізоляції та геноциду.

Апатриди – особи без громадянства, тобто ті, які не мають громадянства жодної держави. Їхнє правове становище визначається законодавством держави перебування і, за окремими винятками, прирівнюється до правового становища власних громадян.

Безгромадянство (аполітизм, апатридизм) – правовий стан особи, яка не має громадянства (апатрид, аполіт). З питань безгромадянства є дві міжнародні конвенції: Конвенція про статус апатридів від 28.09.1954 року та Конвенція про скорочення випадків безгромадянства від 30.08.1961 року.

Біженець – особа, яка внаслідок обґрунтованого побоювання перед переслідуванням з причин расової, релігійної, національної приналежності, членства в певній соціальній групі або через політичні погляди, перебуває за межами країни свого громадянства і не може або через визначене раніше побоювання не бажає

скористатися захистом цієї країни; або особа, яка, не маючи громадянства та перебуваючи за межами країни свого колишнього звичайного місця проживання, внаслідок визначених раніше подій не може, або через побоювання не хоче повертатися до неї.

Військовополонений – комбатант, який потрапив до супротивної сторони або конкретний некомбатант, для якого статус військовополоненого надається міжнародним гуманітарним правом.

Військовополонені – особи зі складу однієї воюючої сторони, які захоплені під час збройного конфлікту іншою стороною і перебувають під її владою до закінчення воєнних дій. Режим військовополонених регулюють IV Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р., III Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. та прийняті в 1977 р. у Женеві I і II Додаткові протоколи до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. Ці документи передбачають гуманне ставлення до військовополонених без дискримінації за расовою, етнічною, релігійною, національною, політичною, соціальною або іншою ознакою. Після завершення воєнних дій і у зв'язку з мирним урегулюванням військовополонені мають бути повернені на батьківщину.

Внутрішньо переміщені особи – люди, які залишили свої домівки, рятуючись від небезпеки, але не перетнули міжнародний кордон, а залишились на території своєї країни. Поняття «внутрішньо переміщена особа» не слід плутати з поняттям «біженець». Ці два поняття відрізняються між собою за змістовним навантаженням, що несе кожне з них, переліком прав та обов'язків, що покладаються на цих осіб. Внутрішньо переміщені особи перебувають під законним захистом свого уряду.

Воєнна окупація – тимчасове захоплення території (частини території) однієї держави збройними силами іншої держави й установаження військової адміністрації на захопленій території. Воєнна окупація будь-якої території не означає її переходу під суверенітет держави, що захопила.

Воєнні злочини – міжнародні злочини, які порушують закони та звичаї війни і визначені Статутом Нюрнберзького міжнародного трибуналу, Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р. та іншими міжнародними домовленостями. Спільні зусилля

держав з кримінального переслідування осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів, регламентовано Принципами міжнародної співпраці щодо пошуку, арешту, видачі та покарання осіб, винних у воєнних злочинах і злочинах проти людства, прийнятими резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1973 р.

Воюючі сторони – реально організовані спільноти, що перебувають у стані війни одна з одною і визнаються як такі міжнародним правом. Такими спільнотами є насамперед воюючі між собою держави, у відносинах яких замість миру домінують правила ведення війни. До воюючих сторін належить також повстала або воююча сторона в процесі національно-визвольного руху або громадянської війни. У разі визнання воюючої сторони як такої міжнародним правом вона забезпечує ведення воєнних дій відповідно до норм міжнародного права. Порушення цих норм можна вважати міжнародним злочином.

«Гаазьке право» – встановлює права й обов'язки супротивників під час проведення воєнних операцій та обмежує їх у виборі засобів і методів завдання шкоди супротивнику. «Гаазьке право» складають Гаазькі конвенції та декларації 1899 і 1907 рр.: Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1899 р.; Декларація про невикористання снарядів, що мають єдиним призначенням розповсюджувати задушливі або шкідливі гази 1899 р.; Декларація про незастосування куль, що легко розгортаються та сплющуються 1899 р.; Конвенція про відкриття воєнних дій 1907 р.; Конвенція про встановлення підводних мін, що автоматично підриваються від зіткнення 1907 р.; Конвенція про бомбардування морськими силами під час війни 1907 р.; Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни 1907 р.; Конвенція про права та обов'язки нейтральних держав у разі морської війни 1907 р.; Декларація про заборону метання снарядів та вибухових речовин з повітряних куль 1907 р. тощо.

Гуманітарна інтервенція – військове втручання в події, що відбуваються в конкретній державі, яку «роздирають» збройні конфлікти міжнаціонального або релігійного характеру, для надання гуманітарної допомоги населенню, яке особливо страждає від таких дій (припинення кровопролиття, робота з біженцями, боротьба з голодом, допомога в налагодженні повсякденного життя й

побутових умов тощо), а також для припинення воєнного протистояння сторін, які знаходяться у стані війни. Таке втручання, з огляду на особливі обставини, здійснюється без згоди уряду держави, в яку здійснюється воєнне вторгнення, тому воно й іменується «інтервенцією». Термін «гуманітарна» покликаний проілюструвати основну мету такого втручання.

Дерогація – передбачене договором право держави відступати від виконання певних договірних зобов'язань під час збройних конфліктів та іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації.

Емігрант – особа, яка покинула країну свого громадянства або постійного мешкання і виїхала на постійне проживання в іншу країну.

Європейський Союз – міжнародне політично-економічне інтеграційне об'єднання 27 європейських держав, яке сформувалося на основі Європейського економічного співтовариства, Європейського об'єднання вугілля і сталі та Європейського товариства з атомної енергії. З погляду норм класичного міжнародного права ЄС поєднує в собі риси міжнародної організації та держави. Країни-члени делегують на користь наддержавних інститутів та органів державницькі функції, попередньо відмовившись здійснювати їх самостійно. Це стосується передусім виключних компетенцій ЄС у визначених сферах, зокрема, права конкуренції та спільної торговельної політики, грошової політики, спільної зовнішньої та безпекової політики тощо. Правосуб'єктність ЄС дає можливість самостійно проводити дипломатичну діяльність на міжнародній арені.

«Женевське право» – сукупність міжнародних багатосторонніх договорів (конвенцій) в галузі законів і звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів. Ці документи були підписані 12 серпня 1949 р. на Дипломатичній конференції ООН, що відбулася у м. Женева (Швейцарія), набули чинності 21 жовтня 1950 р. Женевські конвенції охоплюють чотири універсальні міжнародні договори: Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях 1949 р.; Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949 р.; Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р.; Конвенція про захист

цивільного населення під час війни 1949 р. Згодом, 8 червня 1977 р. до Женевських конвенцій під егідою Міжнародного Комітету Червоного Хреста були прийняті два Додаткових протоколи: Протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, і Протокол II, що стосується захисту Права людини у міжнародному праві 384 жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. 8 грудня 2005 р. до Женевських конвенцій був прийнятий Додатковий протокол III про введення додаткової відмітної емблеми у вигляді Червоного хреста і Червоного півмісяця.

Жертви – особи, яким індивідуально чи колективно було завдано шкоди, зокрема тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або суттєве обмеження їхніх основних прав унаслідок дії чи бездіяльності, що порушують чинні національні кримінальні закони держав, включно із законами, що забороняють злочинне зловживання владою.

Загальна декларація прав людини – один із найважливіших міжнародних документів, що став поштовхом для розвитку міжнародно-правового захисту прав людини, прийнята 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Вона складається з преамбули і 30-ти статей. У своїх статтях Декларація визначила перелік громадянських (особистих), політичних, економічних і культурних прав, до виконання яких мають прагнути всі держави і народи. Це, зокрема, право на життя, свободу й особисту безпеку, на недоторканість житла, таємницю кореспонденції, свободу пересування і поселення, свободу совісті та переконань, свободу мирних зборів та асоціацій тощо.

Закони і звичаї війни – система норм і принципів міжнародного права, які встановлюють права і обов'язки воюючих сторін і нейтральних держав у військовому конфлікті, визначають порядок початку, ведення і припинення воєнних дій, правове становище комбатантів особи, які входять до складу збройних сил (сухопутних, військово-морських, військово-повітряних сил) воюючих сторін і безпосередньо беруть участь у воєнних діях проти супротивника зі зброєю в руках) і некомбатантів (мирного населення, військовополонених, хворих і поранених військовослужбовців та ін.), а також правовий режим власності,

встановлюють юридичну відповідальність за порушення законів і звичаїв війни.

Заручники – особи, які захоплені або затримані, в тому числі під загрозою смерті або нанесення тілесних пошкоджень, з метою примусити третю сторону здійснити або утриматись від здійснення будь-якої акції.

Збройний конфлікт – використання збройної сили військовими формуваннями двох чи більше урядів або одного уряду та принаймні одного збройного угруповання, що внаслідок бойових дій призводить до загибелі не менше тисячі осіб упродовж одного року і в якому боротьба ведеться за владу та (або) контроль за територією.

Іммігрант – особа, яка в'їхала або в'їздить на територію держави, що не є державою громадянства або країною постійного (звичайного) проживання цієї особи, з дотриманням встановленої законодавством процедури в'їзду до держави з метою поселення на її території для постійного або тимчасового проживання. Право особи на імміграцію у міжнародному праві не закріплено. Передбачено лише право на рееміграцію (повернення особи до держави, з якої вона емігрувала) та репатріацію (повернення особи на постійне проживання до держави свого громадянства або етнічного походження).

Іноземці – особи, які перебувають на території певної держави, не маючи її громадянства. У країні перебування іноземцям надаються національний режим, режим найбільшого сприяння або спеціальний режим.

Інтернування – примусове вислання іноземних громадян в особливі місця (поселення) у зв'язку зі збройним конфліктом.

Ісламська концепція прав людини – поширена в країнах мусульманського світу; в основу її положень покладена релігія; характерним є поділ прав для мусульман та не мусульман; серед мусульман, жінки значно обмежені в правах; центральною категорією є не права індивіда, а його обов'язки.

Катування – будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні,

яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будьякого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди.

Конвенція – угода, міжнародний договір зі спеціальних питань.

Міжнародне гуманітарне право – система юридичних норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби та забезпечують захист жертв збройного конфлікту.

Міжнародний білль про права людини – поняття, що об'єднує три міжнародно-правових документи, які складають основу міжнародно-правового захисту прав людини на універсальному рівні: Загальну Декларацію прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1966 р.

Міжнародний договір – угода двох або більше держав щодо встановлення, зміни або припинення взаємних прав та обов'язків у політичних, економічних, соціальних, культурних або інших відносинах. Міжнародний договір укладається у письмовій формі. За кількістю сторін, що його укладають, розрізняють двосторонні, обмежені, багатосторонні, універсальні договори. Договори, в яких можуть брати участь інші сторони, називають відкритими, договори, де є обмеження для участі, називають закритими. За структурою міжнародний договір складається з преамбули, основних статей і заключних положень. Порядок укладення та розірвання договорів, систему їх дії на міжнародній арені та у внутрішньому правопорядку встановлено у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. – універсальний міжнародний договір, спрямований на забезпечення громадянських і політичних прав у світі. Поділяється на 6 частин, містить 53 статті.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. – універсальний міжнародний договір, спрямований на забезпечення економічних, соціальних та культурних прав у світі. Складається із преамбули та 5-ти частин, що містять 31 статтю.

«М'яке право» (soft law) – норми якого, на відміну від так званого «жорсткого права» (hard law), не породжують чітких прав й обов'язків, а дають лише загальну установку, якої повинні дотримуватися суб'єкти міжнародного права.

Обмеження прав і свобод людини – допустиме міжнародним правом та/або внутрішньодержавним правом втручання в права й свободи людини, які відповідають вимогам законності, необхідності, доцільності й відповідності цілі, яка переслідується.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) – створена на початку 1970-х років під назвою «Нарада з безпеки та співробітництва в Європі» як багатосторонній форум для ведення діалогу і переговорів між Сходом і Заходом. Основні її принципи зафіксовані в Заключному акті Гельсінської наради глав держав у 1975 році. З 1994 року організація носить назву ОБСЄ, є одним із головних інструментів у справі раннього запобігання, недопущення конфліктів та врегулювання криз у регіоні ОБСЄ. Сьогодні членами ОБСЄ є 55 держав (усі європейські держави, держави, утворені після розпаду СРСР, США та Канада). Рішення в ОБСЄ приймаються на основі консенсусу. ОБСЄ підтримує тісні відносини з ООН, НАТО, Радою Європи, Європейським Союзом та іншими організаціями.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародна організація, утворена в 1945 році 51 державою, зокрема й УРСР. Метою ООН є: збереження міжнародного миру та безпеки, запобігання та усунення загрози щодо миру та зупинення актів агресії, улагодження або розв'язання мирними засобами міжнародних спорів чи ситуацій, які можуть призвести до порушення миру; розвиток дружніх відносин між націями на основі поваги принципу рівноправності та самовизначення народів; здійснення міжнародного співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру та у заохоченні й розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії; виконання ролі центру з погодження дій держав, спрямованих на

досягнення цієї мети. Головними органами ООН є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки. Економічна і Соціальна Рада, Рада з опіки, Міжнародний суд та Секретаріат. Головна адміністративна особа ООН – Генеральний секретар. Штаб-квартира ООН розташована у Нью-Йорку, філіали – у Відні та Женеві. Членами ООН є 193 держави.

Пробація – система наглядових і соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого.

Рада Європи (РЄ) – міжнародна організація, заснована у 1949 році. Штаб-квартира – у Страсбурзі (Франція). Парламентська асамблея РЄ скликається щорічно. Україна – член РЄ з 1995 року. У Парламентській асамблеї їй надано 12 місць. При РЄ діє Європейський суд з прав людини.

Уразливі групи населення – група людей або частина суспільства з вищим у порівнянні з іншими групами або іншим суспільством ризиком піддатися заходам дискримінаційного характеру, насильства, стати жертвами природних катастроф або економічних криз.

Питання до семінару:

1. Основні універсальні та регіональні міжнародно-правові документи в галузі прав людини як джерела міжнародних стандартів
2. Загальна декларація прав людини 1948 р. – перший універсальний міжнародний акт з прав людини
3. Європейська конвенція захисту прав і основоположних свобод 1950 р. як регіональний міжнародно-правовий документ
4. Фундаментальні права людини в змісті Хартії основоположних прав ЄС 2000 р.
5. Загальна характеристика інших регіональних документів (Американська конвенція про права людини 1969 р., Африканська хартія прав людини і народів 1981 р., Азійсько-Тихоокеанською декларацією прав індивідів і народів 1988 р.)
6. Дотримання міжнародно-правових стандартів прав людини в Україні

Індивідуальне завдання:

1. Схематично відобразити інституційний механізм забезпечення міжнародних стандартів прав людини.
2. Підготувати презентацію «Конвенційний механізм забезпечення міжнародних стандартів прав людини».

Питання для самоконтролю:

1. Які в юридичній літературі існують погляди щодо визначення міжнародно правових стандартів прав людини?
2. Які види міжнародно-правових стандартів прав людини можна виділити?
3. Як розуміти словосполучення «забезпечення міжнародно-правових стандартів прав людини»?
4. Які головні документи міжнародного характеру юридично закріплюють міжнародно-правові стандарти прав людини?
5. Які можна виділити етапи юридичного оформлення міжнародно-правових стандартів прав людини?
6. Яку роль відіграє Загальна декларація прав людини у міжнародному процесі стандартизації прав особи?
7. Які міжнародно-правові стандарти прав людини визначає Загальна декларація прав людини?
8. Які, окрім Декларації, існують універсальні міжнародні угоди, що визначають стандарти прав людини?
9. Як розуміти словосполучення «європейські стандарти прав людини»?
10. Які головні документи з прав людини, прийняті європейськими організаціями, юридично закріплюють міжнародно-правові стандарти прав людини?
11. Які можна виділити спеціальні конвенції Ради Європи, що визначають міжнародно-правові стандарти окремих прав людини?
12. Охарактеризуйте Конвенцію про захист прав і основоположних свобод 1950 р. і протоколи до неї.
13. Як здійснюється імплементація міжнародних стандартів прав людини в національне право?
14. У чому полягають особливості зобов'язань держави щодо заборони дискримінації?
15. Якими міжнародно-правовими актами забезпечуються права людини під час збройних конфліктів?

Тестові завдання для самостійної роботи:

1. Першим в історії міжнародних відносин документом універсального характеру, що проголосив перелік прав і свобод людини, є...

- а) Статут ООН 1945 р.;
- б) Статут Міжнародного суду ООН 1945 р.;
- в) Загальна декларація прав людини 1948 р.;
- г) Всесвітня конференція з прав людини 1993 р.

2. Загальна декларація прав людини 1948 р. за визнанням більшості правників...

- а) не містить юридично обов'язкових норм;
- б) містить юридично обов'язкові норми тільки для держав, що її ратифікували;
- в) містить юридично обов'язкові норми, що зобов'язують усі держави;
- г) містить норми рекомендаційного характеру.

3. Загальна декларація прав людини була ухвалена...

- а) резолюцією Генеральної Асамблеї ООН;
- б) заключним актом Наради голів держав та урядів ОБСЄ;
- в) резолюцією Міжнародного суду ООН;
- г) заключним актом Парламентської асамблеї Ради Європи.

4. За результатами голосування щодо прийняття Загальної декларації прав людини, делегація Української РСР:

- а) проголосувала «За» прийняття Декларації;
- б) проголосувала «Проти» прийняття Декларації;
- в) утрималась від голосування;
- г) не з'явилась на голосування.

5. Визначте, які міжнародні акти становлять «Білль про права людини»:

- а) Загальна декларація прав людини 1948 р. та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. і Факультативний протокол до нього;

- б) Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. і Факультативні протоколи до цього пакту № 1 і 2;
- в) Статут ООН 1945 р. та Статут Ради Європи 1949 р.;
- г) лише акти, зазначені у відповідях а) та б).

6. Які з нижчезазначених протоколів прийнято в розвиток положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.?

- а) Факультативний протокол від 1966 р. та Другий факультативний протокол про скасування смертної кари від 1989 р.;
- б) Додатковий протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 1977 р.;
- в) Додатковий протокол II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 1977 р.;
- г) Факультативний протокол про захист громадянських прав і свобод та Другий факультативний протокол про захист політичних прав і свобод від 1969 р.

7. Контроль за дотриманням норм Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. здійснює...

- а) Рада з Опіки ООН;
- б) Рада з прав людини ООН;
- в) Комітет з прав людини ООН;
- г) Секретаріат ООН.

8. У якому році була прийнята Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод?

- а) 1945;
- б) 1950;
- в) 1948;
- г) 1995.

9. Чи є Україна стороною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод?

- а) Україна готується до підписання цієї Конвенції;
- б) Україна підписала Конвенцію, але її не ратифікувала;
- в) Україна є стороною Конвенції;
- г) Україна не підписала Конвенцію.

10. Обмеження прав і свобод особи допускається для...

- а) виконання рішень міжнародних правозахисних організацій;
- б) виконання угод між двома або декількома державами;
- в) охорони безпеки держави, громадського порядку, здоров'я населення;
- г) виконання рішень ООН.

11. Відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини від 2 листопада 1989 р., дитиною є...

а) кожна людська істота до досягнення 14-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше;

б) кожна людська істота до досягнення 16-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше;

в) кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше;

г) кожна людська істота до досягнення 21-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.

12. Експатріація – це...

- а) відновлення громадянства;
- б) втрата громадянства;
- в) вихід із громадянства за власним бажанням;
- г) набуття громадянства.

13. Перехід населення будь-якої території з одного громадянства в інше без права вибору в зв'язку з передачею території, на якій воно проживає, однією державою іншій називається...

- а) оптація;
- б) натуралізація;
- в) дарування;
- г) трансферт.

14. Денатуралізація – це...

- а) відновлення громадянства;
- б) вихід з громадянства за судовим рішенням;
- в) втрата громадянства;
- г) примусове позбавлення громадянства або вихід з нього.

15. Геноцид – це міжнародний злочин, який...

а) полягає в політиці расової дискримінації та гнобленні стосовно будь-якої групи населення;

б) здійснюється з наміром знищити повністю або частково окрему групу населення за національною, етнічною, расовою чи релігійною належністю;

в) означає будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги, засновані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших сферах суспільного життя;

г) здійснюється з наміром обмеження права будь-якої групи населення за політичною, національною чи релігійною ознакою.

16. Політичний притулок – це...

а) надання державою певній особі можливості переховуватися від переслідувань з політичних мотивів з боку країни громадянства чи постійного місця проживання;

б) надання державою певній особі юридично закріпленої можливості переховуватися від переслідувань з боку країни громадянства чи постійного місця проживання за політичними мотивами, громадську діяльність, релігійні переконання, расову або національну належність;

в) регламентований нормами міжнародного права процес допущення іноземця (або особи без громадянства) в приміщення іноземного дипломатичного або консульського представництва чи на військовий корабель з метою захисту його від посягань на життя, свободу з боку держави попереднього місця перебування;

г) право, а також механізм його набуття та реалізації, відповідно до яких «втікачі від переслідувань», в основному з політичних

мотивів і дій, отримують можливість сховатися від переслідувачів на території іноземної держави.

17. Особа, яка покинула або залишила місце постійного проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини, внаслідок стихійного лиха, голоду, епідемії чи надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру – це...

- а) внутрішньо-переміщена особа або вимушений переселенець;
- б) біженець;
- в) іноземець;
- г) апатрид.

18. Іноземний громадянин або особа без громадянства, яка внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань змушена залишити територію держави, громадянином якої вона є, або територію свого постійного проживання і не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань, і щодо якої прийнято рішення про надання відповідного статусу – це...

- а) внутрішньо-переміщена особа або вимушений переселенець;
- б) біженець;
- в) іноземець;
- г) апатрид.

19. Основними цілями міжнародного гуманітарного права є:

- а) недопущення виникнення збройного конфлікту як міжнародного, так і неміжнародного характеру;
- б) кодифікація міжнародно-правових норм, що регулюють відносини між сторонами в збройному конфлікті, та імплементація їх в національне законодавство;
- в) захист осіб, які не беруть або припинили участь у збройному конфлікті, та обмеження засобів і методів ведення війни;
- г) покарання осіб, які вчинили злочини під час збройних конфліктів, і розшук зниклих безвісти.

20. У непередбачених випадках як цивільні особи, так і комбатанти «залишаються під захистом основ міжнародного права, оскільки вони випливають з усталених між цивілізованими народами звичаїв, законів людяності та вимог суспільної свідомості» – це:

- а) промова Дюнана під час створення Міжнародного комітету Червоного Хреста;
- б) застереження Мартенса щодо Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни;
- в) одна зі статей Загальної декларації прав людини;
- г) правило Міранди.

Список використаної літератури:

Нормативні джерела:

1. Американська конвенція з прав людини від 22 листопада 1969 р. Сан-Хосе, Коста-Ріка. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39605365
2. Африканська хартія прав людини і народів від 27 червня 1981 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html>
3. Додатковий протокол до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 р., що стосується жертв міжнародних збройних конфліктів, 8 червня 1977р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199
4. Додатковий протокол до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року, що стосується жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 8 червня 1977р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200
5. Європейська конвенція про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводження чи покарання від 28.11.1987 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068
6. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153
7. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих в діючій армії від 12 серпня 1949 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU49K05U>

8. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152

9. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята 1950 року в Римі, ратифікована Верховною Радою України від 17 липня 1997 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

11. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

13. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

Інші джерела:

1. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. Посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с. URL: <http://surl.li/ezqfv>

2. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В., Щербина Є. М. Міжнародний захист прав людини: навчальний посібник. Дніпро: ДДУВС. 2016. 259 с. URL: <http://surl.li/ezqfy>

3. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О. В. Бігняка. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с. URL: <http://surl.li/cehdr>

4. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація // *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 19-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2016_1_4.

5. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини (загальнотеоретична характеристика) // *Право України*. 2015. № 10. С.58-66. URL: <http://surl.li/ezqgb>

6. Сироїд Т. Л., Гавриленко О. А., Тітов Є. Б., Фоміна Л. О. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання / під ред. Т. Л. Сироїд. 3-тє вид., перероб і допов. Харків: Право, 2020. 494 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4413&download_id=1440

7. Цебенко С. Б. Всесвітні міжнародні стандарти з прав людини, прийняті Організацією Об'єднаних Націй // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 424-427. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/109.pdf

8. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О. 2018. 168 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf

Тема 8. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини

*«Всі люди рівні перед законом
і мають право, без будь-якої різниці,
на рівний їх захист законом».*

(Загальна декларація прав людини 1948 р.)

1. Становлення міжнародних механізмів захисту прав людини

2. Універсальний механізм захисту прав людини під егідою ООН

3. Регіональні механізми захисту прав людини:

3.1. Європейська система захисту прав людини (Рада Європи, Європейський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі)

3.2. Інші регіональні системи захисту прав людини (міжамериканський досвід захисту прав людини, захист прав людини у країнах Африки, у мусульманських країнах, у Лізі арабських держав, в Організації ісламського співробітництва, в Асоціації держав Південно-Східної Азії)

4. Міжнародні судові органи (Суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини, Суд ЄС, Міжнародні трибунали)

5. Міжнародні правозахисні організації

Ключові поняття: механізм захисту прав людини, міжнародний захист прав людини, конвенційний механізм міжнародного захисту прав людини, процедура захисту прав людини, міжнародні органи, міжнародні відносини, універсальний механізм, регіональний механізм, міжнародні судові органи, міжнародні правозахисні організації.

1. Становлення міжнародних механізмів захисту прав людини

Правовий конструкт **«механізми міжнародного захисту прав людини»** останнім часом все частіше використовується в міжнародній та національних правових системах, у міжнародних відносинах та міжнародній практиці. Під ними **розуміють систему міжнародних(міждержавних) органів і організацій, які створюються і функціонують з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення.**

Становлення міжнародно-правових механізмів захисту прав людини, які закріплені у міжнародно-правових договорах, що розглядалися в змісті попередньої теми, стало результатом триваючого суспільного поступу, поетапного формування стандартів прав і свобод людини і громадянина, остаточного ствердження основ та ідеалів демократії. Пошуки універсальної моделі взаємовідносин індивіда та влади, розпочавшись ще в стародавню епоху, безперервно продовжуються дотепер.

Зазначимо, що окремі права людини та їх захист передбачалися ранніми правовими документами. Так, ще у VI столітті до н. е. перський цар Кір II Великий прийняв **Маніфест**, яким визнавалися певні права людини, зокрема свобода віросповідання, деякі соціальні та економічні права. Поняття природного права вперше з'явилося в **стоїцизмі** – філософському напрямі, що виник в III ст. до н. е. Філософи-стоїки стверджували, що існують загальні для всього людства моральні і правові норми, які не залежать від часу, місця і місцевих звичаїв. Вони вважали, що існують ідеальні, природні закони, які знаходяться вище людських, призначених здійснювати управління суспільством. Ці універсальні закони стоїки і називали **природним правом**. Теорія природного права вплинула на старогрецьку політичну філософію і політичну діяльність, на римську юридичну науку і практику. В середні віки вона досягла такого рівня самостійності і досконалості, що утворилася школа природного права.

Знаковою подією у сфері захисту прав людини стало прийняття у 1215 р. **Великої хартії вольностей** (*Magna Charta Libertatum*) в Англії. Хартія закріпила основні, хоча й елементарні,

права людини. Зокрема, в Хартії містять статті щодо визнання вини особи лише за вироком суду та за законом країни, право особи вільно залишати межі Королівства та повертатись назад тощо. Тобто, до змісту Хартії включались також положення, які знайшли своє продовження у міжнародному праві. Вважається, що Велика хартія вольностей стала фундаментом концепції прав людини, першою гарантією верховенства права, основою демократії, котра не дозволяє правителєві нехтувати волею народу і стримує тиранію.

В епоху *Просвітництва* відбувся значний прогрес у розумінні прав людини – від розуміння природного права як обов'язку до розуміння його як права. У своїй праці «Два трактати про правління» (1689 г.) Джон Локк підкреслює, що людина має певні невід'ємні права, і що люди формують уряди тільки для того, щоб забезпечити і захистити природні права людини – життя, свободу і власність. Деякі сучасники Локка також висловлювали схожі думки щодо прав людини. Так, Ж. Ж. Руссо, наприклад, говорив про те, що людина народжена вільною. Інші філософи, включаючи Ш. Монтеск'є, Вольтера і Д. Юма, дотримувалися думки про те, що необхідно використовувати людські знання і розум, щоб звільнити людей від догм церкви і абсолютної влади. І. Кант розробив поняття «категоричний імператив моральності», що базується на ставленні до інших «як до мети, але не як до засобу».

Багато з цих філософських постулатів і принципів знайшли своє продовження в процесі політичної боротьби, зокрема під час Французької буржуазної революції і Американської війни за незалежність. У *Декларації незалежності США* (1776 г.) зазначається наступне: «Ми виходимо з тієї самоочевидної істини, що всі люди створені рівними і наділені їх Творцем певними невідчужуваними правами, до числа яких відносяться життя, свобода і прагнення до щастя». До актів цього періоду, що сформували основу сучасного розуміння прав людини, також варто віднести англійський *Біль про права* 1689 року, французьку *Декларацію прав людини і громадянина* 1789 року тощо.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття вдалою спробою кодифікувати міжнародні норми у сфері захисту прав людини виявилась поява джерел міжнародного гуманітарного права. У цьому контексті слід згадати *Гаазькі конвенції* 1899 і 1907 р., які можна

вважати першими спробами кодифікації законів і звичаїв війни. Після Другої світової війни вони були доповнені чотирма **Женевськими конвенціями** про захист жертв війни 1949 року і Додатковими протоколами 1977 року.

Сьогодні міжнародне право прав людини вважається найбільш кодифікованою галуззю міжнародного права. В основу кодифікації покладені положення **Статуту ООН** 1945 р. Адже саме друга за масштабністю війна в Європі остаточно довела, що права людини потребують захисту на міжнародному рівні. Не випадково в преамбулі Статуту ООН підтверджується рішучість народів Об'єднаних Націй знову затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй.

Однією з цілей ООН, визначених ст. 1 Статуту, є «міжнародне співробітництво в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру і в сприянні та розвитку поваги до прав людини і основних свобод». Одним з принципів міжнародного співжиття є сприяння «всезагальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, без різниці раси, статі, мови та релігії» (ст. 55 Статуту ООН). Згідно з цим, члени ООН взяли на себе зобов'язання здійснювати «спільні та самостійні дії в співробітництві з Організацією» для досягнення цілей, встановлених ст. 55 (ст. 56 Статуту ООН). Повагу до прав і свобод людини варто трактувати як один з найважливіших факторів гарантування миру та безпеки у світі.

Особливе місце у розумінні механізму захисту прав відводять застосуванню **засобів захисту прав людини**. Юридичний засіб може бути визначений як інструмент, що використовується для ефективного правового регулювання та за допомогою якого задовольняються інтереси суб'єктів права і забезпечується досягнення соціально значущих, корисних цілей. **Наведемо приклади:** у ч. 3 ст. 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй зазначено, що «усі члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир, безпеку і справедливість», ч. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права встановлено, що кожна держава «зобов'язується забезпечити всякій

особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту», у ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод підтверджується «право на ефективний засіб юридичного захисту» в разі порушення визнаних Конвенцією прав і свобод.

Серед основних і дієвих засобів захисту прав людини вагоме місце належить **судовому захисту**. Суд найефективніше контролює дотримання прав людини, а його рішення спрямовані на захист права, тому є підставою для припинення порушень, відновлення права та відшкодування шкоди. Застосування судового захисту прав передбачає розв'язання питання щодо підстав відповідного захисту, що не завжди закріплені «буквою закону», але співвідносяться з «духом закону». Адаже судовій практиці, особливо на рівні міжнародних інстанцій, відомі випадки розширювального тлумачення норми відповідного нормативно-правового акту з метою справедливого і такого, що відповідає принципам права, вирішення справи.

Отже, сучасні механізми міжнародного захисту прав і основних свобод людини сформувалася в другій половині ХХ ст. в рамках Організації Об'єднаних Націй. Статут ООН дав поштовх для співробітництва держав у сфері захисту прав людини. Є підстави стверджувати про існування безпосереднього зв'язку між прийняттям Статуту ООН і становленням принципу поваги до прав людини в сучасному міжнародному праві.

Варто додати, що, окрім універсальних механізмів захисту прав людини, активно розвиваються регіональні механізми. Зокрема, захистом прав людини плідно займаються Рада Європи та Європейський суд з прав людини, Міжамериканська комісія з прав людини тощо. Також одночасно з універсальними та національними нормами, що регулюють захист прав людини, існує значний масив регіональних норм, закріплених у міжнародних договорах. Поряд з цим активно функціонують регіональні міжнародні суди, що здійснюють контроль за забезпеченням державами захисту прав людини.

2. Універсальний механізм захисту прав людини під егідою ООН

Людство зрозуміло нагальну необхідність створення ефективного і розгалуженого механізму захисту прав людини після усвідомлення жахів війни. Центральне місце серед міжнародних організацій, покликаних сприяти утвердженню прав на всіх рівнях займає **Організація Об'єднаних Націй**. ООН є головною універсальною та найбільш авторитетною інституцією у сфері забезпечення й захисту прав людини. Створена у 1945 році як система, покликана об'єднати зусилля заради досягнення глобальних цілей, на сьогодні вона включає 193 держави-учасниці. Відповідно до Статуту ООН, ця структура покликана «позбавити прийдешні покоління нещастя війни, яка двічі в нашому житті принесла людству невимовне горе, і знову утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав більших та малих націй, та створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають із договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяти соціальному прогресу й поліпшенню умов життя при більшій свободі».

Схематично всі правозахисні міжнародні механізми можна розподілити на дві групи: **універсальні та регіональні**.

Універсальні правозахисні механізми – це органи й організації, які поширюють свою діяльність на увесь світ, незалежно від державних і регіональних кордонів. Ці механізми тією чи іншою мірою пов'язані з найавторитетнішою міжнародною організацією – **Організацією Об'єднаних Націй**. І це не випадково: по-перше, її членами є майже всі держави світу, по-друге, відповідно до Статуту ООН однією з основних цілей діяльності цієї організації є «утвердження віри в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості».

Статут зобов'язує головний орган ООН – **Генеральну Асамблею ООН** – приділяти особливу увагу захистові прав людини. У 1948 р. вона прийняла **Загальну декларацію прав людини**, а після цього цілу низку міжнародно-правових актів, які торкаються різноманітних аспектів правозахисної діяльності (про громадянські, політичні, культурні права, заборону геноциду,

апартеїду, расової дискримінації тощо). Питання прав людини розглядають в Головних комітетах Асамблеї, а також у її допоміжних органах (наприклад, у спеціальних комітетах з дискримінації, проти апартеїду тощо), обговорюються проблеми у сфері прав і приймаються рішення, важливі для їх доктрини та системи захисту.

Серед інших основних органів ООН особливу роль у захисті прав людини відіграє **Економічна і Соціальна Рада** (ЕКОСОС), яка під керівництвом Генеральної Асамблеї координує економічну і соціальну діяльність ООН, у тому числі, як зазначено в Статуті, готує «рекомендації з метою поглиблення поваги і дотримання прав людини й основних свобод для всіх». Однак, незважаючи на широкі повноваження і ту важливу роль, яку відіграють у міжнародних відносинах головні органи ООН, основні функції щодо захисту прав людини виконують спеціалізовані правозахисні органи й організації.

Отже, всі універсальні правозахисні органи поділяють на три види:

1) **Постійні органи, що є частиною апарату ООН – Комісія ООН з прав людини та її експертний орган – Підкомітет по запобіганню дискримінації та захисту прав меншин.** Ці органи, а також Комісія зі становища жінок, створені в рамках ЕКОСОС для виконання його повноважень в галузі захисту прав людини. У рамках іншого основного органу ООН – Секретаріату, створений Центр прав людини, розташований в Женеві і Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців. Останньою за часом була створена в 1993 р. посада Верховного Комісара ООН з прав людини.

2) **Органи, створені згідно з міжнародними угодами, укладеними під егідою ООН.** У рамках ООН було розроблено безліч міжнародних договорів про захист прав людини, що розвивають положення Загальної декларації, щодо окремих груп прав чи окремих прав, закріплених у ній. Однак, якщо Декларація прав, як ми пам'ятаємо, формально не є ні для кого обов'язковою, але стала такою фактично для всіх держав, то вищевказані договори юридично обов'язкові для виконання державами, але тільки тими, котрі їх підписали і ратифікували. Це насамперед стосується

затвердженого в 1966 р. **Пакту про громадянські та політичні права і про соціальні й економічні права** (перший набув чинності 23 березня 1976 р., а другий – 3 січня 1976 р.). Ці документи (а також Протоколи до Пакту про громадянські і політичні права), разом із Загальною Декларацією складають основне джерело міжнародного права в галузі захисту прав людини – **Міжнародний білль про права людини**.

Окрім Пактів під егідою ООН були розроблені: Конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Конвенція про запобігання катуванням та іншому жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню, а також безліч інших договорів. На виконання усіх цих угод були створені: Комітет ООН з прав людини (не плутати з Комісією ООН), Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з расової дискримінації, Комітет проти катувань тощо.

3) **Спеціалізовані установи Організації Об'єднаних Націй**. У відповідності зі ст. 57 і 63 Статуту ООН із Організацією пов'язані різні установи, створені міжурядовими угодами в галузі економіки, соціальних відносин, культури, освіти, охорони здоров'я та ін. Спеціалізовані установи є постійно діючими міжнародними організаціями, які працюють на підставі власних статутів і угод з ООН. Сьогодні існує 16 таких організацій. Однак далеко не всі ці установи займаються правами людини. Для тих, що здійснюють правозахисну діяльність, вона не є основною, а впливає із загальносоціальної спрямованості їх діяльності і, відповідно, лише доповнює її. До таких установ відносяться насамперед **Міжнародна Організація Праці** (МОП) і **Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури** (ЮНЕСКО).

Універсальні органи з прав людини можуть бути квазісудовими та конвенційними. До квазісудових належать органи, утворені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасницями та діють за процедурою, що нагадує судову (Комітет з прав людини). До конвенційних належать органи, утворені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасницями (Комітет із прав дитини – згідно з Конвенцією про права дитини; Комітет з ліквідації дискримінації

щодо жінок – згідно з Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок тощо) Конвенційні органи мають переважно політико-правовий характер.

Особливе місце посідає **Рада ООН з прав людини** (замінила у 2006 р. Комісію ООН з прав людини) – міжурядовий орган ООН, який складається з 47 держав, обраних таємним голосуванням на основі справедливого географічного розподілу, які відповідають за сприяння повазі й захисту прав людини в світі. Рада ООН з прав людини вважається найбільш спеціалізованим й авторитетним елементом системи захисту прав людини на універсальному рівні. Рада працює як допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН з 2006 року, здійснює обговорення усіх питань та ситуацій в сфері прав людини, які потребують її уваги.

Головними **принципами діяльності** Ради ООН з прав людини є: універсальність, неупередженість, невідбірковість, об'єктивність, налагодження конструктивного міжнародного діалогу та співробітництва з метою сприяння повазі, дотриманню й захисту всіх прав. Обговорення проблематики прав людини цією Радою охоплює **регулярні** та **спеціальні сесії** (скликаються для попередження порушень прав людини та швидкого реагування на надзвичайні ситуації). Діяльність органу включає універсальний періодичний огляд та спеціальні процедури.

Універсальний періодичний огляд передбачає моніторинг ситуації з правами людини у кожній державі-учасниці ООН та звітування держав. Цей механізм відносно новий для ООН. Спеціальні процедури Ради ООН з прав людини передбачають діяльність незалежних експертів з мандатами надавати повідомлення та рекомендації щодо прав людини за певної тематикою або стосовно певної держави.

Система спеціальних процедур охоплює особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні, культурні права. На сьогодні до неї включені 44 тематичні мандати та 12 мандатів щодо окремих держав. Спеціальні процедури включають візити експертів для огляду ситуації в конкретній державі та підготовку доповідей за результатами (висновки й рекомендації). У межах Ради ООН з прав людини є інститут «постійного запрошення», яке оголошують держави-члени та спостерігачі й який дозволяє у будь-який момент скористатися спеціальними процедурами стосовно цих держав.

Діяльність Ради ООН з прав людини передбачає також розроблення міжнародних стандартів, інформаційно-просвітницьку та пропагандистську (в сенсі просування) роботу в сфері прав людини.

Верховний комісар ООН з прав людини є посадовою особою під керівництвом Генерального секретаря ООН. Він діє з 1993 року та відповідає за діяльність ООН в сфері прав людини. Офіс (або Управління) Верховного комісара ООН з прав людини складається з **експертів**, що разом забезпечують функціонування Центру з прав людини та співробітництво, як між елементами всередині ООН, так і з іншими елементами механізмів захисту прав людини. Діяльність Верховного комісара ООН з прав людини та його офісу здійснюється у таких **напрямах**: 1) нормотворчість; 2) моніторинг; 3) сприяння забезпеченню прав людини. Особливі інструменти надані йому для швидкого реагування на надзвичайні ситуації з правами (грубі і масові порушення, військові та цивільні конфлікти, наслідки стихійних лих тощо).

Верховний комісар ООН з прав людини виконує функції з забезпечення діяльності Ради ООН з прав людини і договірних органів щодо прав у структурі ООН. Як організаційний та координаційний інститут він також сприяє налагодженню зв'язків всередині всієї системи захисту прав людини на рівні ООН. Крім того, в межах діяльності цього органу відбуваються дослідження щодо прав, підготовка та поширення інформації та публікацій, надання відповідних консультативних послуг. Мандат Верховного комісару ООН розповсюджується на уряди держав усього світу та зобов'язує останні сприяти діяльності відповідного органу. Його представники працюють також у складі миротворчих місій ООН. Верховний комісар ООН з прав людини одночасно є Заступником Генерального секретаря, призначається ним і затверджується Генеральною Асамблеєю ООН у відповідності до принципу справедливого географічного представництва.

Отже, універсальна система захисту прав людини, що сформувалася після утворення ООН, отримала визнання демократичного світу й загалом довела власну ефективність. Однак загострення локальних геополітичних конфліктів у різних регіонах світу, що супроводжуються відкритою військовою агресією або

застосування гібридних методів впливу, породжують світову системну кризу у відносинах між державами та міжнародними організаціями в галузі захисту прав людини. Україна є однією з держав, громадяни якої найбільш гостро відчувають наслідки цієї кризи, зважаючи на акти безпрецедентної з часів Другої світової війни агресії Росії щодо держави-члена ООН.

3. Регіональні механізми захисту прав людини

Регіональні міжнародні механізми захисту прав людини створюються на підставі міжнародних договорів окремих груп держав, як правило, в межах географічних регіонів, наприклад, Європи, Африки, Азії чи Південної Америки.

Наразі регіональні механізми захисту прав людини створено **в Європі** (у рамках Ради Європи – на підставі Конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950; у рамках ЄС – на підставі установчих договорів ЄС; у рамках ОБСЄ – згідно з Гельсінським Актом 1975 р.); **в Америці** – згідно з американською Конвенцією про права людини 1978 р.; **в Африці** – згідно з африканською Хартією прав людини 1981 р. Після розпаду СРСР у рамках СНД також було зроблено спробу створити міжнародну систему захисту прав людини на підставі Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права й основні свободи людини 1993 р. тощо.

Регіональні органи з прав людини поширюють свою компетенцію на держав-учасниць відповідного регіонального міжнародного договору про права людини. Іменування таких органів «регіональними» до певної міри умовне, оскільки захист не лише відбувається в межах територій таких держав, а поширюється також на осіб, що знаходяться під їхньою юрисдикцією.

Серед регіональних міжнародних органів із прав людини є **судові органи** (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини), **квазісудові органи** (Комітет незалежних експертів, утворений згідно з Європейською соціальною хартією), **конвенційні органи** (Європейський комітет із питань запобігання тортурам і такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, утворений згідно з Європейською конвенцією про запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню).

3.1. Європейська система захисту прав людини (Рада Європи, Європейський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі)

Європейською юриспруденцією сформульована не лише сучасна доктрина прав людини, але й розгалужена та ефективна система їх забезпечення і захисту. Ця система має декілька рівнів, що частково накладаються один на інший, а частково – доповнюються, як у стандартах щодо прав, так і у механізмах реалізації і захисту. Ці рівні представлені Радою Європи (РЕ), Європейським Союзом (ЄС) і Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

І рівень – Рада Європи.

Рада Європи створена у 1949 році як регіональна міжурядова організація, що передбачає розвиток співробітництва держав-учасниць на основі спільних ідеалів і принципів, а також сприяння їх економічному і соціальному прогресу. У Статуті Ради Європи встановлено, що «захист і подальший розвиток прав людини і основоположних свобод» є пріоритетом для цієї організації.

Початок діяльності цієї організації поклали 10 країн, на сьогодні вона налічує 46 держав-учасниць. Крім того, деякі держави мають статус спостерігачів у Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) або спостерігачів у Комітеті міністрів Ради Європи.

Держави-учасниці повинні дотримуватися ***трьох основних принципів:***

- принципу верховенства права;
- принципу демократичного плюралізму;
- принципу захисту прав людини.

Стандарти щодо прав людини закріплено у десятках європейських конвенцій, угод, пактів, декларацій і протоколів. Особливе місце належить ***Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року***, яка вийшла далеко за межі регіонального стандарту. Важливі стандарти містять ***Європейська соціальна хартія 1961 року, Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 року, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992 року, Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 року, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992 року, Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами 2011 року***

тощо. Рада Європи захищає права людини в рамках міжнародних конвенцій, і, відстежуючи прогрес держав-членів у цій сфері, через незалежні контрольні експертні органи робить висновки та дає рекомендації.

У межах Ради Європи опосередковане або пряме забезпечення та захист прав людини здійснюються наступними інституціями:

1. Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) – дорадча інституція, яка може обговорювати будь-яке питання, що відповідає меті й компетенції Ради Європи, надавати Комітету міністрів висновки та рекомендації, приймати резолюції. **Резолюції** є не лише стандартами у сфері прав людини, а й досить динамічними інструментами впливу на забезпечення та захист прав. ПАРЄ складається з депутатів, які обираються з числа членів національних парламентів. ПАРЄ обирає Генерального секретаря, Уповноваженого з прав людини та суддів ЄСПЛ, забезпечує демократичний форум для обговорення та спостереження за виборами, її комітети відіграють важливу роль у розгляді поточних питань.

2. Генеральний секретар – відповідає за стратегічне управління Радою Європи. Він веде засідання та представляє Раду Європи.

3. Комітет міністрів Ради Європи – керівний орган Ради Європи, що складається з міністрів закордонних справ держав-учасниць або їх постійних представників, а також інших членів урядів. Він готує висновки у формі рекомендацій урядам, готує до ухвалення тексти конвенцій та угод, здійснює контроль за виконанням рішень ЄСПЛ. Рекомендації Комітету міністрів не мають обов'язкової сили, однак є важливими стандартами, що відображають спільне бачення проблемних питань (у тому числі щодо прав людини) державами-учасницями Ради Європи.

4. Комісар (Уповноважений) Ради Європи з прав людини незалежно вирішує питання та привертає увагу до порушень прав людини. Він працює як незалежна посадова особа, завдання якої – сприяти повазі до прав людини та їх дотриманню в країнах Ради Європи.

Основні **завдання** Комісара з прав людини:

1) сприяти ефективному дотриманню прав людини і допомагати державам – учасницям впроваджувати стандарти прав людини Ради Європи;

2) сприяти навчанню правам людини у державах – учасницях Ради Європи;

3. виявляти можливі недоліки в законодавстві та правозастосовній практиці держав-учасниць;

4) сприяти діяльності національних установ омбудсмена та інших установ із захисту прав людини;

5) надавати консультації та інформацію стосовно захисту прав людини в регіоні.

Комісар може, згідно зі своєю посадою, займатися будь-якою проблемою в межах своєї компетенції. І хоча Комісар не може займатися індивідуальними скаргами, він може, у контексті своїх функцій з просування прав людини, вживати заходів на підставі будь-якої інформації, яка причетна до справи щодо загальних аспектів захисту прав людини, як їх проголошено в документах Ради Європи. Він має співпрацювати з іншими міжнародними інститутами щодо заохочення та захисту прав людини з метою уникнення їх дублювання, надавати консультативні послуги й інформацію з питань захисту прав людини та запобігання їх порушенням. Одночасно він має співпрацювати з національними правозахисними установами.

5. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) – постійно діючий орган Ради Європи, який розглядає міждержавні справи та індивідуальні скарги на порушення статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Він займає ключову позицію у європейській системі захисту прав людини. Окрім суду, при Раді Європи діють **Європейський комітет з прав меншин, Комітет незалежних експертів по соціальних і економічних правах, Європейський комітет запобігання катуванням**. Повноваження цих органів непорівнянні з повноваженнями Суду.

6. Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія) – дорадчий орган Ради Європи, який надає висновки про відповідність проектів законодавчих актів європейським стандартам та цінностям. Комісія одночасно є форумом, у ході якого держави можуть обмінюватися інформацією

та досвідом, обговорювати ідеї й проекти, пов'язані з конституційними питаннями.

7. Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи – відповідає за зміцнення місцевої та регіональної демократії в державах-учасниках і надає оцінку застосування Європейської хартії місцевого самоврядування, здійснює моніторинг місцевої демократії та виборчих процесів. Він також працює в цілях сприяння консультаціям і політичному діалогу між національними урядами та місцевими і регіональними органами влади за допомогою співпраці з Комітетом міністрів Ради Європи. Конгрес складається з двох палат: Палати місцевих органів влади і Палати регіонів.

8. Конференція міжнародних неурядових організацій представляє громадянське суспільство і сприяє демократичній участі.

Отже, принцип поваги прав людини став одним з наріжних каменів у діяльності Ради Європи, яка забезпечує високі стандарти захисту прав людини в державах-членах насамперед завдяки дії Конвенції. Ця Хартія прав людини стала фундаментом усього комплексу міжнародно-правового регулювання в галузі прав людини, її законних інтересів та потреб, відправною точкою на шляху цивілізованих європейських держав до втілення в життя загальнолюдських цінностей.

II рівень – Європейський Союз (ЄС).

Європейський Союз – особливе об'єднання держав, що утворювалося поступово, але з самого початку було замислене як відкрите співтовариство. Бажання досягнути миру і добробуту в Європі, а також небажання повторення таких подій, як Друга Світова війна, призвело до посилення євроінтеграції. Успішною виявилася співпраця у політичній, економічній, оборонній та інших сферах об'єднання. ЄС має **міжнародну правосуб'єктність**, тобто діє фактично на рівні держави – має право укладати договори, бути членом певних міжнародних організацій. Але і держави-члени ЄС мають міжнародну правосуб'єктність та право виходу з об'єднання. Усе це зумовлює специфіку забезпечення та захисту прав людини на рівні ЄС.

Важивою рисою ЄС є дотримання певних принципів і цінностей, спільних для об'єднання. **Спільні цінності** – це

свобода, демократія, рівність, повага до людської гідності, прав людини та основних свобод, верховенство права. Фундаментальні принципи, на яких ґрунтується Союз: наднаціональність, пропорційність, солідарність і субсидіарність. **Наднаціональність** означає, що держави-члени передають право прийняття рішень в певних сферах Європейському Союзу. **Пропорційність** означає розподіл голосів у ЄС таким чином, щоб малі держави-члени мали пропорційно більше місць у європейських інституціях, ніж мали б отримати відповідно до кількості жителів. Це дозволяє малим державам-членам отримувати більший вплив у ЄС і слідкувати, щоб їх інтереси враховувалися. **Солідарність** означає спільну політику і взаємну підтримку держав-членів, зокрема, економічну допомогу та перерозподіл спільного бюджету. **Субсидіарність** означає, що рішення повинні прийматися на найбільш низькому рівні, тобто на національному чи навіть регіональному, а на європейському рівні повинні розглядатися, якщо проблему можна вирішити тільки там.

Європейський Союз – унікальне утворення зі складною інституційною структурою, міждержавне та міжнародне об'єднання з високим ступенем інтеграції, яке володіє визначеними повноваженнями (компетенцією) у економічній, політичній, правовій сферах, має власну правову систему.

Основними інституціями ЄС виступають:

1. Європейський Парламент виступає як законодавчий орган, так само, як і Рада ЄС (більшість законодавчих актів ухвалюється ними спільно). Обирається громадянами ЄС прямим голосуванням у кількості 751 депутата. Члени Європейського Парламенту засідають у загальноєвропейських політичних групах, а не у національних. Головує обраний на 2,5 роки Президент Європейського Парламенту. Європейський Парламент виконує чотири функції: законодавчу, бюджетну, консультативну та функцію політичного контролю. Парламент ініціює прийняття нових законодавчих актів на підставі діяльності Європейської Комісії.

2. Європейська комісія – основний виконавчий орган ЄС. Володіє правом законодавчої ініціативи до Європейського Парламенту та Ради ЄС. Комісія незалежна від національних урядів, комісари зобов'язані діяти в інтересах ЄС. До складу Комісії входить по одному представнику від кожної держави-члена ЄС. Президента

Європейської Комісії обирає Європейський Парламент за поданням Ради ЄС, а члени Комісії обираються шляхом голосування у Раді. Європейська Комісія виконує такі головні функції: здійснення політики ЄС, управління і контроль за бюджетом ЄС, забезпечення і відстеження дотримання європейського законодавства (разом з Судом ЄС), застосування спеціальних процедур до порушників, внесення пропозицій про законопроекти Європейському Парламенту і Раді, ініціювання політичних та програмних дій. Комісія несе відповідальність за втілення рішень Європейського Парламенту та Ради ЄС.

3. Рада Європейського Союзу (Рада Міністрів) – законодавчий орган ЄС, що складається з міністрів від кожного з урядів держав-членів ЄС. Міністри уповноважені представляти національні уряди і підзвітні національним парламентам. Фактично, існує 10 різних конфігурацій Ради ЄС. Які саме міністри входять до певної конфігурації Ради, залежить від того, які питання слід розглянути. Наприклад, якщо треба обговорити економічні питання, збирається Рада з питань економіки та фінансів і складається з відповідних міністрів від урядів держав-членів, однак всі рішення вважаються прийнятими Радою ЄС. Кожна держава-член має кількість голосів у Раді ЄС, відповідну кількості її населення, але при цьому кількість голосів враховується не арифметично, а пропорційно і змінена на користь малих держав-членів.

Рада ЄС виконує такі **функції**: затвердження законодавства ЄС спільно з Європейським Парламентом; укладання міжнародних угод між ЄС та іншими державами або міжнародними організаціями, конвенцій між державами-членами ЄС; затвердження бюджету ЄС спільно з Європейським Парламентом; координація соціально-економічної політики держав-членів; розробка та виконання спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС (хоча держави-члени зберігають незалежний контроль над зовнішньою політикою, безпекою й обороною); координація співробітництва між національними судами та правоохоронними органами; утворення єдиного простору свободи, безпеки та правосуддя в межах кордонів ЄС.

4. Європейська рада – інституція, яка узгоджує найбільш важливі рішення ЄС. Європейська Рада визначає політичне

спрямування та пріоритети Європейського Союзу. Складається з голів держав та урядів країн-членів, які обирають Постійного Президента Європейської Ради. Президент головує на засіданнях Ради, спрямовує її роботу та представляє ЄС на найвищому рівні за кордоном. Європейська Рада збирається чотири рази на рік, однак за особливих обставин може бути скликано позачергове, надзвичайне засідання.

5. Суд Європейського Союзу – вищий орган судової влади в об'єднанні. Складається з двох установ: безпосередньо Європейський Суд (Суд справедливості) та Суд першої інстанції. До складу Суду входять судді від кожної держави-члена ЄС та генеральні адвокати. Суд забезпечує єдине тлумачення й застосування законодавства ЄС всіма державами-членами. З метою запобігання різного тлумачення правових актів ЄС у державах-членах існує **процедура «попереднього рішення»**, коли національний суд може чи повинен, звернутися за порадою до Європейського Суду. Право тлумачити правові акти ЄС має і Суд, і національні суди, однак тільки Європейський Суд приймає остаточне рішення. Європейський Суд уповноважений регулювати юридичні суперечки між державами-членами ЄС, інституціями ЄС, юридичними та фізичними особами. Завдяки прецедентному характеру рішень Суд спрямовує розвиток правової системи ЄС і впливає на національні правові системи держав-членів.

6. Суд Аудиторів – перевіряє фінансування діяльності Союзу. Він надає Європейському Парламенту і Раді декларацію, яка підтверджує правильність ведення рахунків, а також законність і правильність фінансових операцій.

7. Європейський центральний банк відповідає за єдину монетарну політику ЄС. ЄС не має постійно діючої армії, але у рамках спільної безпекової та оборонної політики можуть бути задіяні збройні сили, потрібні для спільних операцій із роззброєння, гуманітарної допомоги та надання порятунку, запобігання виникненню конфліктів, миротворчих та військових операцій.

Вагому зовнішньополітичну місію в ЄС виконує **Високий представник Європейського Союзу з закордонних справ та безпекової політики** – впроваджує спільну зовнішню та безпекову політику ЄС. Призначається Європейською Радою і головує у Раді

міністрів закордонних справ, має вносити пропозиції щодо сфери своєї компетенції, здійснювати зовнішню політику від імені Ради та представляти єдину позицію ЄС на міжнародній арені.

Хоч усі держави-члени ЄС ратифікували **Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод**, а також низку інших міжнародних документів про права людини, донедавна на рівні ЄС не було окремого обов'язкового акту, який би містив каталог прав людини. Для того, щоб заповнити цю прогалину, у 2000 році було ухвалено **Хартію основних прав ЄС**, яка у 2009 році набула обов'язкової юридичної сили і є фундаментом стандартів з прав людини на рівні ЄС.

Оскільки фундаментальні права людини був проголошені невід'ємною умовою для майбутнього розвитку ЄС, з'явилася необхідність у створенні ефективного механізму захисту прав особи, який би забезпечував превентивний захист та гарантував відновлення порушеного права.

Виокремлюють **судові** та **позасудові** способи захисту. Захист у судовому порядку прав особи від зазіхань з боку міжнародних інституцій належить до **юрисдикції Суду ЄС** (див. питання 4 тез лекції). До позасудових інститутів, що забезпечують захист прав особи, варто віднести **омбудсмена ЄС, Агентство основних прав ЄС та органи ЄС (Комісія та Рада)**. Слід наголосити, що функції цих органів у галузі прав особи належать до захисту прав особи від зазіхань з боку органів Європейського Союзу, а не держав-членів ЄС.

Позасудові органи, до провадження яких належить захист прав особи, слід категоризувати таким чином:

1. *Залежно від мети утворення:*

- спеціалізовані інститути із захисту прав особи: Агентство основних прав Європейського Союзу, Омбудсмен Європейського Союзу;

- органи загальної компетенції: комісія ЄС, Рада ЄС.

2. *За суб'єктом, який може звернутися до інституту для захисту права:*

- омбудсмен Європейського Союзу (звернення окремих осіб);

- Агентство основних прав Європейського Союзу (звернення лише органів Європейського Союзу);

- Рада ЄС (звернення лише країн-учасниць Європейського Союзу).

Рада ЄС є інститутом ЄС, який виконує різноманітні функції і вважається головним нормотворчим органом Європейського Союзу. Тому проблема захисту прав особи є не найголовнішою, а лише однією з функцій зазначеного органу. На вимогу однієї третини країн-учасниць або Комісії, одразу після ухвалення ствердного висновку Парламенту ЄС Рада ЄС має можливість одноголосно визнати порушення будь-якою державою-членом принципів, зазначених у ст. 2 Конвенції. Ухваленню подібного висновку передують виклики представників такої країни для пред'явлення зауважень та рекомендацій стосовно наявної проблеми.

Якщо порушення було вказано у висновку Парламенту ЄС, Рада ЄС кваліфікованою більшістю має ухвалити рішення стосовно обмеження права визначеної у висновку держави-члена, таке положення міститься у Договорі про створення ЄС, зокрема призупинити право на участь у голосуванні представника уряду зазначеної держави-члена на сесії Ради ЄС. Ухвалюючи таке рішення, Рада ЄС оцінює ймовірні наслідки цього обмеження права стосовно прав фізичних та юридичних осіб. Зобов'язання, які закріплюються за визначеною країною-учасницею, згідно з Договором про створення ЄС, залишаються чинними для визначеної країни.

Рада ЄС, приймаючи рішення, в майбутньому має можливість ухвалити рішення стосовно внесення змін до застосованих інструментів впливу, а також може їх скасувати задля оцінки у разі зміни ситуації, яка вимагала застосованих заходів. Загалом, такий інструмент захисту прав особи є ефективним, оскільки він містить функції дізнання, ухвалення рішення та притягнення до відповідальності.

Основним виконавчим інститутом ЄС є **Комісія ЄС**, яка виконує функцію дізнання стосовно протиправних дій та застосування штрафних санкцій. Об'єктом протиправних дій є будь-яке правопорушення державою-членом вимог, покладених на неї установчими нормативно-правовими актами ЄС. Особлива увага

приділяється факту вчинення протиправних дій, не беручи до уваги передумови такого правопорушення.

Головною частиною такого процесу в межах проведеного розслідування є **право на звернення осіб** (фізичних або юридичних) до Комісії стосовно протиправної дії, вчиненого державою-членом. Інструмент захисту прав особи, який застосовується Комісією, є ефективним. Цей інструмент поєднує в собі інформаційну і представницьку функцію, а також функції, пов'язані з дізнанням та ухваленням рішення. Відсутність функції застосування міри відповідальності покривається можливістю подати позов до Суду ЄС, до юрисдикції якого входить ухвалення рішення, вимоги якого зобов'язана втілити держава – порушник певного права.

З набранням чинності **Маастрихтського договору** 1992 р. в ЄС був створений механізм захисту прав особи – **омбудсмен ЄС**. Претендента на посаду євроомбудсмена визначає Парламент ЄС. Головними принципами його функціонування є **незалежність** та **неупередженість**.

Дискусія стосовно місця інституту в системі поділу влади не має вирішального змісту, оскільки інститути й органи ЄС можна поділити за такою властивості лише умовно, адже зазвичай вони містять ознаки не лише однієї гілки влади. В інших випадках всі основні тези стосовно омбудсменів, що виконують свої повноваження на внутрішньодержавному рівні, особливості виконання таких повноважень та компетенцію повністю можна застосувати до інституту омбудсмена в ЄС.

До **внутрішньої структури** цього інституту входять: секретаріат, яким керує генеральний секретар, апарат євроомбудсмена, департаменти (юридичний (має 4 підрозділи), адміністративний, фінансовий) та відділи (адміністрування, персоналу, бюджету, фінансів, зв'язків із громадськістю).

Повноваження омбудсмена ЄС стосуються розгляду петицій стосовно роботи органів ЄС, окрім Суду ЄС, та наступного кола питань: скарги стосовно центральних і місцевих органів державної влади держав-членів; скарги на бездіяльність або дії державних органів правосуддя та омбудсменів; скарги стосовно діяльності окремих приватних суб'єктів.

Загалом, крім аналізу скарг, що надсилаються, омбудсмен має можливість самостійно розпочати розгляд ситуації, яка може призвести до протиправних дій стосовно прав і свобод особи. Якщо досягти неконфліктного вирішення спірного питання неможливо, євроомбудсмен має можливість надіслати рекомендації стосовно вирішення такого питання. Також євроомбудсмен на власний розсуд має можливість надіслати рекомендації у випадку, якщо протиправні діяння стосуються прав великої кількості осіб.

Надсилати клопотання омбудсмену мають змогу громадяни ЄС, люди, реєстрація проживання або перебування яких постійно чи тимчасово визначена в межах однієї з держав-членів, а також суб'єкти підприємницької діяльності, місце реєстрації яких знаходиться в межах ЄС. У разі потреби на офіційній веб-сторінці євроомбудсмена є шаблон скарги, доступний для завантаження та використання.

Якщо зміст звернення не належить до сфери повноважень омбудсмена (якщо воно належить до внутрішньої компетенції країн-учасниць), розгляд звернення не буде скасовано. В будь-якому випадку омбудсмен вчинить всі необхідні дії для сприяння вирішенню конфліктного питання.

Агентство з фундаментальних прав ЄС, створено у 2007 р., є органом, наділеним спеціальними повноваженнями, мета яких прямо стосується підвищення ступеня захисту прав особи в ЄС. **Головне завдання** – забезпечення допомоги інститутам ЄС та державам-членам стосовно ухвалення рішень та у процесі вибору розвитку функцій, необхідних для гарантування фундаментальних прав особи. Тобто Агентство з фундаментальних прав ЄС виконує спрямовуючу та інформативну функцію. Агентство не має права розглядати персональні звернення чи ухвалювати рішення, наслідком яких є їх неухильне виконання. Проте воно посідає важливе місце у створенні нормативної бази, яка поєднує основні принципи прав особи та злагоджений механізм захисту прав особи в межах ЄС.

Внутрішня структура Агентства містить такі підрозділи: Комітет правлячих, Виконавче бюро та Науковий комітет. Комітет правлячих координує представників держав-членів, комісії ЄС та Ради ЄС з належною практикою в керуванні громадськими чи

приватним організаціями та належною компетенцією в галузі фундаментальних прав.

Для гарантування втілення у життя визначених завдань **Комітет правлячих** щороку ухвалює робочу програму Агентства з фундаментальних прав ЄС відповідно до замислу довготривалої діяльності; схвалює звіти Агентства з фундаментальних прав ЄС; призначає та звільняє з посади директора Агентства з фундаментальних прав ЄС; приймає звіт Агентства з фундаментальних прав ЄС та остаточні бюджети з правилами в галузі фінансів, які використовуються стосовно Агентства з фундаментальних прав ЄС; призначає та відзиває учасників Наукового комітету Агентства з фундаментальних прав ЄС. Акт, який впорядковує роботу Комітету правлячих, має назву «Правила процедури Агентства з фундаментальних прав Європейського Союзу». На голосуванні рішення ухвалюються простою більшістю. Пленум Комітету правлячих відбувається двічі на рік. У разі потреби є можливість позачергових пленумів.

До складу **Виконавчого бюро** входять голови та віце-голови Комітету правлячих, двоє учасників виконавчого органу і делегат Комісії ЄС. В діяльності Комісії бере участь делегат, обраний Радою ЄС. Виконавче бюро допомагає Комітету правлячих у процесі підготовки проектів рішень та директору під час виконання службових обов'язків.

Головою Агентства з фундаментальних прав ЄС є **директор**, який відповідає за належне виконання покладених на Агентство функцій, а також за працевлаштування належного персоналу. Комітет правлячих обирає директора на основі персональних відзнак, практичних знань у сфері фундаментальних прав, адміністративних та управлінських здібностей.

Науковий комітет є певним поручителем належного виконання роботи, що виконується Агентством з фундаментальних прав ЄС. Він має бути залучений на перших етапах підготовки проектів основної маси актів стосовно питань, які формують компетенцію цього органу.

На міжнародному рівні Агентство з фундаментальних прав ЄС провадить свою діяльність спільно з Радою ЄС, Верховним комісаром ООН стосовно прав людини, Управлінням Верховного

комісара ООН стосовно справ біженців, Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, ОБСЄ та ООН.

Зазначені вище механізми охорони й захисту прав особи мають **певні недоліки**. Особа має гарантоване право на звернення до євроомбудсмена і до Агентства з фундаментальних прав ЄС, але ці установи не володіють повноваженнями стосовно ухвалення рішень, які повинні неухильно виконуватися. Ці органи беруть опосередковану участь під час неконфліктного вирішення проблем претензії. Прийняті рішення не мають загальнообов'язкової правової дії через притаманне їм політичне наповнення, а також існує можливість того, що вони не будуть розглянуті.

Отже, закріплення та захист прав людини на регіональному рівні ЄС – це ще один додатковий правовий механізм, який одночасно уніфікує існуючі національні системи цього захисту, об'єднує їх з чинними міжнародно-правовими актами й при цьому функціонує паралельно з ними, не виключаючи їх, а логічно доповнюючи і посилюючи.

III рівень – Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Головним призначенням ОБСЄ є сприяння миру і безпеці в Європі, але водночас вона здійснює суттєвий вплив на стандарти у сфері прав людини і систему їх захисту. Ця структура функціонує як політичний орган з 1975 р., а як міжнародна організація – з 1995 р. З моменту підписання у 1975 р. **Гельсінського Заключного акта Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі**, яким було закріплено, зокрема, принцип «поваги до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань», якого зобов'язалися дотримуватися держави, різноманітними актами організації було закріплено низку стандартів у сфері права.

До стандартів належать:

- 1) дотримання гендерної рівності;
- 2) заборона дискримінації;
- 3) недопущення катування і торгівлі людьми;
- 4) забезпечення прав і свобод профспілок;
- 5) забезпечення прав національних меншин;
- 6) забезпечення права осіб на свободу пересування й вільний вибір місця проживання;

- 7) забезпечення стандартів поведінки з затриманими та ув'язненими особами, а також дотримання їх процесуальних прав;
- 8) забезпечення прав біженців та осіб у вразливому становищі.

ОБСЄ сприяє освіті у сфері прав людини, у тому числі через публікацію розповсюдження міжнародних документів, національних законодавчих актів, коментарів та посібників у навчальних закладах всіх рівнів. Так само вона надає підтримку у правозахисній діяльності, а також допомогу у реформуванні правової системи з урахуванням стандартів щодо прав людини. Крім того, ОБСЄ сприяє більш вільному пересуванню та контактам між людьми, співробітництву для обміну інформацією, ідеями, досвідом роботи демократичних інститутів.

Інституційний устрій ОБСЄ включає: Парламентську асамблею ОБСЄ, Верховного комісара ОБСЄ зі справ національних меншин, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини, Представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ, Секретаріат ОБСЄ, Суд з примирення та арбітражу. Також в межах ОБСЄ на підставі відповідних мандатів діють польові операції та місії.

Усі рішення, що приймаються ОБСЄ в **чотирьох форматах** (платформах) – саміти або зустрічі голів держав і урядів, постійна рада, рада міністрів, форум із співробітництва та безпеки – є **політично обов'язковими**.

Що стосується юридичної обов'язковості документів ОБСЄ, то, не дивлячись на дискусії, у яких пропонується вважати ці документи «м'яким правом» або особливими міжнародними угодами, за загальним правилом вони не створюють зобов'язань для держав учасниць і їх виконання залежить від «доброї волі» урядів. Разом з тим, вони мають вплив та авторитет, у тому числі як взірці окремих стандартів щодо прав людини, а також включаються на національному рівні до правових актів.

Отже, європейські стандарти та механізми захисту прав людини представляють собою складну систему, яку можна розглядати на різних рівнях, передусім рівні Ради Європи, ЄС та ОБСЄ. При цьому багато вироблених стандартів щодо захисту прав людини, не мають обов'язкової сили, однак є авторитетними та впливовими, виступають як модельні документи.

3.2. Інші регіональні системи захисту прав людини (Міжамериканський досвід захисту прав людини, захист прав людини у країнах Африки, у мусульманських країнах, у Лізі арабських держав, в Організації ісламського співробітництва, в Асоціації держав Південно-Східної Азії)

Іншими регіональними системами захисту прав людини є такі, що сформувались в різних регіонах світу, виявляють свою ефективність і заслуговують на авторитет.

Міжамериканська система діє в рамках Організації Американських Держав. Уже в 1948 р. була прийнята *Американська декларація прав і обов'язків*, яку вважають першим у світі міжнародним документом, який містить перелік основних прав і свобод. *Міжамериканська конвенція з прав людини* була прийнята в 1969 р., а в 1988 р. була доповнена *Додатковим протоколом*, який додав перелік економічних, соціальних та культурних прав. Обсяг, передбачений Конвенцією, містить широкий перелік громадянських та політичних прав. У самій Конвенції економічні, соціальні та культурні права відсутні, однак ця прогалина була компенсована з прийняттям уже згаданого Протоколу, хоча механізм контролю за виконанням цієї групи прав і свобод має окремі особливості.

Інституційний механізм Конвенції складається з двох органів: *Міжамериканської комісії з прав людини* і *Міжамериканського суду з прав людини*. Повноваження Комісії сформульовані ширше, ніж аналогічної в Європі. Вона розглядає заяви індивідів, груп індивідів, неурядових організацій та держав (за умов визнання ними юрисдикції Комісії). Також Комісія надає послуги з метою мирного вирішення спорів. Серед інших функцій можна зазначити діяльність Комісії з розвитку і розповсюдження знань про права людини серед народів Америки, підготовку досліджень, доповідей, відповідні рекомендації урядам (у цьому випадку не у зв'язку з розглядом справи). Для підтримання належних зв'язків з американськими державами Комісія має право запиту в держав відповідної інформації і, своєю чергою, давати відповіді державам на їхні запити. Комісія також надає доповідь про результати своєї роботи Генеральній Асамблеї ОАД. Це викликано і

тією обставиною, що діяльність Комісії регламентується Статутом ОАД, тобто Комісія з прав людини виступає не стільки конвенційним органом, скільки статутним органом самої організації. Цей орган був створений у рамках організації набагато раніше прийняття Конвенції. Цим пояснюється і його широка компетенція.

Міжамериканський суд з прав людини був заснований Організацією американських штатів у 1979 році з метою інтерпретації та забезпечення роботи Американської конвенції з прав людини. Міжамериканський суд не мав якогось значного впливу на формування регіональних стандартів прав людини, розглянув за 40 років існування ледь більше 10 справ. Уся правозахисна діяльність здійснювалась головним чином Комісією над скаргою з якою можуть звертатись будь-які фізичні особи, групи, особи чи недержавні організації. Комісія вживає заходів до досягнення мирного врегулювання, а якщо це не вдалося, – вона дає висновок у справі. Ці висновки мають велику моральну вагу, їх, зазвичай, враховують держави, обвинувачені в порушеннях прав людини.

Таким чином, до особливостей міжамериканської системи захисту прав людини можна віднести включення в систему соціальних, економічних та культурних прав, а також особливий правовий статус Комісії та її широку компетенцію

Африканська система почала формуватися з прийняттям у 1981 р. Організацією африканської єдності (ОАЄ) **Африканської хартії прав людини і народів**. Особливістю Хартії порівняно з іншими регіональними документами є те, що в неї включено права народів («третє покоління прав людини»), а також передбачені обов'язки прав індивіда щодо сім'ї, родичів, суспільства, держави й Африканського континенту загалом.

В основі її функціонування лежить діяльність **Африканської комісії з прав людини і народів**. Це єдиний орган у механізмі Хартії, передбачений цим і договором. Тому повноваження Комісії достатньо широкі: вона приймає заяви держав на порушення Хартії іншими державами-учасницями з метою мирного вирішення спору. Результатом роботи Комісії в такому випадку стають доповідь та висновки для держав, які обов'язкової сили не мають. Також Комісія займається збором матеріалів, вивченням, дослідженням проблем

прав людини в Африці, організацією семінарів, конференцій, поширенням інформації, відповідних рекомендацій для держав. До важливих повноважень цього органу належить право тлумачення Хартії на прохання держав-учасниць та інституцій ОАЄ. Ще одним напрямом діяльності Комісії виступає налагодження співробітництва з іншими африканськими та міжнародними організаціями у сфері прав людини.

У 1998 р. ОАЄ був прийнятий протокол до Хартії, яким доповнено механізм *Африканського суду прав людини і народів*. Можна виокремити два основних напрями в діяльності Суду: представлення консультативних висновків з юридичних питань, які мають відношення до Хартії, та розгляд справ щодо застосування і Хартії. Сторонами в Суді можуть виступати Африканська комісія з прав людини, держави - учасниці Хартії й африканські міжнародні організації. Участь останніх - це теж особливість Хартії. Натомість залучення індивіда як сторони спору не передбачено.

Суд знаходиться у м. Аруша, Танзанія. Його судді були обрані у 2006 році, а своє перше рішення він виніс у грудні 2009 року, заявивши, що не має юрисдикції розглядати справу Йогогомбаї проти Сенегалу.

Таким чином, африканський механізм захисту прав людини поки що не дає можливості індивіду бути активною стороною і безпосередньо захищати порушені права.

Ісламська концепція прав людини спирається на Коран і Сунну, де основні права і свободи були декларовані Пророком Мухаммадом під час прощальної проповіді. В основних положеннях ісламської концепції прав людини закріплено: правовірні абсолютно рівні; кожен мусульманин має право вимагати від держави поваги своїх основних прав; взаємна відповідальність суспільства і індивіда; індивід не є суб'єктом міжнародного права на відміну від ісламської держави. В декларації, зокрема, підкреслюється, що «дотримання прав людини в ісламі перетворюється в акт поклоніння, а порушення – в огидний гріх кожної людини окремо».

Вирішальним для усього ісламського світу стало опублікування Ісламською радою 19 вересня 1981 р. в Парижі *Загальної ісламської декларації прав людини*. Ця декларація була прийнята

на міжнародній конференції, присвяченій пророку Магомету, яка відбулася в Лондоні з 12 по 15 квітня 1980 р.

У преамбулі ісламської декларації прав людини підкреслюється, що «Аллах дав людству через свої одкровення в Священному Корані і Суні Його Святого Пророка Магомета міцну юридичну та моральну основу, яка дозволяє створювати та регулювати інститути та людські відносини; в силу їх Божественних джерел і освячення ці права не можуть бути ні обмежені, ні скасовані, ні порушені владою, асамблеями чи іншими інститутами, так само як неможливо від них відректися чи відмовитися».

Ісламська декларація з прав людини не є єдиним нормативним актом у галузі захисту прав людини у мусульманському праві. 5 серпня 1990 р. було прийнято **Каїрську Декларацію прав людини в ісламі**. Каїрська декларація складається із преамбули та 25 статей і за своєю формою не має обов'язкової сили для держав – членів організації, хоча вони, виходячи із принципу добросовісного виконання повинні дотримуватися усіх її положень. Ст. 22 декларації, що визначає право на вільне вираження своєї думки, насправді ж обмежує це право принципами шаріату: «Кожен має право на вільне вираження своєї думки таким чином, щоб це не суперечило принципам шаріату». Ст. 25 також вказує, що «ісламський шаріат є єдиним джерелом для тлумачення чи пояснення будь-яких статей даної Декларації». Як видно, у даному документі фактично закріплено пріоритет шаріату над природними правами та свободами людини. Такий вузькорелігійний характер Каїрської декларації, яка була прийнята з метою уніфікації позицій ісламських держав у сфері прав людини, відображає позицію найбільш радикальних ісламських держав. Ряд основних прав і свобод у ній не визначено, і, зокрема, відсутня заборона на наявну в ісламі дискримінацію за ознакою статі. Зокрема, ст. 6 Декларації досить обмежено вказує на рівність чоловіка і жінки, торкаючись лише гідності, самостійного цивільного статусу і фінансової незалежності, а також права зберігати своє ім'я та рід.

У 1994 р. Лігою арабських держав було прийнято **Арабську хартію прав людини**, яка у подальшому мала стати правовою основою міжарабського співробітництва у цій галузі. Ця хартія не повинна була суперечити Каїрській декларації. Дана Хартія, як і

попередні документи, має декларативний характер і не накладає на держав-учасниць яких-небудь суттєвих зобов'язань.

Отже, чинні в країнах Близького Сходу внутрішньодержавні механізми недосконалі і не можуть гарантувати індивіду ефективного захисту його прав (відсутність демократії та правової бази, яка б відповідала загально визнаним нормам та стандартам у сфері прав людини; збереження в країнах регіону старих національних звичаїв та традицій низький рівень правової культури населення). У ряді країн даного регіону відсутні найважливіші для захисту прав людини інститути, зокрема інститут парламентаризму, інститут парламентського уповноваженого з прав людини та інститут конституційного контролю.

Окремі системи захисту прав людини у **Азійсько-Тихоокеанському регіоні** досить різноманітні, як за доктринальними основами, так і за інституційними елементами. Регіональна система до прийняття **Декларації АСЕАН з прав людини** від 2012 року була досить слабкою та декларативною. Відчутних змін у цій системі не відбулося і після прийняття Декларації, передусім тому, що її положення сформульовані досить розмиті, а механізм забезпечення прав містить багато прогалин і допускає різне тлумачення зобов'язань.

Головними особливостями системи захисту прав на рівні АСЕАН виступають:

- 1) Зосередженість на соціальних, економічних і культурних правах людини.
- 2) Відсутність потужних судових і контрольних механізмів захисту прав.
- 3) Опора на принцип справедливості (у розумінні соціальної справедливості та вирівнювання можливостей для окремих вразливих груп).

Інституційно азійська система захисту прав людини спирається на **Міжурядову комісію з прав людини**, що функціонує з 2009 року. Цей орган виступає як дорадчий і консультативний, надає консультативні висновки державам-учасницям АСЕАН та рекомендації про приєднання до міжнародних документів щодо прав людини. Крім того, комісія координує діяльність усіх органів АСЕАН, що займаються правами людини та має право розвивати

Декларацію АСЕАН з прав людини від 2012 року, у розробці якої брали участь усі комісари-члени цього органу. Попри те, що юрисдикція комісії поширюється на 600 мільйонів осіб, які проживають у країнах АСЕАН, ефект від її діяльності у сфері прав людини досить незначний.

Крім цього, елементи системи захисту прав людини забезпечуються на рівні АСЕАН такими трьома організаціями, як **Товариство безпеки, Економічне співтовариство та Соціокультурна спільнота.**

Механізм захисту прав у регіоні включає також спеціалізовані елементи. Так, захист прав жінок і дітей заснований на **Декларації по боротьбі з торгівлею людьми**, особливо жінками і дітьми, а також з викорінення насильства щодо жінок від 2004 року. Відповідний конвенційний орган – **Комісія із заохочення і захисту прав жінок та дітей** – здійснює переважно моніторингові функції у цій сфері.

Отже, азійська система захисту прав людини відображає регіональні особливості, передусім, опору на спільність і невтручання. Зважаючи на рекомендаційний і консультативний характер висновків усіх органів, що складають основу механізму захисту

прав, їх вплив на забезпечення прав людини обмежується підтвердженням визнання та розробкою моделей, яким можуть слідувати держави.

4. Міжнародні судові органи (Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини, Суд ЄС, Міжнародні трибунали)

У системі міжнародних органів універсального та регіонального значення особливим статусом наділені **судові органи**, які покликані розв'язувати конфлікти між суб'єктами міжнародних відносин. Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд із прав людини та інші міжнародні судові установи – без них складно уявити міжнародний правопорядок та міжнародні відносини загалом.

Судовий спосіб врегулювання міжнародних спорів передбачений Статутом ООН і Манільською декларацією, а діяльність міжнародних судів суттєво впливає на міжнародне право, його галузі та інститути. Відповідно до Статуту ООН та практики Міжнародного суду ООН міжнародний спір має місце в тому випадку, коли держави взаємно висувають претензії щодо одного і того ж предмета спору.

У доктрині міжнародного права поняття «міжнародний спір» зазвичай використовується для позначення взаємних претензій держав і розглядається як специфічне політико-правове відношення, що виникає між двома або більше суб'єктами міжнародного права і відображає існуючі між ними протиріччя. Тому якщо спиратися на те, що розв'язання міжнародних спорів є відмінною ознакою міжнародних судів, то з останніх виявляться виключеними кримінальні суди і трибунали, адміністративні трибунали і деякі третейські суди.

Юристи-міжнародники сформулювали узгоджене поняття **міжнародного суду** як незалежного органу, що діє на постійній основі або створений *ad hoc*, уповноваженого на ухвалення обов'язкових для сторін рішень на основі міжнародного права. Автори тематичного видання «Міжнародне судочинство» (2009), очолюваного академіком Ю. Шемшученком, включають в систему міжнародних судів такі: **Міжнародний суд ООН, Постійну палату третейського суду, Європейський суд з прав людини, Суд ЄС, Суд з примирення та арбітражу ОБСЄ, Міжнародний трибунал з морського права, Міжнародний морський і річковий суд, Міжнародний кримінальний суд, міжнародні трибунали по колишній Югославії та Руанді, Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних спорів, Економічний суд Співдружності незалежних держав** та деякі інші.

Виділяють наступні **ознаки** міжнародної судової установи:

- 1) має право виносити обов'язкові рішення для учасників спору;
- 2) створюється і діє відповідно до міжнародного договору або за рішенням відповідної міжнародної організації і у зв'язку із цим не знаходиться під юрисдикцією будь-якої держави;
- 3) висловлює і формулює власну позицію, а не узгоджену позицію засновників;

4) основою її діяльності є міжнародне право.

Корисним надбанням у теорії міжнародного права є визначення **ВИДІВ** міжнародних судових установ, що складають на сьогодні окрему систему, і можуть поділятися на **три великі групи**:

1) міждержавні суди загальної компетенції, що розв'язують політичні суперечки між державами (Міжнародний суд ООН, Суд ЄС тощо);

2) міжнародні кримінальні суди, трибунали та арбітражі (Міжнародний трибунал з морського права, Міжнародний кримінальний суд, Суд з примирення та арбітражу ОБСЄ тощо);

3) регіональні суди з прав людини та суди регіональних інтеграційних об'єднань (ЄСПЛ, Міжамериканський суд з прав людини, Суд Євразійського економічного союзу тощо).

Отже, для позначення міжнародного суду в спеціальній літературі використовують такі поняття як «міжнародний судовий орган», «міжнародна судова установа», «міжнародний трибунал», «міжнародний суд», проте суттєвих відмінностей між ними не існує, і більш коректним буде оперувати поняттям «міжнародна судова установа». Міжнародна судова установа складається з незалежних суддів, які володіють автономною волею, діє на постійній основі або створена *ad hoc*, та уповноважена на ухвалення на основі міжнародного права рішень, що мають обов'язковий характер або характер судового прецеденту.

Міжнародний суд (або Міжнародний суд ООН) виступає головним судовим органом ООН. Заснований в 1945 році замість Постійної палати міжнародного правосуддя, цей орган складається з 15 суддів, що обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки ООН. Міжнародний суд має компетенцію на урегулювання суперечок між державами-учасницями ООН.

Фактично юрисдикція суду розповсюджується на **три типи питань**:

1) усі питання, передані державами;

2) усі питання, передбачені Статутом ООН, частиною якого є Статут Міжнародного суду;

3) усі питання, передбачені спеціальними договорами та конвенціями.

Суд розглядає суперечності між державами, пов'язані з порушенням міжнародних договорів та конвенцій, а також зобов'язань, що виникають при тлумаченні відповідних документів. Хоча цей орган не розглядає індивідуальні звернення щодо порушень прав людини, проте у консультативних висновках суд неодноразово висловлював позицію стосовно злочинів проти людства й окремих порушень прав. Крім того, за будь-якими консультаціями до Міжнародного суду мають право звернутися Генеральна Асамблея (або інші органи ООН з її дозволу) та Рада Безпеки ООН. Остання може рекомендувати передати будь-який правовий спір між державами на розгляд Міжнародного суду. Більшість справ, які розглядає Міжнародний суд, складають справи про незаконне застосування сили, територіальні суперечки, спори про юрисдикцію, а також претензії фінансового характеру.

Так, 16 січня 2017 року **Україна подала позов до Міжнародного суду** з метою притягнення Російської Федерації до відповідальності за вчинення актів тероризму та дискримінації протягом її незаконної агресії проти України. Україна також звернулася з проханням запровадити тимчасові заходи, спрямовані на запобігання продовженню порушень прав людини з боку Російської Федерації протягом розгляду справи. Позов подано в рамках Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, оскільки Російська Федерація підписала та визнає ці конвенції.

Порушення Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму обґрунтовується через надання зброї та інших видів допомоги незаконним збройним формуванням, які вчинили низку актів тероризму на території України (у тому числі збиття літака малайзійських авіаліній рейсу МН17, обстріли житлових районів Маріуполя та Краматорська, знищення цивільного пасажирського автобуса неподалік від Волновахи і смертоносний вибух під час мирного зібрання в Харкові). Порушення Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації обґрунтовується через участь в кампанії дискримінації щодо неросійських громад, які проживають на окупованій території Кримського півострова, зокрема, спільнот етнічних українців і

кримських татар (у тому числі, проведення незаконного «референдуму», політику культурного знищення цих громад, заборона діяльності Меджлісу кримськотатарського народу, незаконні обшуки та затримання, обмеження щодо української та кримськотатарської мов). 19 квітня 2017 року Міжнародний суд оприлюднив перше, проміжне рішення у справі, яким зобов'язав Російську Федерацію відновити діяльність Меджлісу кримськотатарського народу, проте відмовив у запровадженні тимчасових заходів.

Міжнародний кримінальний суд діє на підставі **Статуту Міжнародного кримінального суду** (Римського статуту), що був прийнятий у 1998 році, а набрав чинності у 2002 р., після його ратифікації 60 державами. Прийняття Римського статуту було покликане продемонструвати рішучість міжнародної спільноти покласти край безкарності осіб, що скоюють серйозні злочини. Значний вплив на формування міжнародного кримінального права та створення цього суду справили Нюрнберзький трибунал і Токійський процес. Міжнародний кримінальний суд має обов'язкову юрисдикцію та діє постійно.

До його **компетенції** належить розгляд злочинів осіб, відповідальних за геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності, тобто питання індивідуальної кримінальної відповідальності за найтяжчі злочини у сфері прав людини. Суд складається з 18 суддів, об'єднаних у три відділення (попереднього, судового та апеляційного розгляду). Судді обираються **Асамблеєю** держав-учасниць, що складається з представників країн, які ратифікували Римський статут, з-поміж кандидатів, компетентних у питаннях кримінальної юстиції, міжнародного права, у тому числі, міжнародного гуманітарного права та права прав людини. Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юрисдикції у випадку, коли держава не бажає або не здатна реалізувати кримінальне переслідування належним чином. Він має статус незалежної міжнародної організації та не входить до офіційних структур ООН, але справа може бути порушена у ньому за поданням Ради Безпеки ООН. Низка держав, як, наприклад, США, Ізраїль, Індія, Китай не ратифікували Римський статут та заперечують проти існування Міжнародного кримінального суду у

його сучасному вигляді, зважаючи на те, що він порушує національні інтереси, обмежує суверенітет держав і має доволі широку компетенцію. Крім того, 16 листопада 2016 року Російська Федерація оголосила про намір не стати учасником Римського статуту Міжнародного кримінального суду (який вона підписала, але не ратифікувала). Так, 8 вересня 2015 року Україна повідомила Міжнародний кримінальний суд про визнання його юрисдикції щодо скоєння злочинів проти людства та воєнних злочинів найвищими посадовими особами Російської Федерації і керівниками самопроголошених республік «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка», які призвели до особливо тяжких наслідків і масового вбивства українських громадян.

У щорічному звіті попереднього розслідування прокурора, оприлюдненому 14 листопада 2017 року, зазначається, що згідно з отриманою інформацією, ситуація на території Криму та Севастополя рівнозначна міжнародному збройному конфлікту між Україною і Російською Федерацією. Даний міжнародний збройний конфлікт почався не пізніше 26 лютого 2014 року, коли Російська Федерація задіяла особовий склад своїх збройних сил для отримання контролю над частинами території України без згоди уряду України. Право міжнародних збройних конфліктів можна застосувати до даної ситуації і після 18 березня 2014 року в тій мірі, в якій події на території Криму і Севастополя будуть рівнозначні стану окупації, що триває. Тому встановлення факту правомірності початкової інтервенції, яка спричинила за собою окупацію, не потрібно.

Таким чином, даний міжнародний конфлікт може бути розслідуваний відповідно до Римського статуту. На сьогодні більшість міжнародних судових установ не можуть розглядати спір, якщо держава не погодиться на визнання юрисдикції названих судів.

Правовою основою діяльності **Європейського суду з прав людини** є Конвенція про захист прав людини та основних свобод і Регламент Європейського суду з прав людини. Відповідно до Конвенції Суд може розглядати заяви держав – учасниць Європейської конвенції з прав людини з питань порушення Конвенції в інших державах-членах (ст. 33), та заяви окремих осіб,

груп і неурядових організацій про порушення прав людини, що мали місце в державах-членах (ст. 34).

Порядок розгляду заяв різний. У разі звернення до Суду із заявою **держави** – члена Ради Європи Суд розглядає цю заяву, досліджує представлені факти, а в разі необхідності може провести розслідування. Держава, щодо якої було подано заяву, повинна створити всі необхідні умови для встановлення викладених у ній фактів.

Процедура розгляду Європейським судом з прав людини заяв **окремих осіб, груп і неурядових організацій** складніша.

По-перше, мають бути дотримані умови, що стосуються суб'єкта подачі заяви. Якщо це **особа**, то мають бути дотримані вимоги, встановлені ст. 1 Конвенції. Особою вважається як індивід, так і юридична особа. Якщо це **група осіб**, то справа має стосуватися ідентичного порушення прав усіх осіб, що складають групу. Групою можуть бути визнані, наприклад, подружжя, члени організації. Якщо це **неурядова організація**, то для її звернення до Європейського суду в порядку ст. 34 Конвенції мають бути дотримані умови, що належать до критеріїв «асоціацій».

По-друге, для звернення до Європейського суду з прав людини необхідно, щоб заявник вичерпав усі внутрішньодержавні способи правового захисту свого права, й повноцінно використав існуюче законодавство. Заявник може звернутися до Європейського суду з прав людини, не використовуючи всіх внутрішньодержавних засобів правового захисту, в тому разі, коли вони безсумнівно неефективні.

По-третє, заява може бути прийнята, якщо з дня ухвалення останнього рішення у цій справі внутрішньодержавними судовими органами минуло не більше шести місяців.

По-четверте, Європейський суд не розглядає: анонімні заяви (ст. 35), але заявник може просити не вказувати його ім'я в разі офіційного опублікування результатів розгляду скарги; заяви, які одного разу вже були розглянуті Європейським судом з прав людини (ст. 35); заяви, що є предметом розгляду в іншому міжнародному органі із захисту прав людини (ст. 35); заяви, несумісні з положеннями Конвенції, явно необґрунтовані або такі,

що містять ознаки зловживання правом звернення до Суду (п. 3 ст. 35).

Після використання всіх національних засобів правового захисту громадянин згідно з частиною третьою статті 55 Конституції України має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Громадяни України не досить часто звертаються за захистом своїх прав і свобод до зазначеного Суду тому, що у багатьох випадках просто не знають, до кого і за якою адресою звертатися, як подавати скаргу, як її оформляти тощо.

Сам лист може називатися **скаргою, заявою** або **петицією**. Це не має значення. Процес її розгляду не припускає витрат; процедура є безкоштовною, адже Україна робить відповідні внески до Ради Європи. Участь адвоката є бажаною, але не обов'язковою.

Скарга, яка відповідає вищезазначеним вимогам, направляється у м. Страсбург (Франція) за такою адресою: European Court of Human Rights, Council of Europe, BP 431 R6 67006, Strasbourg Cedex France.

Скарга має містити такі відомості:

1. «Сторони» (прізвище, ім'я та по батькові заявника, громадянство, фах, дата і місце народження, постійна адреса, номер телефону, адреса, за якою заявник мешкає на даний час; прізвище, ім'я та по батькові представника, фах представника, адреса представника, номер телефону представника; держава, проти якої подано заяву. Якщо заявників декілька, інформація надається про кожного із них).

2. «Викладення фактів» (коротка суть самої скарги (претензії). Викладаються факти в їх хронологічній послідовності).

3. «Порушення Конвенції» (визначаються конкретні права, гарантовані Конвенцією та Протоколами до неї, які, на думку заявника, порушені, з посиланням на відповідні статті, та наводяться аргументи).

4. «Виконання положень статті 26 Конвенції» (дається перелік офіційних рішень у справі, із зазначенням дати кожного документа та інстанції, яка його видала (суду або ж іншого органу в хронологічному порядку), а також коротка інформація про зміст

кожного документа. До листа належить додати копії цих рішень (Суд не може гарантувати повернення цих документів, тому в інтересах особи, яка подає скаргу, надіслати копії замість оригіналів). Вказується, чи існують інші інстанції, до яких може звернутися заявник, і чому він не використав таку можливість).

5. «Предмет заяви» (вказується, яких результатів чекає заявник).

6. «Процедури в інших міжнародних інстанціях» (вказується, чи надсилались скарги, які є предметом цієї заяви, в інші міжнародні інстанції, які саме і коли, які були прийняті рішення).

7. «Список документів» (вказується, які документи (в копіях) додаються до заяви).

8. «Мова листування» (вказується, якою із двох офіційних мов Ради Європи – англійською чи французькою – заявник бажав би користуватися при листуванні. При цьому сама скарга подається українською мовою або однією із мов національних меншин України. Перекладати її на англійську чи французьку не потрібно).

9. «Заява про конфіденційність» (треба зазначити, що заявник бере на себе зобов'язання зберігати конфіденційність судової процедури. Тут же зазначається, що заявник бажає (якщо він бажає), щоби Суд не розголошував його прізвище).

Владні структури України повинні опублікувати всі акти міжнародного і внутрішнього законодавства України, які стосуються процедури подання скарг до Європейського Суду, дати необхідні роз'яснення громадянам, іншим чином сприяти тому, щоб гарантоване Конституцією України право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових та інших інстанцій дійсно гарантувалося державою.

Суд Європейського Союзу є судовим органом Європейського Союзу. Це суд, основним завданням якого є забезпечення того, що законодавство Співтовариства не інтерпретується і не застосовується по-різному у кожній державі-члені. Він заснований на законодавстві Співтовариства, а не на законах про права людини, але іноді законодавство Співтовариства може включати питання прав людини.

На початку функціонування ЄС не приділялось особливої уваги питанням захисту прав людини, оскільки вони перебували поза межами економічної інтеграції. Понад те, компетенція інститутів

Європейських Співтовариств у сфері захисту прав людини була обмеженою. Суд ЄС не мав кримінальної юрисдикції, що звужувало його можливості займатися питаннями захисту прав і свобод людини. При розгляді справ час від часу йому доводилося займатися справами, де порушувались політичні й соціальні права. Суд ЄС не розглядав питання захисту прав людини системно. Проте саме він розпочав процес поширення компетенції Співтовариств на сферу захисту прав людини. Певний тиск на нього здійснювали національні конституційні суди, відмовляючись визнавати права Європейських Співтовариств, якщо вони не гарантують захисту прав людини.

Принципового значення для здійснення Союзом захисту прав людини набуває закріплення відповідних повноважень в установчих договорах. Перші кроки в цьому напрямі були зроблені при підписанні **Єдиного Європейського Акта**, у преамбулі якого вказано, що державичлени сповнені рішучості сприяти розвитку демократії, яка спирається на основні права, визнані конституціями і законодавством держав-членів, Конвенцією про захист прав і основних свобод людини і Європейською соціальною хартією. Наступний крок було зроблено при розробці **Маастрихтського договору**, в якому підтверджено відданість принципу поваги до прав і основних свобод людини і заявлено про намір запровадити громадянство ЄС.

Ратифікація державами-членами ЄС Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, низки інших міжнародних документів про права людини, не потребувала окремого обов'язкового акту, який би містив каталог прав людини. Але ЄС був рішуче налаштований на створення власного документу про права людини. Відтак у 2000 році ухвалюється **Хартія основних прав ЄС** (як політичний документ), а в 2009 році вона набуває обов'язкової юридичної сили на рівні установчих договорів ЄС. З моменту набуття чинності Хартія складає фундамент стандартів щодо прав людини на рівні ЄС.

Документ містить розширений, порівняно з іншими базовими міжнародними угодами, перелік прав та зміни щодо їх змісту, які враховують розвиток сучасної доктрини прав людини та світу загалом. Світоглядно Хартія також демонструє нові підходи до

стандартів у сфері прав. Зокрема, у ній вказано, що ЄС ґрунтується на неподільних і загальних цінностях, якими визначаються гідність людини, свобода, рівність і солідарність, а також на принципах демократії та правової держави. Він ставить людину у основу своєї діяльності, засновуючи громадянство ЄС і створюючи простір свободи, безпеки та правосуддя.

Викладення прав людини у Хартії відбувається саме відповідно до **ціннісного розуміння**, а не до поділу на покоління або особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні та культурні. Завдяки Хартії основних прав ЄС відбувся суттєвий прогрес у створенні автономної системи захисту прав людини у ЄС. Хоча на цьому рівні визнається компетенція ЄКПЛ, значна роль у захисті прав належить Суду ЄС (Суду Справедливості), практикою якого керуються держави-члени ЄС.

Отже, Суд ЄС на конструктивній основі став доповнювати діяльність ЄСПЛ, що створює нові можливості для повноціннішого здійснення функції захисту прав людини і громадянина. А Хартія основних прав ЄС виступає, в свою чергу, виразом сучасної доктрини та практики захисту прав людини в європейській юриспруденції, а також фундаментальним стандартом у сфері прав людини на рівні ЄС.

На даний час в систему органів міжнародної кримінальної юстиції входять, зокрема, **Міжнародні кримінальні трибунали ad hoc**, створювані Радою Безпеки ООН. Вирішуючи питання про заснування **Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії** з 1991 р., в своїй резолюції 808 від 22 лютого 1993 р. РБ ООН заявила, що діє на підставі гл. VII Статуту ООН щодо вжиття заходів для відновлення міжнародного миру і безпеки. Перш за все, мова йде про такі злочини, як порушення законів або звичаїв війни, геноцид, злочини проти людяності. Вони супроводжувались депортаціями населення і етнічними чистками в Хорватії, Боснії та Косово. Лише у Боснії і Герцеговині загинуло понад 100 тис. людей.

МТКЮ складався з трьох камер: двох судових (по три судді в кожній) і апеляційної (п'ять суддів) обиралися Генеральною Асамблеєю ООН. Судді МТКЮ були обрані Генеральною

Асамблеєю ООН з представленою Радою Безпеки ООП списку. За рекомендацією Генерального секретаря ООН Рада Безпеки ООН призначив обвинувача.

Трибунал з колишньої Югославії вперше запровадив **принцип командної відповідальності**. Він означав, що військових або цивільних керівників могли засудити за те, що вони не запобігли злочинам своїх підлеглих або не покарали їх. Трибунал щодо злочинів у колишній Югославії утворили в травні 1993 року. Станом на літо 2008 р. відбулось 142 судових процеси – 92 проти сербів, 33 проти хорватів, вісім проти косовських албанців, сім проти боснійських мусульман, два проти македонців. Через те, що переважна більшість підсудних була сербами, Сербія і Росія звинуватили міжнародну спільноту в упередженості. Розпустили трибунал з Югославії у грудні 2017 року. За більше ніж 20 років звинувачення висунули 161 особі – 90 з них засудили.

У 1994 році керівництво африканської Руанди, представлене політиками та військовими з народу хуту знищило кілька сотень тисяч представників **народу тутсі**, а також хуту, які намагалися протидіяти таким злочинам. Після громадянської війни новий уряд країни звернувся до ООН з проханням створити трибунал над винними у геноциді.

Генеральною Асамблеєю ООН у 1994 р. було засновано **Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді**. Юрисдикція цього Міжнародного трибуналу подягає в здійсненні судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за подібні порушення, вчинені на території сусідніх держав в період з 1 січня по 31 грудня 1994 р.

Створенню Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді передували заходи, вжиті у зв'язку з цими подіями Радою Безпеки ООН. 1 липня 1994 року в резолюції 935 Рада Безпеки ООН визнала, що геноцид і інші систематичні і широкомасштабні порушення міжнародного гуманітарного права становлять загрозу міжнародному миру і безпеці.

Трибунал розмістили у сусідній з Руандою Танзанії, а апеляційна палата знаходилась у Гаазі. За 20 років роботи трибунал щодо Руанди висунув звинувачення проти 96 осіб – 61 з них

засудили до різних строків ув'язнення, 14 виправдали, справи 10 передали в суди національної юрисдикції. Провадження щодо 8 звинувачених припинили. Серед засуджених були **пропагандисти** з так званих «медіа ненависті». Директора радіостанції, яка закликала до знищення тутсі, засудили до 30 років ув'язнення, виконавчого директора – до 32 років.

Спроби Ради Безпеки ООН заснувати подібні трибунали *ad hoc* по Камбоджі, Чечні, Східному Тимору, Гватемалі, Іраку не виявились успішними.

Окреме місце в системі міжнародних судових органів займають **Міжнародні військові трибунали** – судові органи з переслідування та покарання головних військових злочинців Другої світової війни. Створені відповідно до Лондонської угоди між урядами СРСР, США, Великої Британії та Франції від 8 серпня 1945 р. Перше організаційне засідання МВТ відбулося 9 жовтня 1945 р. у Берліні, а місцем процесу над головними нацистськими військовими злочинцями обрано м. Нюрнберг, над японськими – Токіо (травень 1946 – листопад 1948 рр.).

Робота МВТ регламентувалася Статутом, що поширював його юрисдикцію на розгляд справ лише головних воєнних злочинців. Усім державам було дозволено переслідувати та притягати до відповідальності військових злочинців на основі принципу територіальної юрисдикції. Злочинами, що передбачали індивідуальну відповідальність, у Статуті МВТ визначено злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності.

Уперше у світовій історії сформульовано перелік дій, скоєння яких не просто підтверджує факт порушення державою своїх міжнародних зобов'язань, а й передбачає саме індивідуальну відповідальність людей, які їх скоїли. Статут МВТ закріплював на міжнародному рівні поняття злочинів проти миру, головний серед яких є злочин агресії, а саме: планування, підготовки, розв'язання, ведення агресивної війни або війни, що порушує міжнародні договори, угоди, зобов'язання, участь у загальному плані та змові, спрямованій на здійснення будь-якої з вищеназваних дій. ГА ООН в 1946 р. прийняла Резолюцію 95(І), якою підтвердила принципи міжнародного права, визнані Статутом МВТ і втілені ним судові рішення.

Таким чином, у системі міжнародних органів універсального та регіонального значення особливе місце посідають суди, оскільки їм делеговане право розв'язувати конфлікти між суб'єктами міжнародного права. Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд із прав людини та інші міжнародні судові установи, що становлять на сьогодні окрему систему, забезпечують принцип рівності всіх суб'єктів міжнародно-правової відповідальності, гарантують принцип рівноправності сторін, прагнуть забезпечити правопорядок у міжнародних відносинах та дотримуватись правових гарантій реалізації прав та свобод людини.

5. Міжнародні правозахисні організації

За останні десятиліття істотно зросла роль *міжнародних неурядових організацій* у захисті прав людини. Серед найвідоміших варто назвати Міжнародний Гельсінський Комітет, Міжнародну Амністію, Лікарі за мир тощо. Серед основних *напрямів* їхньої діяльності: моніторинг стану прав людини в окремих державах; моніторинг законодавства про права людини в окремих державах; складання доповідей про стан справ у галузі захисту прав людини; оприлюднення таких доповідей для ознайомлення громадськості та надання їх міжнародним міжурядовим органам із прав людини; участь у розробці міжнародних договорів із прав людини, а також інша діяльність.

Положення Віденських конвенцій «Про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями» 1986 р. та «Про право міжнародних договорів» 1969 р. вказують, що міжнародні правозахисні організації утворюються на основі міжнародного договору, що наділяє їх відповідними правами і обов'язками, необхідними для ухвалення рішень для здійснення цілей, що передбачені цим установчим договором. *Міжнародна правозахисна організація* – це міжнародне об'єднання, наділене відповідними державами і (або) іншими утвореннями власною міжнародною правосуб'єктністю, засноване на підставі міжнародного договору або іншого документа, передбаченого нормами міжнародного права, метою діяльності

якого є досягнення цілей, що пов'язані із захистом прав і свобод особи, і яке, як правило, має власну систему органів, що діють на постійній основі.

Міжнародним правозахисним організаціям притаманні наступні **ознаки**.

1. Наявність міжнародного договору, який укладений державами відповідно до норм міжнародного права, і повинен відповідати нормам і загально визнаним принципам міжнародного права, зокрема принципу *jus cogens*.

2. Наявність цілей, що визначені багатостороннім міжнародним договором.

3. Організаційна структура як ознака міжнародних правозахисних організацій являє собою систему постійних органів, які утворюють механізм співпраці держав у межах цієї міжнародної організації.

4. Окреслена компетенція, яка проявляється через визначення у відповідному міжнародному договорі прав та обов'язків міжнародних правозахисних організацій.

5. Наявність у міжнародних організацій автономної волі, джерелом якої є відповідний міжнародний договір, що де-факто виконує роль установчого акта, який є підсумком узгодження волевиявлення держав-учасниць.

6. Міжнародні організації можна розглядати як інструмент, за допомогою якого держави переслідують свої власні інтереси. У результаті політичні процеси переважно відображають інтереси найвпливовіших держав-членів.

7. Міжнародні організації є постійними інститутами дипломатії переговорів, у яких держави можуть обмінюватися інформацією, засуджувати або виправдовувати певні заходи та координувати свої національні політичні стратегії.

Останнім часом доводиться звертати увагу на позицію та висновки таких впливових міжнародних правозахисних організацій як «Amnesty International» та «Human Rights Watch», котрі щороку оприлюднюють дослідження про становище з правами людини у світі. «Amnesty International» та «Human Rights Watch» є незалежними громадськими організаціями, які існують на пожертви приватних осіб та різних фондів у світі. Вони принципово

відкидають будь-яке можливе фінансування з боку тих чи інших урядів.

«*Amnesty International*» виникла у 1961 році після того, як лондонський адвокат Пітер Бененсон опублікував статтю «Забуті в'язні», присвячену португальським студентам, яких засудили за проголошення тосту за свободу. Пітер Бененсон закликав людей доброї волі спільними зусиллями розпочати роботу за звільнення усіх в'язнів сумління. Реакція світової громадськості не забарилася і вже цього ж 1961 року почала діяти «Amnesty International». На сьогодні вона нараховує понад 1 мільйон своїх членів у 176 країнах. Організація має офіційний статус радника ООН із прав людини, а в 1977 році її нагородили Нобелівською премією миру. У щорічних звітах «Amnesty International» оприлюднює інформацію про права людини у понад 140 країнах світу, зокрема й Україні.

Організація «*Human Rights Watch*» була створена у 1978 році у відповідь на заклики про допомогу правозахисних груп із тодішнього СРСР та Варшави і Праги, котрі зайнялися збором інформації про дотримання положень Гельсінкських угод з прав людини. На сьогодні «Human Rights Watch», штаб-квартира якої міститься у Нью-Йорку, має свої філіали у Москві, Ташкенті і Тбілісі. «Human Rights Watch» виявляє порушення прав людини і запобігає їм у понад 70 країнах світу.

Міжнародні правозахисні організації «Amnesty International» та «Human Rights Watch» є аполітичними, вони не підтримують жодних політичних партій чи угруповань, навіть тоді, коли йдеться про боротьбу опозиції у тій чи іншій тоталітарній державі. А у випадку, коли опозиція вдається до якихось порушень людських прав, скажімо, захоплення заручників, тортур, тощо, тоді в центрі критики правозахисників опиняється і опозиція.

Основним та найсильнішим *засобом боротьби* міжнародних правозахисників є суворе, публічне засудження, розслідування і оприлюднення порушень людських прав. «Amnesty International» та «Human Rights Watch» вдаються до різного тиску, щоб урядам, які систематично порушують права людини, було відмовлено в економічній, військовій та дипломатичній підтримці.

Здебільшого, тоталітарні режими ігнорують чи, принаймні, намагаються ігнорувати вимоги міжнародних правозахисників.

Скажімо, президент Білорусі О. Лукашенко публічно звинувачує закордонні правозахисні організації у шпигунстві та поширенні ворожої пропаганди.

«Amnesty International» та «Human Rights Watch» тісно співпрацюють із місцевими правозахисниками і, очевидно, останні найкраще відчують, наскільки ефективною є діяльність міжнародних правозахисних інституцій.

Від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну міжнародна спільнота демонструє потужну підтримку нашої держави в документуванні та розслідуванні воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

За зверненням близько 40 країн Міжнародний кримінальний суд розпочав розслідування можливих злочинів РФ на території України. На рівні міжнародних інституцій функціонують **спеціальні органи** для збирання та аналізу доказової бази цих воєнних злочинів РФ в Україні (Міжнародна комісія з розслідування злочинів РФ проти України Ради ООН з прав людини; Спільна слідча група з Україною, яку створено на базі Євроюсту). Співпраця правоохоронних органів країн ЄС, НАТО та України у фіксуванні належних доказів є необхідною для підготовки переконливої позиції нашої держави в майбутніх судових розглядах органами міжнародної кримінальної юстиції.

Вагому роль у відновленні справедливості, збиранні доказів воєнних злочинів та злочинів проти людяності відіграють і **міжнародні неурядові правозахисні організації**, які мають досвід фіксування доказів міжнародно-правових злочинів для подання в Міжнародний кримінальний суд.

«Human Rights Watch», «Amnesty International», «International Partnership for Human Rights», «Truth Hounds» документують низку воєнних злочинів РФ в Україні відповідно до стандартів Міжнародного кримінального суду. За даними цих організацій, злочинні дії РФ проти мирного населення України є масовими. Серед них авіаційні удари з боку РФ та Республіки Білорусь, унаслідок яких гинуть мирні люди та зазнає руйнувань цивільна інфраструктура; використання заборонених видів зброї, касетних боєприпасів та протипіхотних наземних мін; блокування доступу гуманітарних вантажів до міст в облозі. У звітах правозахисних організацій зафіксовано повідомлення та докази про

злочини російських військових проти мирного населення: гвалтування дітей, неповнолітніх та жінок, позасудові страти, убивства, катування та інші злочини проти людяності.

Важливим напрямом діяльності НУО для забезпечення підтримки міжнародної спільноти є поширення інформації про результати їх моніторингу.

У цьому контексті варто відзначити внесок *La Strada* – організації, яка збирає докази сексуального насильства під час війни, надає психологічну та правову допомогу жертвам насильства, оприлюднює інформацію про злочини в ЗМІ та під час міжнародних заходів. Так, очільниця La Strada взяла участь у брифінгу Ради Безпеки ООН, присвяченому впливу на жінок та дітей повномасштабної воєнної агресії Росії проти України. Як відомо, ця категорія злочинів є найскладнішою для притягнення винних до кримінальної відповідальності, тому оприлюднення таких фактів на міжнародному рівні посилює можливості України для їх доведення.

Особливу увагу варто звернути на роботу *іноземних НУО та волонтерів*, що сприяє фіксуванню воєнних злочинів та злочинів проти людяності, свідками або жертвами яких стали нинішні українські біженці.

Основними напрямками цієї діяльності є такі:

1) поширення інформації у ЗМІ про стан біженців, які постраждали внаслідок злочинів російських військових, документування історій свідків таких правопорушень. Зокрема, про факти катувань та сексуального насильства зі свідчень біженців з України повідомляли ЗМІ в багатьох країнах Європи та за її межами;

2) надання консультативної допомоги щодо якісного фіксування епізодів злочинних дій для визнання таких доказів належними. Так, НУО Witness навчає громадян коректного відеознімання, щоб уникнути звинувачень у фальшуванні та підвищити довіру з боку ЗМІ й слідчих до такого матеріалу;

3) мирні зібрання та протести громадських організацій, активної громадськості проти воєнних злочинів Росії в Україні має важливе значення для визнання їх жорсткості та масовості світовою спільнотою. Так, акції біля посольств РФ у багатьох країнах світу привертають увагу до масового характеру мародерства та

згвалтувань українських жінок окупантами, а Марші матерів ушановують пам'ять загиблих через російську агресію дітей.

Широке світове визнання воєнних злочинів РФ створює можливості для успішного ініціювання Міжнародного трибуналу або інших судових форматів (Міжнародний кримінальний суд, Надзвичайна палата) для притягнення до кримінальної відповідальності усіх винних. Докази воєнних злочинів в Україні, які збирають усі міжнародні правозахисні організації, за чіткими вимогами й стандартами Міжнародного кримінального суду – й або передають до нього, або акумулюють у прокуратурах певних країн задля наступного спрямування до визначеного згодом відповідального судового органу.

Таким чином, міжнародна правозахисна організація – це міжнародне правосуб'єктне утворення метою діяльності якого є досягнення цілей, пов'язаних із захистом прав і свобод людини. Їм притаманні такі ознаки: 1) договірна основа; 2) наявність визначених цілей; 3) організаційна структура; 4) компетенція; 5) розгляд заяв від суб'єктів права яких порушено та ухвалення рішень (висновків, рекомендацій); 6) можливість впливу на державу-відповідача.

Глосарій

Арабська система захисту прав людини – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Ліги арабських держав і представлений Незалежною постійною комісією з прав людини.

Африканська система захисту прав людини – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Африканського Союзу й представлений Африканською комісією з прав людини й народів та Африканським судом з прав людини й народів.

Європейська система захисту прав людини – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Ради Європи та представлений Європейським судом з прав людини.

Європейський суд з прав людини – міжнародна судова установа, яка створена в 1959 р. та функціонує у відповідності до

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як особливий механізм захисту прав, передбачених Конвенцією з метою забезпечення дотримання договірними сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. У нинішньому вигляді Суд функціонує з 1998 року, коли набув чинності Протокол № 11 до Конвенції. ЄСПЛ функціонує на постійній основі. До складу Суду входять 46 суддів, які обираються Парламентською асамблеєю Ради Європи від кожної держави-учасниці і беруть участь у роботі ЄСПЛ особисто. Суд розглядає індивідуальні (в основному) та міждержавні (рідше) заяви (справи) та виносить рішення стосовно стверджуваних порушень прав, гарантованих Конвенцією. Рішення Суду є обов'язковими для виконання країною-відповідачем, щодо якої вони були винесені. Чимало рішень ЄСПЛ призвели до внесення суттєвих змін у національне законодавство, судову чи адміністративну практику в багатьох сферах. Завдяки практиці ЄСПЛ Конвенція залишається потужним та динамічним інструментом, який здатен відповідати новим викликам та зміцнювати верховенство права, а також демократію в Європі. У червні 2022 року суддею ЄСПЛ від України терміном на 9 років обрано Миколу Гнатівського, який склав присягу 27 червня 2022 р. У 2022 році бюджет Суду, який фінансується усіма державами-членами Ради Європи пропорційно до кількості населення та ВВП, становить близько 74,5 млн. євро.

Європейські стандарти та механізми захисту прав людини – складна система змістовних та інституційних елементів, яку можна розглядати на різних рівнях, передусім рівні Ради Європи, рівні ОБСЄ та рівні ЄС, і особливістю якої є те, що усі стандарти, незалежно від обов'язкової сили, є авторитетними та впливовими.

Конвенційні органи – це органи, утворені на підставі міжнародних договорів. Це, зокрема, Комітет з прав людини (діє на підставі Пакту про громадянські та політичні права 1966 р.), Європейський суд з прав людини (діє на підставі Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.), Комітет з прав дитини (засновано відповідно до Конвенції про права дитини 1989 р.) тощо.

Механізм захисту прав людини – система нормативних, інституційних та процедурних форм і засобів захисту, спрямованих

на відновлення прав, усунення перешкод у їх реалізації, попередження порушень та відшкодування завданої ними шкоди.

Міжамериканська система захисту прав людини – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Організації американських держав і представлений Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини.

Міжнародна неурядова організація – будь-яка міжнародна організація з недержавним характером представництва, добровільним характером діяльності, яка ґрунтується не на підставі міжурядової угоди та не переслідує комерційної мети.

Міжнародний суд ООН – один з основних органів Організації Об'єднаних Націй, її головний судовий орган. Діє на підставі Статуту, що підписаний 26 червня 1945 р. і набрав чинності 24 жовтня 1945 р. Держави-члени ООН є *ipso facto* учасниками Статуту. Держави, що не є членами ООН, також можуть бути учасниками Статуту на умовах, визначених Генеральною Асамблеєю ООН і за рекомендацією Ради Безпеки ООН. Такими учасниками є Сан-Маріно, Ліхтенштейн, Швейцарія. Суд складається з 15 суддів, яких обирають особисто (не як представників держав) строком на дев'ять років. Серед них не може бути двох громадян однієї держави. Склад Суду оновлюється кожні три роки, причому судді можуть бути переобрані. Суд обирає голову і віце-голову на три роки. Склад Міжнародного суду обирає Генеральна Асамблея ООН і Рада Безпеки, які голосують незалежно, але в один і той самий час. Суд функціонує на постійній основі. Офіційні мови в суді – англійська та французька. У Статуті суду закріплено вимогу забезпечити представництво найголовніших форм цивілізації й основних правових систем світу. Міжнародний суд приймає до розгляду лише спори між державами. Держави за взаємною згодою можуть передати розв'язання конфлікту до Міжнародного суду. Звернення до Міжнародного суду сторони часто обумовлюють заздалегідь у міжнародних договорах. Держави можуть визнавати обов'язкову юрисдикцію Міжнародного суду з усіх правових спорів щодо будь-якої іншої держави, яка взяла на себе таке зобов'язання. Міжнародний суд вирішує спори, керуючись нормами міжнародного права. За погодженням сторін

суд може виносити свої рішення, керуючись принципами справедливості (ex equo et bono). Рішення Міжнародного суду обов'язкове для виконання сторонами. Крім власне судочинства суд виконує консультативну функцію. На запит Генасамблеї ООН, Ради Безпеки ООН, інших органів ООН, уповноважених на те міжнародних організацій суд дає консультативні висновки з правових питань. Розгляд справ у суді відбувається в два етапи. Спочатку у письмовій формі викладається повідомлення суду і сторонам про відповідний факт і додаються матеріали, документи на його підтвердження. Тоді суд заслуховує свідків, експертів, представників, адвокатів, а тоді приймається відповідне рішення.

Регіональні міжнародні механізми захисту прав людини – це органи і організації, які створюються на підставі міжнародних договорів окремих груп держав, як правило в межах географічних регіонів (Міжамериканський, у країнах Африки, у мусульманських країнах, у Лізі арабських держав, в Організації ісламського співробітництва, в Асоціації держав Південно-Східної Азії).

Система захисту прав людини в рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) й представлений Міжурядовою комісією АСЕАН з прав людини.

Універсальні правозахисні механізми – це органи й організації, які поширюють свою діяльність на увесь світ, незалежно від державних і регіональних кордонів (Рада з прав людини при Генеральній Асамблеї ООН, Комісія з прав людини ЕКОСОР ООН, Комітет з прав людини, Верховний комісар ООН з прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців тощо).

Питання до семінару:

1. Універсальні правозахисні механізми (Рада з прав людини при Генеральній Асамблеї ООН, Комісія з прав людини ЕКОСОР ООН, Комітет з прав людини, Верховний комісар ООН з прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців): стислий огляд

2. Регіональні механізми захисту прав людини

2.1. Європейська система захисту прав людини (Рада Європи, ОБСЄ, Європейський Союз): загальна характеристика

2.2. Інші регіональні системи захисту прав людини (міжамериканська, африканська, арабська, мусульманська, азіатська): порівняльний аналіз

3. Міжнародні правозахисні організації та неурядові організації в механізмі громадського моніторингу дотримання та забезпечення прав людини

Індивідуальне завдання:

1. Підготувати презентацію (до 15 слайдів) на одну із тем, що стосується універсальної чи регіональних систем захисту прав людини. З основними вимогами щодо належного оформлення презентації можна познайомитись за покликанням:

<https://ppt-online.org/292737>

- Універсальна та регіональні системи захисту прав людини.
- Захист прав людини Комітетом ООН з прав людини.
- Комітет ООН з прав людини.
- Комітет з економічних, соціальних і культурних прав в ООН.
- Комітет з расової дискримінації при ООН.
- Комітет проти катувань при ООН.
- Досвід країн ЄС у захисті прав людини.
- Захист прав людини, що здійснюється Радою Європи.
- Система захисту прав людини в ЄС.
- Захист прав людини у країнах Африки.
- Система захисту прав людини у мусульманських країнах.
- Захист прав людини у Лізі арабських держав.
- Захист прав людини в Організації ісламського співробітництва.
- Міжамериканський досвід захисту прав людини.
- Захист прав людини в Асоціації держав Південно-Східної Азії.
- Захист прав людини, що здійснює ОБСЄ.

2. Скласти покрокову інструкцію або структурну схему підстав та порядку звернення до Європейського Суду з прав людини.

Тестові завдання для самостійної роботи:

1. Який орган з системи Організації Об'єднаних Націй несе відповідальність за сприяння заохочення та захисту прав людини,

розгляд ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини в державах-членах та надання їм рекомендацій?

- а) Рада Безпеки;
- б) Рада з прав людини;
- в) Комісія з прав людини;
- г) Управління Верховного комісара з прав людини.

2. Який характер має система захисту прав людини в ООН?

- а) універсальний;
- б) регіональний;
- в) національний;
- г) спеціальний.

3. Фізична особа вважає, що її права були порушені, та хоче звернутися до Міжнародного суду ООН за захистом своїх прав. До якої процедури слід звернутися цій особі, щоб МС розглянув її справу.

- а) звернутися безпосередньо до Міжнародного суду ООН;
- б) вимагати захисту в Комісії ООН з прав людини;
- в) вимагати захисту в Комітеті ООН з прав людини;
- г) звернутися до держави громадянства за дипломатичним захистом.

4. Визначте, якого міжнародного органу з питань захисту прав людини не існує в структурі ООН?

- а) Рада ООН з прав людини;
- б) Верховний комісар ООН у справах біженців;
- в) Комісія ООН з прав людини;
- г) Верховний комісар ООН із прав людини.

5. Який міжнародний орган із захисту прав людини утворено відповідно до положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.?

- а) Комітет з прав людини;
- б) Комісію ООН з прав людини;
- в) Раду ООН з прав людини;
- г) Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок.

6. В яких випадках може бути призупинено членство держави в Раді Організації Об'єднаних Націй з прав людини?

- а) вчинення грубих та систематичних порушень прав людини;
- б) за бажанням більшості членів Генеральної Асамблеї ООН;
- в) через прийняття законодавства, що порушує права людини;
- г) за бажанням більшості членів Ради Безпеки ООН.

7. Яка міжнародна організація в Європі є найпершою та найавторитетнішою в системі захисту прав людини?

- а) ОБСЄ;
- б) Європейський Союз;
- в) Рада Європи;
- г) Європейський Суд

8. Якої з перерахованих регіональних систем захисту прав людини не існує?

- а) скандинавської;
- б) американської;
- в) африканської;
- г) європейської.

9. У рамках якої системи органів діє Європейський суд з прав людини?

- а) Європейського Союзу;
- б) Ради Європи;
- в) ОБСЄ;
- г) ООН.

10. Предметом скарги, що може бути подана до Європейського суду з прав людини, є...

- а) порушення одного з прав, передбачених Загальною декларацією з прав людини 1948 р.;
- б) порушення норм Статуту ООН;
- в) порушення будь-якого права людини, гарантованого міжнародними договорами;
- г) порушення прав і свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколами до цієї Конвенції.

11. Фізична особа, яка є громадянином держави, що не приєдналася до Європейської конвенції з прав людини, звернулася до Європейського суду з прав людини щодо порушення її прав іншою державою, яка є стороною Конвенції. Чи може Європейський суд з прав людини розглядати такий спір?

- а) так, адже Конвенція має універсальний характер;
- б) так, адже порушення відбулося з боку держави, що є стороною Конвенції;
- в) ні, оскільки громадяни держав, які не є стороною Конвенції, не можуть звертатися до Суду;
- г) ні, не може, адже Суд розглядає лише справи за позовами громадян, які перебувають під його юрисдикцією.

12. Особа, яка вважає, що її право, передбачене загально визнаними міжнародно-правовими нормами, але не передбачене Конституцією України, порушене...

- а) може звертатися за захистом до національного суду України;
- б) не може скористатися судовим захистом;
- в) може звертатися до Європейського суду з прав людини;
- г) може звернутися до Суду ЄС.

13. Право подачі заяв до Європейського суду з прав людини НЕ мають:

- а) держави – учасниці Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та протоколів до неї;
- б) будь-які особи, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з держав – учасниць Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. порушень прав, викладених у цій Конвенції або протоколах до неї;
- в) громадяни держави – учасниці Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., які вважають себе потерпілими від допущених державою їх громадянства порушень прав, викладених у цій Конвенції або протоколах до неї;
- г) неурядові організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з держав – членів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. порушень прав, викладених у цій Конвенції або протоколах до неї.

14. Витрати на забезпечення діяльності Європейського суду з прав людини покладаються на...

- а) Європейський Союз;
- б) Організацію з безпеки та співробітництва в Європі;
- в) Раду Європи;
- г) державу відповідача.

15. В якому випадку Міжамериканська комісія з прав людини приймає повідомлення від держав-учасниць про порушення Американської конвенції з прав людини 1969 р.?

- а) якщо держава-учасниця прямо не заперечила проти цього під час приєднання до даного документа;
- б) якщо держава-учасниця стверджує, що інша держава-сторона вчинила порушення прав людини;
- в) якщо держава приєдналася до даного документа;
- г) якщо держава-учасниця визнає компетенцію цієї Комісії одержувати та перевіряти такі повідомлення.

16. Яку із зазначеної діяльності здійснює Міжурядова комісія АСЕАН щодо заохочення і захисту прав людини?

- а) координації діяльності усіх органів АСЕАН, що уповноважені захищати права людини;
- б) захисту прав дітей та жінок;
- в) судового захисту громадян держав-членів АСЕАН;
- г) квазісудового захисту громадян держав-членів АСЕАН.

17. Коли було створено Перший міжнародний кримінальний трибунал для розслідування і покарання військових злочинців?

- а) після I Світової війни;
- б) після II Світової війни;
- в) до I Світової війни;
- г) під час II Світової війни.

18. Яку участь в прийнятті та підписанні Статуту Міжнародного кримінального суду приймала Україна?

- а) Україна підписала та ратифікувала Статут Міжнародного кримінального суду;

- б) Україна не приймала жодної участі у прийнятті чи підписанні Статуту Міжнародного кримінального суду;
- в) Україна підписала та не ратифікувала Статут Міжнародного кримінального суду;
- г) Україна не підписала, але ратифікувала Статут Міжнародного кримінального суду.

19. Що означає принцип *nullum crimen sine lege* (немає покарання без закону) в Римському статуті?

- а) особа не підлягає кримінальній відповідальності згідно із цим Статутом, якщо тільки відповідне діяння на момент вчинення не становить злочину, що підпадає під юрисдикцію суду;
- б) особа, визнана судом винною за вчинення міжнародного злочину, буде нести відповідальність у порядку, визначеному Римським статутом;
- в) людина не може підлягати кримінальній відповідальності, якщо діяння, що на момент вчинення не є злочином, визначеним Римським статутом або звичаєвим міжнародним правом;
- г) ніхто не може підлягати кримінальній відповідальності, якщо діяння на момент вчинення не складає міжнародного злочину, визначеного Римським статутом або злочину, переданого під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду Радою Безпеки ООН.

20. Закріплення права на особисту недоторканість у Хартії основних прав ЄС передбачає заборону...

- а) медичної практики;
- б) еugenічної практики;
- в) практики експериментів над особами похилого віку;
- г) практики експериментів над особами-інвалідами.

Список використаної літератури:

Нормативні джерела:

1. Американська конвенція з прав людини від 22 листопада 1969 р. Сан-Хосе, Коста-Ріка. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39605365

2. Африканська хартія прав людини і народів від 27 червня 1981 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html>
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята 1950 року в Римі, ратифікована Верховною Радою України від 17 липня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
7. Хартія основоположних прав ЄС від 07.12.2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303>

Інші джерела:

1. Міжнародний захист прав людини : навчально-методичний посібник : для студентів денного (заочного) відділення економіко-правового факультету. Спеціальність: 081 «Право», рівень вищої освіти: перший (бакалаврський). Одеса : Фенікс, 2020. 77 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/29614/3/international_protection.pdf
2. Лехник Н. А. Хартія Європейського Союзу з основних прав: встановлення нових стандартів прав людини в Європейському Союзі чи остаточне відмежування від решти європейських країн? // *Наукові записки НаУКМА*. 2003. Том 22. Частина II. С. 242-244. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10179/Lekhnyk_Khartiya_Yevropeys'koho_Soyuzu%20.pdf
3. Наливайко А. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. Посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с. URL: <http://surl.li/ezqfv>
4. Наливайко А. Р., Степаненко К. В., Щербина Є. М. Міжнародний захист прав людини: навчальний посібник. Дніпро: ДДУВС. 2016. 259 с. URL: <http://surl.li/ezqfy>
5. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та

європейського права О. В. Бігняка. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с. URL: <http://surl.li/cehdr>

6. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація // *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 19-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2016_1_4.

7. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини (загальнотеоретична характеристика) // *Право України*. 2015. № 10. С.58-66. URL: <http://surl.li/ezqgb>

8. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf

9. Сенчук І. І. Механізм захисту прав людини: актуальні проблеми дослідження. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019. С. 189-190. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/93.pdf

10. Сироїд Т. Л., Гавриленко О. А., Тітов Є. Б., Фоміна Л. О. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання / під ред. Т. Л. Сироїд. 3-тє вид., перероб і допов. Харків: Право, 2020. 494 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4413&download_id=1440

11. Цебенко С. Б. Всесвітні міжнародні стандарти з прав людини, прийняті Організацією Об'єднаних Націй // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 424-427. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/109.pdf

12. Шамраєва В. М. Права людини у сучасних міжнародних відносинах: еволюція розвитку, проблеми та перспективи // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». Випуск 30. 2020. С.174-183. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/16332>

13. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О. 2018. 168 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf

Перелік тем наукових робіт

1. Права людини у поглядах Європейських мислителів епохи Просвітництва
2. Співвідношення прав та обов'язків людини і громадянина
3. Правова природа, сутність і зміст прав людини: ліберальний, консервативний і соціалістичний погляди
4. Права і свободи людини і громадянина: критичний погляд
5. Основні засади класифікації прав людини
6. Природні і невідчужувані права людини I покоління: сутність, зміст та особливості утвердження
7. «Позитивні» права людини: роль держави у становленні, розвитку та забезпеченні соціально-економічних і культурних прав
8. «Коллективні» права людини: проблеми і перспективи забезпечення прав людини III покоління
9. «Соматичні права»: людина проти здорового глузду
10. Особисті (громадянські) і політичні права людини: міжнародні стандарти та національне конституційне право
11. Соціально-економічні права людини як критерій оцінки ефективності організації та діяльності держави
12. Культурні права людини як джерело розвитку і прогресу
13. Основні правомірні засади обмеження прав людини за національним і міжнародним правом
14. Обов'язки людини і громадянина як важлива складова правового порядку і гарантія забезпечення прав людини
15. Конституція як Основний Закон, що гарантує права людини: історичний досвід та сучасні реалії
16. Омбудсман на сторожі прав людини: проблеми теорії і практики
17. Особливості нормативного закріплення та практичної реалізації прав людини в громадянському суспільстві і правовій державі
18. Роль недержавних громадських організацій у контексті забезпечення прав людини
19. Судові і правоохоронні органи на сторожі прав і свобод людини і громадянина

20. Основні засади судочинства в Україні як важлива конституційна гарантія правового статусу особи
21. Органи конституційної юстиції: зарубжний досвід та вітчизняні реалії
22. Національна поліція, прокуратура та адвокатура у контексті боротьби зі злочинністю, забезпечення правопорядку та захисту прав людини
23. Основні міжнародно-правові документи в галузі прав людини: зміст та особливості реалізації
24. Основні історичні документи в сфері прав людини: основні положення, реалії прийняття та подальший вплив
25. Загальна декларація прав людини 1948 р.: зміст та проблемність визнання юридичної чинності
26. Міжнародні пакти про права людини 1966 р.: проблеми і перспективи захисту громадянських і політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини
27. Універсальний механізм захисту прав людини під егідою ООН
28. Європейський регіональний механізм захисту прав людини
29. Європейські регіональні документи в сфері захисту прав людини
30. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. як провідний міжнародний документ у галузі прав людини
31. Європейський суд з прав людини: повноваження та особливості організації і функціонування
32. Міжамериканський механізм захисту прав людини
33. Африканський механізм захисту прав людини
34. Особливості міжнародного механізму захисту прав людини у мусульманських країнах
35. Особливості міжнародного механізму захисту прав людини у державах-членах АСЕАН

Перелік питань до заліку

1. Поняття та сутність прав і свобод людини
2. Історія становлення і розвитку прав людини
3. Права людини і права громадянина
4. Основні обов'язки людини і громадянина
5. Критика прав людини
6. Класифікація прав людини
7. Перше покоління прав людини
8. Друге покоління прав людини
9. Третє покоління прав людини
10. Четверте покоління прав людини
11. Поняття особистих прав та їх зміст
12. Види особистих (громадянських) прав
13. Система політичних прав
14. Виборчі права громадян
15. Концепція соціальних, економічних та культурних прав
16. Загальна характеристика економічних прав
17. Соціальні права та свободи людини і громадянина
18. Генезис культурних прав людини
19. Поняття національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина, його структура
20. Конституція України – фундамент національного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина
21. Органи державної влади у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні
22. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен). Спеціалізовані омбудсмени в Україні
23. Недержавні громадські організації (NGOs) та їх роль у захисті прав та свобод людини і громадянина в Україні
24. Право на судовий захист – фундаментальне право особи
25. Захист прав і свобод людини і громадянина судами загальної юрисдикції
26. Конституційний Суд України у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. Інститут конституційної скарги
27. Правоохоронні органи в механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні

28. Роль адвокатури у механізмі захисту прав та свобод. Право на правову допомогу
29. Права людини: міжнародно-правовий вимір
30. Теоретичні основи міжнародно-правових стандартів прав людини
31. Універсальні міжнародно-правові стандарти прав людини
32. Європейські стандарти захисту прав людини як різновид регіональних міжнародно-правових стандартів
33. Права і свободи людини в умовах надзвичайного стану в міжнародному праві
34. Права людини під час збройних конфліктів
35. Становлення міжнародних механізмів захисту прав людини
36. Універсальний механізм захисту прав людини під егідою ООН
37. Регіональні механізми захисту прав людини:
38. Європейська система захисту прав людини (Рада Європи, Європейський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі)
39. Інші регіональні системи захисту прав людини (Міжамериканський досвід захисту прав людини, захист прав людини у країнах Африки, у мусульманських країнах, у Лізі арабських держав, в Організації ісламського співробітництва, в Асоціації держав Південно-Східної Азії)
40. Міжнародні судові органи (Суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини, Суд ЄС, Міжнародні трибунали)
41. Міжнародні правозахисні організації

Список джерел та літератури

Нормативні джерела:

1. Африканская Хартия Прав Человека и Народов. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html>
2. Американська конвенція з прав людини від 22 листопада 1969 р. Сан-Хосе, Коста-Ріка. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39605365
3. Африканська хартія прав людини і народів від 27 червня 1981 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html>
4. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
5. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>
6. Деякі питання освітнього омбудсмена: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-п#Text>
7. Додатковий протокол до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 р., що стосується жертв міжнародних збройних конфліктів, 8 червня 1977р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199
8. Додатковий протокол до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року, що стосується жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 8 червня 1977р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200
9. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26.11.1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text
10. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153
11. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих в діючій армії від 12 серпня 1949 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU49K05U>
12. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил

- на морі від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152
13. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
14. Кодекс адміністративного судочинства від 6 липня 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
15. Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике ее применения / Под общ. ред. д.ю.н., проф. В.А. Туманова и д.ю.н., проф. Л.М. Энтина. Москва: Издательство НОРМА, 2002. 336 с. URL: http://www.echr.ru/documents/manuals/Norma01/Norma_01.pdf
16. Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 26.01.1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text
17. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14 грудня 1960 р. URL: <https://законодавство.com/download/konventsiya-pro-borotbu-diskriminatsieyu-1960-22869.html>
18. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
19. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
20. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
21. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
22. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
23. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#n135>

24. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

25. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

26. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>

27. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 13. Ст. 65. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>

28. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

29. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text>

30. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>

31. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#n5>

32. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n6>

33. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

34. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

35. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

36. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text>
37. Про судовий збір: Закон України від 8 липня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#n37>
38. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n250>
39. Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України: Закон України від 19 грудня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-20#Text>
40. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text>
41. Про утворення Ради бізнес-омбудсмена: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-п#Text>
42. Рішення Конституційного Суду України справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text>
43. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>
44. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
45. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник / Авт. кол. М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький; [Відп. ред. канд. іст. наук, доц. В.М. Карпунов]. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с. URL: <https://helsinki.org.ua/files/docs/1251638730.pdf>

46. Хартія основоположних прав ЄС від 07.12.2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303>

47. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

48. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Інші джерела:

1. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / сокращенный перевод с английского Е.И. Гельфанда. М. : Рудомино, 1993. 144 с. URL: <http://www.politnauka.org/library/classic/berk.php>

2. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Права людини. Ужгород, 2003. 189 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5104/1/Права%20ЛЮДИНИ.pdf>

3. Бочуляк Н. Роль адвокатури у механізмі захисту прав і свобод людини. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2019. Випуск 6. №24. С. 13–19. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/apr/21437/4.pdf>

4. Брандер П., де Вітте Л., Гані Н. та ін. Компас: посібник з прав людини за участю молоді. Х. : Видавництво «Право», 2020. 488 с. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass>

5. Визначення компетентного суду. Автор-упорядник Т. Руда. Видання виправлене і доповнене за редакцією к.ю.н., доц. Ж. Васильєвої-Шаламової, к.ю.н., доц. О. Костюченко. К., 2016. 60 с. URL: [https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Brochure How to Define a Competent Court Ukr 2016.pdf](https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Brochure%20How%20to%20Define%20a%20Competent%20Court%20Ukr%202016.pdf)

6. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_сторінка

7. Войціховський А.В. Міжнародне право : підручник ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: https://www.academia.edu/43427106/Міжнародне_право_підручник_А_В_Войціховський_МВС_України_Харків_нац_ун_т_внутр_спра_в_Харків_2020_544_с

8. Гришко О. Механізм забезпечення прав людини в Україні. *Правове регулювання економіки*. 2017. №16. С. 33–43. URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/24_11_2015/2017/5_pdf.pdf
9. Громовенко К., Тицька Я. Роль правоохоронних органів у забезпеченні прав людини: теоретико-правовий аспект. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2021 р. № 2 (72). С. 120–125. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2021/21.pdf
10. Гультай М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя. Курс лекцій. К.: Центр учбової літератури. 2019. 272 с.
11. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посібник. 2-е вид. перероб. і доп. / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В. Боняк. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Ліра ЛТД, 2018. 260 с. URL: <http://surl.li/fgbwr>
12. Завальнюк І. Поняття «право на судовий захист»: сучасні науково-теоретичні підходи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 44. С. 14–16. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc44/5.pdf>
13. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>
14. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. : проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/IVDP_Demidenko_2009.pdf
15. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора О.М. Бандурки ; [Бандурка О.М., Швець Д.В., Бурдін М.Ю., Головка О. М. та ін. ; вступне слово О.М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/344346655.pdf>
16. Кононенко Ю.С., Джолос С.В. Держава і революції : монографія. Черкаси : Видавець О.М. Третяков, 2022. 316 с. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/4890/1/1-09-1%20.pdf>
17. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 2. / За заг. ред. Ю. Шемшученка. К. : Юридична думка, 2008. 800 с.

18. Конституційне право: підручник / За загальною редакцією М. Козюбри / Ю. Барабаш, О. Бориславська, В. Венгер, М. Козюбра, А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021. 528 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/d/489959_0.pdf

19. Котковський В., Богатирьова М. Судовий механізм захисту прав та свобод людини і громадянина. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру* (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 13–16. URL: <http://surl.li/fgbwf>

20. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права : Елементарний курс. Видання 2-е. Харків : Одіссей, 2008. 432 с. URL: <https://studies.in.ua/ru/krestovska-nm-teorja-derzhavi-prava.html>

21. Лехник Н. А. Хартія Європейського Союзу з основних прав: встановлення нових стандартів прав людини в Європейському Союзі чи остаточне відмежування від решти європейських країн? // *Наукові записки НаУКМА*. 2003. Том 22. Частина II. С. 242-244. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10179/Lekhnyk_Khartiya_Yevropeys'koho_Soyuzu%20.pdf

22. Мартинюк Р. Теорія прав людини. Навчальний посібник. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. 218 с. URL: https://lib.oa.edu.ua/files/funds/vudavnutstvo/Teoriya_prav_ludyny_Martynuk.pdf

23. Міжнародний захист прав людини : навчально-методичний посібник : для студентів денного (заочного) відділення економіко-правового факультету. Спеціальність: 081 «Право», рівень вищої освіти: перший (бакалаврський). Одеса : Фенікс, 2020. 77 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/29614/3/international_protection.pdf

24. Монтескьє Ш.Л. О духе законов. М.: Мысль, 1999. 672 с. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_prosveshhenie/monteske_sh_l_o_dukhe_zakonov_1999/11-1-0-3513

25. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. Посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с. URL: <http://surl.li/ezqfv>

26. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В., Щербина Є. М. Міжнародний захист прав людини: навчальний посібник. Дніпро: ДДУВС. 2016. 259 с. URL: <http://surl.li/ezqfy>

27. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник. Дніпро : ДДУВС, 2020. 260 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6051/1/МЗПА_навч.%20посібник.pdf

28. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О. В. Бігняка. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с. URL: <http://surl.li/cehdr>

29. Побѣдоносцевъ К.П. Великая ложь нашего времени // Московскій сборникъ. Изданіе К.П. Побѣдоносцева. Москва: Синодальная типографія, 1901. С. 38-62. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Великая_ложь_нашего_времени_\(Победоносцев\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Великая_ложь_нашего_времени_(Победоносцев))

30. Права людини і місцева демократія / Упорядники: Буров С., Величко Н., Єлігулашвілі М., Жигалдо В., Ковшун Л., Левченко О. 2017. 92 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/book-3.pdf>

31. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. Одеса : Фенікс, 2014. 320 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2020/Babin_2014.pdf

32. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини (загальнотеоретична характеристика) // *Право України*. 2015. № 10. С.58-66. URL: <http://surl.li/ezqgb>

33. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація // *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 19-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2016_1_4.

34. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: Видавництво «ФОРМ Голембовська О.О.», 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf

35. Розуміючи принципи та стандарти захисту правозахисників. Методичний посібник. / О. Войтенко, О. Козорог, О. Охредько, В. Потапова/ За редакцією В. Потапова, М. Суляліна. Київ: Центр громадянської просвіти «Альменда», 2020. 68 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/17tWfvseU4TvLlTVyX5rpmTxE3I9rWt3/view>

36. Савенко М. Національна система правового захисту людини. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 10–14. URL: <http://surl.li/fcegw>

37. Сенчук І. І. Механізм захисту прав людини: актуальні проблеми дослідження. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019. С. 189-190. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/93.pdf

38. Сироїд Т. А., Гавриленко О. А., Тітов Є. Б., Фоміна Л. О. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання / під ред. Т. А. Сироїд. 3-тє вид., перероб і допов. Харків: Право, 2020. 494 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4413&download_id=1440

39. Совгіря О., Шукліна Н. Конституційне право України. Повний курс: навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.

40. Ставнійчук М. Конституційна скарга в діяльності адвоката / М. Ставнійчук, А. Єзеров, В. Запорожець, Д. Терлецький. Х. : Фактор, 2019. 96 с.

41. Степаненко К.В. Міжнародний захист прав людини: конспект лекцій. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 144 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1110/13.1.pdf>

42. Терлецький Д., Батан Ю., Запорожець В. Конституційна юстиція: навчально-методичний посібник / за заг. ред. Д. С. Терлецького. Одеса, 2021. 154 с. URL: <http://surl.li/fgbvo>

43. Тертишник В. Права і свободи людини: підручник. Київ: Алерта, 2022. 432 с.

44. Тищенко І.О. Міжнародний захист прав людини: конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 133 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/2020/kzpd/123.1.pdf>
45. Цебенко С. Б. Всесвітні міжнародні стандарти з прав людини, прийняті Організацією Об'єднаних Націй // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 424-427. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/109.pdf
46. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №8. С. 186–190. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/8/31.pdf>
47. Шамраєва В. М. Права людини у сучасних міжнародних відносинах: еволюція розвитку, проблеми та перспективи // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». Випуск 30. 2020. С.174-183. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/16332>
48. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ : ФОРМ Голембовська О. О. 2018. 168 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf
49. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 1–6. URL: <https://leksika.com.ua/legal/>

Навчальне видання

Автори-укладачі:

Джолос С. В. – теми 1 і 2;

Коваль Т. В. – теми 5 і 6;

Лубко І. М. – теми 7 і 8;

Шаповал Т. Б. – теми 3 і 4.

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЇХ ЗАХИСТ

Навчальний посібник

За редакцією доц. С.В. Джолоса і доц. Т.Б. Шаповал

Комп'ютерне складання С. В. Джолос

Дизайн обкладинки О. М. Третяков

*В оформленні обкладинки використано гравюру Джона Пайна
«Велика хартія вольностей 1215 р.» (1733 р.)*

Підписано до друку 01.04.2023.

Формат 60x84/16. Папір книжково-журнальний.

Шрифт Garamond. Обл.-вид. арк. 13,7, Ум. друк. арк. 17,4.

Вид. № 07-23. Наклад 300 прим.

Видавець Третяков Олександр Миколайович.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

Серія ДК № 4862 від 11.03.2015 р.

Україна, 18001, м. Черкаси, вул. Слави, 1, к. 24.

Тел.: +38-063-62-555-12. E-mail: artbrama@ukr.net